שוהן מילטון

האיש המשורר הנביא

ספרי־רמון

במקצועות שונים של
האמנות והספרות

JOHN MILTON

THE MAN, THE POET, THE PROPHET

BY

MAX RAISIN, B. A., LL. D.

WITH ILLUSTRATIONS

PUBLISHED BY RIMON-VERLAG,
BERLIN-LONDON
1924

דשוהן מילטון

האיש המשורר הנביא

מאת

ד״ר מרדכי זאב רייזין

בצרוף ארבע תמונות ואבטוגרף של התימת מילטון

ברלין-לונדון
רמון / בית הוצאת ספרים
1924

PRINTED IN GERMANY
AT THE SEFER PRESS, BERLIN, DREDSENER STRASSE 43

רשימת הציורים

דשוהן מילטון בן כ"א שנה
דשוהן מילטון באמצע שנותיו
תמונת מילטון משנת 1670
ביתו של מילטון בטשַלפונט,
סט. גַילס

חתימת־ידו של מילטון

הכתבות על השער ובראשי־הפרקים
נכתבו ע"י פרנציסקה ברוך

לאָבי־מורי

אהרן שלמה בן יעקב ז״ל

בגנשא הדברים האלה הוא בן־בית חביב ותדירי במקדש הספרות הבין־לאומית. לפניו כורעים זה יותר ממאתים שנה כל אלה שחושם הספרותי נכון וישר למדי עד כדי להודות שרוח הגאוניות הטהורה היא המדברת מתוך לבו של המשורר הָעִוֵּר מלונדון. יש שדורשים אותו לגנאי בשביל עבודתו המדינית בתקופה הרת הזעם והעברה, בימי מלחמת־האחים הגדולה באנגליה במאה הי״ז. ויש שמחפים עליו אשם בעד דעותיו הקצוניות על הדת והמוסר. ברם הכל מודים שכסופר ומשורר היה מילטון אחד המאורות היותר־גדולים ששלטו ברקיע־הספרות של כל הדורות. ומה שאין מן הנחוץ להדגיש הוא, שלנו היהודים חביב מילטון ביותר בשביל יחסו לתורת ישראל וספרותו. כי היה מילטון אחד מיחידי הסגולה, אם לא אחד היותר־ראשונים, בין חסידי אומות העולם אשר הלכו לאור

השופע מן התרבות הישראלית העתיקה ואשר ביצירותיהם נִכֶּרֶת ובולטת השפעת הרוח העברי. ובנדון זה, אאמין, עומד מילטון בשורה אחת עם רייכלין ועוד עולה הוא עליו באותה מדה שהוא עולה עליו גם בכשרונו הספרותי וגם בידיעותיו המרובות בתורת ישראל ושפתו.

גאוניותו של מילטון היא רבת־גונים, ולא תמיד נקל לתפס ולסמן את הדגול בה ביחוד. נכון הוא, שעם כל גדל כשרונו בשירה היה מילטון יותר ממשורר. בדבריהם על מילטון נזהרים הם המבקרים הספרותיים להדגיש את הצדדים המרובים שבנשמתו ולענד לראשו כמה עטרות שכל אחת מהן ודאי שהיא הולמת את בן־אנגליה הגדול הזה. קוראים לו משורר ופדגוג, ריפורמטור ומשבר־אלילים, פרלמנטרי וריבולוציונר. ועוד תארים המיוסדים על פעולותיו השונות ומרובות ורבות־התוצאות. ואני בוחר לקרא לו בשם שלפי דעתי הוא נאה לו ביותר מפני שהוא כולל את כלם, שם שבשמושו נחוצה הזהירות היותר־גדולה ואשר דוקא בשביל זה הוא כל־כך הולם את דשוהן מילטון, שם המיוסד על כל אותן הסגולות המוסריות שהראה וכלל בעמקי נשמתו ואשר, לנפש עברית לפחות, הוא מסמן ביותר את תכונתו של בן־הרוח הענקי. בוחר אני לקרא לו בשם העברי העתיק: ה נ ב י א.

נהר איתן, או ים גדול ורחב־ידים בעולם המוסרי; הגלים לא תמיד הומים וסוערים אבל פעולתם הולכת ומתמדת

ולוא גם בחשאי — כזאת היא הנבואה. בחלל העולם המטפיסי עוברים גלים אויריים, כחות נסתרים שאף רגע אינם פוסקים מלעבד את עבודתם, והנבואה היא אחד מהם. יש ששנים הרבה ודורות שלמים עוברים ללא־חזון, והעם פרוע והחיים אבלים; הנבואה כאילו כבר כלתה ואזלה, קולה אינו נשמע עוד בחיים והשפעתה משלעבר גם היא כאילו נפסקה לגמרה. אז תקום לפתע־פתאום רוח חרישית ותגע במיתרי הכנור הנרדם, ותאלצו להפליט את פלאי משאותיו וחזיונותיו שהיו עצורים ואצורים בקרבו ימים אין־מספר. הים השקט מתעורר אז כגבור המסיר חבלי שֵׁנה מעל עיניו, גליו מתחילים עוד הפעם להתעורר ולהשתער, וזרם חיים חדשים משתפך לתוך כל אותם הנחלים הקטנים המקבלים את יניקתם ממנו. אז יקום הנביא, זה הבן הנבחר אשר לו צפו וכלו כמה דורות ערירים, וירים את הדגל הקורא לחיים המחודשים של האמת והצדק. ובן־האדם התולעה מכיר אז עוד הפעם, שעם כל הפגימות שבנפשו הוא אמנם יצורה העליון של ההשגחה, בן־המלך המקולל שהקללה אינה שורה עליו לעולמי עד, ואשר עליו נאמר בצדק: „ותחסרהו מעט מאלהים".

הנבואה — היא אותו הבטוי הנפשי לכל רגשות התום והיושר, היופי והאצילות של רוח־האדם המטפסת ומתנשאת תמיד למעלה למעלה. היא ההתפרצות הפתאומית החוצה של המון רעיונות והזיונות שנערמו בתוך חדרי החדרים של לב הדור השלם או האומה השלמה עד כי נלאתה הרוח כלכל.

היא ההכרה שבלב, המוצאת לה אחרי כך הבעה בפה ובעט, שלא על הלחם לבדו יחיה האדם, שהחיים החושיים השפלים בלבד לא היו כדאים, וגם לא יכלו עמד, לולא נמצא בהם גרעין גדול או קטן מן השאיפה להתקדמות והתעלות מוסרית. היא התריס בפני הפורעניות שהאדם מביא על עצמו ועל אחרים, התפיסה החזקה שבלב כי בעד היושר החברותי והצדק המוחלט כדאי ונחוץ ללחם בכל האמץ וחרף־הנפש האפשרי עד אשר תצא האמת מנצחת במלחמה, והר בית אלהים נכון יהיה בראש ההרים ואליו ינהרו כל הגוים.

דור דור ודורשיו, דור דור וחכמיו, אך לא דור דור ונביאיו. הנביא האמתי, זה שקולו נשמע מסוף העולם ועד סופו, זה שעין־אַיָּה לו החודרת לתוך כל המעמקים שבנפש, ולו אמץ־הרוח הדרוש לעמד כצור ענקי מול כל הנחשולים המתגוששים ומסתבכים סביבו ומשתערים עליו בעזוז קצף והמה ואינם יכולים להזיזו ממקומו — הנביא הזה לא הזיון מצוי הוא בתבל. לא כל דור סובל אותו ולא כל דור זכאי וראוי כל־צרכו להוליד אותו. ויש אשר יעברו הרבה מאות בשנים בין הנביא האחד ומשנהו, ובינתים הדורות הולכים ומשעממים, וערכי־החיים הולכים ופוחתים. רק לאחר שכבר כשל כח הסבל, והאנושיות הגיעה למצב של משבר רוחני כללי, לאחר שכבר כלו כל הקצין, והתקוות שבלב מתו, רק אז יוצא הנביא מחביון עוזו ותופס לו את מוסרות ההנהגה המוסרית. ורק לאחר שהקול הנבואי החזק התחיל מתדפק ומשתער על הלבבות

ומשמיע את המלה החיונית החדשה שאליה צפו וקוו בני האדם זמן רב במאד, רק אז יודע הדבר בקהל שיש נביא לעולם.

ונביא כזה, אחד מיחידי הסגולה שבין אנשי הרוח בכל זמן ועידן, היה דשוהן מילטון, אביר משוררי הביבליה שבאומות העולם, ונביא המלה החפשית והצדק המוחלט של אנגליה במאה השבע־עשרה.

John Milton

חתימת־ידו של מילטון

דשוהן מילטון

היה הגדול במשוררי האפיקה האנגלית, ואחד הגדולים שבמשוררי כל עם ולשון. אבל הוא לא היה רק משורר לשם שירה בלבד. שירתו היתה לו רק כלי אמצעי להפיק על ידו את משאות לבו ורעיונותיו על היושר החברותי והמשטר המוסרי של העולם. בכל גדלו כמשורר עוד יותר גדול היה כמורה־דרך לנבוכי זמנו. הוא היה המטיף הגדול לשויון ואחוה וצדק עולמי. מה שעושה אותו לאחד מן החבורה הקטנה של נביאי העולם האל־מותיים הוא היסוד המוסרי התופס מקום כל־כך נכבד בכל אחת מיצירותיו. הקלסיות שבכתביו תלויה גם בגובה רעיונותיו ועמקות משפטיו, וגם בצורתם. התוכן שבדבריו הוּבע בתמונה כל־כך נהדרה ומקסימה עד להשאיר רשם נצחי בלב, כזה של ישעיהו ויחזקאל וכשאנו. קוראים את שיריו ואף את כתביו

הפרוזיים יש אשר יקשה עלינו להחליט בברור מה הוא המפעיל את רוחנו ומצודד את נפשנו ביותר, אם החזיון הפיוטי הנחמד או הפילוסופיה והתיאולוגיה המובעות בו. ואמנם מרגישים אנו כי אלה ואלה דברי אלהים חיים הם, אלהי היצירה הגאונית, ואינם באים אלא להשלים את התמונה הענקית של משורר קים־לדורות.

ומפני היסוד העולמי הזה — הגאוניות — שבתכונת נפשו של מילטון, אי אפשר לנו להתיחס אליו רק כאל הבן הנאצל של הארץ שבה נולד וחי ומת המשורר הנערץ של אנגליה. חשים אנו שרק מקרה הסטורי הוא שמילטון כתב את יצירותיו הגדולות באנגלית, כמו שרק בדרך־מקרה נולד ישעיהו לעם־ישראל ונשא את משאותיו הנפלאים בשפה העברית. אמנם בשפתו ובדרך המיוחדה של סגנונו, וגם בנקודת־השקפתו על העולם, היה מילטון אנגלי כמו שהיה גֶתֶה אשכנזי ורַסין צרפתי. אבל כמורה דרך לנלוזים ומנהיג רוחני גדול היה מילטון בן לכל העולם כלו, וזאת היא תפארתו האמתית. אי־אפשר לנו, מנקודת־מבט זו, לאמר שהוא שייך לאיזה דור מסוים או לאיזו סביבה מסוימה. ברוחו הכביר הוא מחבק זרועות עולם, והוא יודע ומרגיש, מה שיודעים ומרגישים אנחנו, שעבודתו היא לא לשעה ולא לדור, כי אם לנצח־נצחים. ואם מוצאים אנו אותו שהוא מתיחד עם בת־שירתו, מתקדש עמה ולפניה, ונכנס לפני־ולפנים של היכל־השירה באותה חרדת־הקודש ויראת־הרוממות של הכהן הגדול בבאו לשרת בתוך

קדש־הקדשים, ודורש תלי־תלים של הלכות על כל קוץ ותג שבה, אז נבין כי כל זה הוא מפאת השכינה השורה על ראש בחיר העם והמציתה את האש הקדושה העצורה בעצמותיו עד כי „נלאה כלכל ולא יכיל”.

ואף על פי כן, גם להפריד את מילטון כלו מעל מוצאו האנגלי אי־אפשר, כמו שאי־אפשר לנו להפריד את ישעיהו או שום נביא מן הנביאים העברים מעל מוצאם ומעל הסביבה שבה חיו ופעלו. אנגליותו של מילטון—זהו הסיג לתורתו, המצפה שמעליה הוא משקיף על עולם ד׳, והבימה שמעליה הוא משמיע את דבריו ומנבא את חזוני־רוחו. מילטון מתראה לעינינו כגואל המקווה של עמו וארצו אשר הופיע על הבמה בדור שהיה כלו הייב, אף כי הגאולה הדרושה לא באה עד עבור דורות אחדים אחריו. ספק גדול הוא אם היה מילטון לאותו פרלמנטרי הלוחם והנמרץ, ואם גם בת־שירתו היתה למה שהיתה לולא המקרים והתהפוכות שארעו בארץ־מולדתו, השקרים המוסכמים שנהיו לנחלת הרבים, והשערוריות המוסריות, הצביעות והחמס והזמה, שרוב בני ארצו היו שטופים בהן, ולולא הרוחות החדשות שהתחילו מנשבות בזמנו בעודנו עול־ימים והמרידה הגדולה ומלחמת־האזרחים שבאה אחריה שעל ידן החל פרק חדש בחיי העם האנגלי.

חייו של מילטון הם ספר גלוי ופתוח מרגע לדתו עד יומו האחרון. הוא לא „נגלה” לקהל פתאום כאיש־מסתורין הבא מתוך עבי־הענן ובשורה או חזון בפיו. הוא צועד על ארח

החיים בצעדים אטיים ובטוחים, ובהדרגה, לאט לאט, הנהו מפתח את כחותיו הרוחניים ומביאם לידי השלמה עליונה וגמורה. ולעומד מן הצד, הרואה את הנער כשהוא הולך ומתהוה לאיש, המשקיף עליו כשהוא מטפס על הסולם למן השלבים היותר־נמוכים עד ראשו המגיע השמימה, ידמה שהכל כאילו נעשה בכונה תחלה, שמילטון הובא לתוך העולם וגֻדל וחֻנך באופן ובמשטר מכוון מראש כדי להביאו לידי מטרה ידועה בחיים. הוליה אחרי הוליה באה לעשות את השלשלת למה שנהיתה, וצבת בצבת עשויה.

דשוהן מילטון נולד בלונדון בתשעה לדצמבר, בשנת 1608, לאבות שהיו צאצאי גזע עתיק של אצילים ומיוחסים ושבחליפות הזמנים ירדו מנכסיהם. ריש ודלות לא הורגשה אמנם אצלם אבל עשירים לא היו עוד. ה„יחוס" היה חוט־השני שקשר את המשפחה הזאת עם עבר מזהיר. אבדת הרכוש הועילה עוד יותר לחבב עליה את הזכרונות הטובים של גדולת ימי העבר. ואם אי־אפשר היה עוד לבני המשפחה להתאמר בקהל על ידי עֹשר ונכסים, עוד נשאר להם פתח־תקוה אחר להגיע בו למעמד של כבוד בחברה. שערי החכמה לא ננעלו מעולם באנגליה בפני שום אדם, והכהונה הדתית היתה הססמה שבכחה נפתחו דלתות השרים ורבי־המלוכה. לכהונה הזאת שמו איפוא את פניהם רבים מבני המשפחות המיוחסות באנגליה ובכללם גם בני משפחת מילטון, אף כי לא רבים מהם הצליחו להאחז בה לרגלי המהפכות

המדיניות המרובות וחליפות הריפורמציה שמימות המלך הנרי השמיני נשתרשה בארץ וגרמה לכמה סכסוכים והרפתקאות מדיניים. אבי־אביו של מילטון החזיק עדיין בקתוליות, ובדת זו אמר לגדל גם את בנו. אך זה האחרון, בעודנו תלמיד אחד הקולג׳ים באוכספורד, הציץ בריפורמציה ונפגע, למורת רוח אביו הקנאי אשר הגלה אותו מעל שלחנו בגלל זה. מילטון השני הזה היה איש מחונן בכמה כשרונות מצוינים, היה מלומד בשפות והכמות וידע פרק במוסיקה. כשגורש מעל נחלת אביו בחר לו עבודת יועץ ועורך־דין למקור פרנסה וימצא את לחמו בכבוד. הוא נשא לאשה את שרה בּרֶדשוֹ, בת אחד החורים מנסיכות אוּאֶלס, ומילטון המשורר שלנו היה הבן הבכור לנשואין הללו.

אז היה עוד ויליַם שקספיר בחיים ושמשו של מילטון החל איפוא לזרח בעוד לא שקע שמשו של היוצר הדרמתי הגדול. מלבב הוא מה שאילו מראשי כותבי תולדותיו מרמזים על הפגישה האפשרית בין שני איתני הספרות האלה, בין המשורר־המשחק שכבר החל אז להזדקן, והנער הקטן בן שש שנים שבעינים תמהות ושואלות הביט יום יום על העולם הגדול והזר ההולך ומתגלה לפניו. זה היה בשנת 1614, שנתים לפני מותו של שקספיר, כשבא הלז בפעם האחרונה ללונדון מסטרַטפורד מקום־מושבו, וכשהלך בלוית עמיתו המשורר בן־דשונסון אל בית־המלון החביב עליו „מוֶירמֵיד טַוֶרן״. בית־מלון זה סמוך היה להבית ב„בּרֶיד־סטריט״ שבּוֹ גרה מִשפחת

דשוהן מילטון בן כ״א שָׁנָה

מילטון, ושקספיר ובן־לויתו נאלצו לעבור על פניו. הילד היפה והנחמד שהיה משחק בו־בזמן ברחוב ודאי שמשך עליו את עיני המשורר שאולי פסק רגע בהלוכו לדבר דברי־חבה אליו ולצבט לו בלחיו. גם אפשר שלמראה הפנים האדמדמים והענוגים של הנער הקטן עלה באותו רגע גם זכרון מעציב על הלב העליז תמיד של הפייטן הגדול, זכרון פני בנו יחידו החביב. הַמֶנט, שכבר ישן אז את שנת־המות בבית־העולמים שבסטרטפורד.

הריפורמציה הדתית באנגליה עדיין לא הכתה אז שרשים עמוקים בארץ, ולב נושאי דגלה, אשר שנאו את הקתוליות שנאת־מות, עוד חרד היה לגורל הנטע הרך הזה, ביחוד מפני השנויים הרבים והגדולים שנתהוו במלוכה בכל פעם שמלך מלך חדש באנגליה. מימות הנרי השמיני, שהיה הראשון לשבר את עול ההיֶררכיה הרומאית מעל צואר אנגליה, נהיתה האמונה הרשמית של הארץ לדבר התלוי כלו בשלטון המדינה. מלך מלך ודתו. כן היה הנרי השמיני למיסד הריפורמציה וגרש את הקתוליות מן הארץ באכזריות נוראה, רק מפני שהאפיפיור ברומא מאן להכנע לפניו ולהרשות לו, על פי תקף כח הכנסיה שבידו, לגרש את אשתו, המלכה קתרינה, למען יוכל לשאת לו את אהובתו אֶנן בולין, אחת מנשי החצר, — כידוע מדברי ימי המלך ההוא. אדוארד הששי, אשר עלה על כסא המלוכה במות הנרי, האיר גם הוא פנים לדת החדשה ועמל הרבה לבצר את מעמדה. אך הוא לא

האריך ימים, וכשעברה המלוכה לידי אחותו מֶרִי החל שמש הקתוליות לזרח עוד הפעם באנגליה. המלכה רפת־הגו ההיא הובאה כלה תחת השפעת הכנסיה הישנה, וכשנסבה המלוכה אליה עשתה היא להפרוטסטנטיות מה שעשה אביה הנרי להקתוליות. את נכסיה החרימה, ואת כהניה הראשיים העבירה באש ובחרב. אך גם המצב הזה לא ארך הרבה. מרי מתה לאחר זמן קצר, ואחותה אֱלִיזַבֶּיט שבאה אחריה הפכה עוד הפעם את קערת האמונה על פיה והרימה את הפרוטסטנטיות, תחת השם הכללי של אפיסקופיות, לראש הדתות באנגליה. בין כה וכה והעם האנגלי החל מדעת־עצמו לבכר את הפרוטסטנטיות על פני הקתוליות, ומה שהמלך או המלכה לא יכלו עשות ברוח־המושל שלהם עשה המון העם. הקתוליות נעשתה לשם נרדף עם עבדות ועריצות, והאפיפיור נעשה לסמל של „אנטי־כריסט". כל מי שהחזיק במסורת הברית הרומאית נחשב לבוגד בארצו, ודם רב נשפך בין המפלגות המתקוטטות האלה. והגיע הדבר לידי־כך עד שחק הוחק בפרלמנט שרק יורש־עצר פרוטסטנטי יצלח למלוכה — חק העומד בתקפו באנגליה עד היום הזה. גם המלך דשימס הראשון ממשפחת הסטוּאַרטים, שבא אחרי אליזביט, גם בנו טשרלס הראשון, נאלצו להשבע שבועת־אמונים להדת הפרוטסטנטית ולהתנהג על פיה. ובכל־זאת עוד היה לב העם מפקפק בקרבו וירא תמיד פן יצלח בידי הקתולים להתר תחת הבנין שעלה לו ביגיעה מרובה כל־כך, ובשבע עינים הבית

סביבותיו להיות נכון לקראת כל התנפלות פתאומית מאת האויב היושב בקרבו [1].

מילטון, שנולד בראשית ימי מלכות דשימס הראשון, גָדל בתוך כל המהומה והמבוכה, הרדיפות והאכזריות של התסיסה הגדולה ההיא, והרשם שעשו עליו המאורעות ההם ודאי שעמוק היה. אין להתפלא אם עוד בימי עלומיו מתחיל מתעורר בקרבו החפץ להיות לעזר לאחיו במלחמתם כנגד העריצות הרוחנית של בעלי הכח והשלטון, אולי גם להתיצב כראש ומנהיג לעם בזמן שמנהיגים מעולים נחוצים היו לו כל כך. גם הוא נועד מאת אבותיו להיות כהן נושא־משרה בכנסיה האנגליקנית, וכל חנוכו המצוין נעשה בכונה עקרית להכין אותו ליום שבו יעמוד כאב ופטרון רוחני אשר תעודתו לעורר ולעודד את רוח העם כנגד הקתוליות. אביו טפל בגדולו בזהירות יתרה, לא מנע ממנו את המורים היותר־חרוצים, וכמעט עבר את גבול הילדות שלחהו להשתלם בלמודים באוניברסיטה המפורסמה שבקמברידש. הנער שקד על ספריו בחריצות יתרה, והידיעות המרובות שרכש לו בבית־האולפנא המהולל ההוא לא רק שהעשירו את רוחו אלא גם עשו לאפשר את החן המיוחד שבסגנונו, את האֹמץ והעדנה שבבטוייו. הנטיה הספרותית נכרה בו עוד בהיותו אחד מפרחי התלמידים

[1] ראה את ספרי תולדות אנגליה של מקולי, או גיזו, שבם ידובר באריכות על זה.

יושב על ספסל בית־הספר של כנסית סט.־פול בלונדון. שם, בשנת 1623, והוא אך בן חמש עשרה, התקין את תרגומו המצוין לתהלים קי״ד וקל״ו. ובשנים האחדות שישב בקימ־ברידש חבר את רוב שיריו בשפת רומא, אותם השירים אשר אף מבקר קטיגור וקשה לרצות כד״ר דשונסון הודה על טובם וחשיבותם ואמר שמילטון „היה האנגלי הראשון שלאחר זמן הרנסנסה אשר כתב שירים לטיניים בסגנון קלסי נהדר״.

הוא עצמו מעיד על התקופה הזאת בחייו בדברים האלה: „אבי יעד אותי מילדותי ללמוד הספרות היפה והמופתית (מילטון קורא לזה: הספרות הנמוסית או העדינה[1]) ובלמוד זה דבקתי בתשוקה כה גדולה עד כי משנת השתים־עשרה לחיי ואילך כמעט שלא עבר יום שבו לא אחרתי לקרא בספרים עד חצות־הלילה״. בהבדל מן הנערים בני־גילו התרחק מילטון מכל דברי משחק ומשובת ילדים. אותם הדברים שהוא שם בפי יוחנן המטביל בראשית שירו הגדול „השיבה אל העדן״[2] הם באמת מכוונים על עצמו, והמשטר החנוכי הקשה שבו גֻּדל, טפח ותכן את רוחו והשאיר את רשמו עליו עד יום מותו. הוא לא הסתפק רק בקבלת דברים מפי מוריו ומחנכיו אלא התכוון תמיד ללמוד דבר מתוך דבר, להתעמק ולחדר לתוך נשמת הענין הנדון. בחנוכו הבלתי־מצוי הונח היסוד לכל אותן הידיעות הגדולות

Paradise Regained [2] Polite Literature [1]

בהסטוריה ומיתולוגיה שלאחר כמה שנים עזרו לו ברקימת יצירותיו. גם לאחר שכבר יצא מן האוניברסיטה מוכתר בתארי־הכבוד של מלומד בעם לא הפסיק את למודיו והוסיף להשתלם בידיעת הספרויות העתיקות, למד גם את שפת־עבר של המקרא והתלמוד, את שפות ספרד וצרפת, את ספרות אנגליה העתיקה ואת זו של איטליה אשר את שפתה סגל לו בבקיאות מרובה כל־כך עד כי עלתה בידו לכתב בה שירים ופרוזה כבן־איטליה מלידה, כמו שכתב גם לטי־נית כרומאי עתיק. גם בחכמות השיעור, המוסיקה והתיאו־לוגיה הוסיף לעסק, וכל זה עשה לא רק מאהבתו אל המדע אלא גם בשביל המטרה הגדולה שהציבו אבותיו לפניו עוד מילדותו: הכהונה, שהוא היה מיועד לשמש ולהתעלות בה כאחד מרבי מנהיגיה.

אבל המטרה ההיא לא הושגה מעולם. כשהגיע הזמן שאליו נשאו אבותיו של מילטון את לבבם זה כמה שנים, מצאו, למפח נפשם, שבנם החליט אחרת. הכהונה לא יכלה לתת ספוק מוסרי להצעיר בן השאיפות הרמות, לפחות לא אותה הכהונה הדתית כמו שנראתה לו בכנסיה האנגליקנית שרוב משמשיה החזיקו בה לשם פניותיהם ומטרותיהם החמריות או המדיניות. באחת ממחברותיו הוא מבאר את הסבה שלרגלה באה מהפכה ברוחו והניעתהו לעזוב את עבודת־הקדש:

„אל עבודת הכנסיה הקדישו אותי אבותי ואוהבי עוד מילדותי, ולאחר שגדלתי בחרתי בה גם אני. אבל כשגמלה

דעתי נוכחתי לדעת, כמה מן העריצות חדרה לתוך הכנסיה, עד שמי שמקבל את מרותה נוטל עליו גם את עבדותה, ועוד עליו לשאת את נפשו באָלה על זה. והיה אם אך הבליג ברוחו ולא הקים את דבריו, אז נשבע לשוא או שכיון את שבועתו בלבו לדברים אחרים. לכן החלטתי שיותר טוב לי לבכר דומיה, הנקיה מכל דפי, על פני המשרה הקדושה של ההטפה כשאין זו נקנית ומתחלת אלא מתוך עון ושבועת־שוא".

כי בימים ההם, ימי צמיחת שחרותו, כבר החל לקנן בלבו רעיון התפקיד הגדול שעליו למלאות בחיי עמו וארצו, תפקיד המנהיג המוסרי העומד מעל לכל מפלגה ואשר עיניו נטויות רק כלפי התשועה הכללית שבכחו להביא לאחיו הסובלים והנענים. כבר התחיל מרגיש אז שעל ראשו תחול בזמן מן הזמנים עטרת המפקד הרוחני, ובנפשו פנימה כבר החלו להתרקם תמונות ושברי חזיונות אשר שנים רבות אחרי־כן יצאו חוצץ כלם בדמות הפואימות הגדולות אשר הנחילו לו את מקום אביר משוררי בריטניה. אילו בא מילטון בעול הכהונה המשעבדת אז ודאי שנפשו הפיוטית לא מצאה די מקום להתפשטות והתעלות. כנפי רוחו היה גדולות ורחבות, ונחוצה היתה בעדן אטמוספורה מקפת את כל חלל העולם ולא מקום הרחב אך כרחבו של אולם בית־התפלה.

נקודת המעבר מן הבחרות אל שנות הגבר הביאה אתה בחיי מילטון שנוי־דעות עצום כלפי ערכי־החיים המוסכמים של

זמנו. עד אז היה רק תלמיד מאזין ומקשיב השואף רק ללמד ולדעת את הכל; עכשיו הוא סר לראות בטיב הלמודים והחכמות שרכש לו, לבקרם ולשקלם במאזני התבונה ולמצא את התועלת היוצאת מהם. הוא הולך ונעשה אדם הוגה דעות בעצמו, והדעות הן חפשיות וקצוניות כאלה שלא שמעתן עוד אזן־אדם באנגליה לפניו. מסורת העבר עדין מקשרת אותו אליה בחבלי אהבה, אבל רוחו איננה עוד נחה ושקטה, אלא חוקרת ומחפשת אחרי האמת בכל נסתרותיה כבכל גלוייה השונים. לא רק שלא יכול עוד מילטון לקבל עליו את עבודת הכהונה בכנסיה האנגליקנית, אלא שהכנסיה עצמה בתורותיה ודוגמותיה, נגלתה לעיניו כבריה תיאולוגית משונה שדעת בן־האמונה התמים לא תוכל לסבול אותה. לא יחיד היה אז מילטון בדעתו זו, אבל הוא היה אחד הכחות המניעים בתנועה החדשה והנמרצה שהקיפה אז חלק גדול מן האנגלים, ואשר למעשיה בחיים הדתיים כבחיים המדיניים של אנגליה היו תוצאות כבירות שהשפעתן נִכֶּרֶת עד היום הזה באנגליה כבאמריקה. תנועה זו היתה המסובבת למהפכה הרוחנית הגדולה שנתהוותה אז בחיי האנגלים ואשר בעטיה בא גם המשבר המדיני הגדול אשר הוריד לארץ את הוד המלוכה הסטוארטית והקים באנגליה ממשלה ריפובליקנית אדירה תחת נשיאותו של אוליוור קרומוול. מילטון היה ל„פוריטני".

הפוריטנים היו, אולי, היותר קצוניים בין כל הכתות

השונות שהתרוצצו בארץ למיום שהחלו הנוצרים באנגליה להתפרק כנגד העול המעיק של הכנסיה הרומאית. כשם שהריפורמציה בכלל לא באה לכתחלה אלא למחות כנגד התעתועים והבלי־השוא של הקתוליות מימי־הבינים, ואשר מפני זה נקראה בשם „פרוטסטנטיות", כך באה ה„פוריטניות" למחות כנגד הצביעות, החנופה והמרמה שנתגלו במחנה הפרוטסטנטיות האנגלית. זה היה גל מוסרי גבוה שהתרומם על ים הדתיות הגדול והרחב, ואשר על ראשו כאילו כתוב היה: „עת לעשות לד', הפרו תורתך". המגמה העקרית של הריפורמציה, זו של זכוך האמונה וצרופה מן הסיגים של דברי דפי ופניה חמרית, התיצבה אז לפני חלק גדול של האנגלים בכל מלא חשיבותה. כי למרות השנויים הרבים שנתהוו בהריפורמציה האנגלית למיום שגרש הנרי השמיני את הקתוליות מהסתפח בארץ, לא נקתה עדיין תנועה זו מן הפגימות הרבות שהשאירה הכנסיה הרומאית בבשרה. האפיסקופיות היתה באמת יותר קרובה ברוחה אל הקתוליות הרומאית מאשר אל הריפורמציה המערבית. גם בתמונתה החיצונית, במנהגיה בבית התפלה, כמו בהרבה מחקותיה ותורותיה, היתה כנסיה זו דומה מאד אל הכנסיה־האם. סוף סוף היתה האפיסקופיות אך מעין נסיון, הצעד הראשון, לברא באנגליה כנסיה עומדת ברשות עצמה, ויוצרי התנועה ההיא, תחת הנהגתו של המלך הנרי, עוד גששו את דרכם כעורים ולא נועזו, כנראה, להעמיק

חתוך באיזמלם ולבטל כמה מן המנהגים הקדושים המקובלים כמו שעשה לותֶר באשכנז. רק טפח גלו והרבה טפחים כסו. את שלטון האפיפיור הסירו מעליהם, אך את רוב המנהגים הרומאיים השאירו על כנם. עד היום הזה נוהגים עוד הכהנים האפיסקופיים ללבוש בגדי־כהונה הדומים הרבה אל אלה של הכמרים הרומאים. את הקתוליות עצמה שנאו בכל לב, אך את השקפתה על התבל והאנושיות ועל יחסן של אלה אל האלהים, השאירו אצלם כמעט כלה. ומובן, שגם הרבה מן המסתורין ואמונות־ההבל שהולידה הקתוליות בעם עוד נשארו בלב ההמון ומצאו להם תקף וסעד במנהגי הדת.

ה„פוריטניות", (כלומר: הטהרה הדתית), באה איפוא בעיקרה כריאקציה נגד היסודות הקתוליים שבפרוטסטנטיות האנגלית. הצורה החיצונית שבה נתגלתה באה לה לתנועה זו לאט לאט, במשך הרבה שנים של תקוה וכליון־נפש מצד העם, ולאחרונה לבשה צורה של תנועת־תקונים נמרצה אשר כונתה הגדולה היתה לקרב את האדם אל האלהים ולהפך את המדינה כולה לעדת קדושים וטהורים, ממלכת כהנים וגוי קדוש. וכאן צריכים אנו לעמוד על אחת מתכונותיה הראשיות של התנועה הזאת: הפוריטניות אחת היתה בין כל המפלגות הפרוטסטנטיות הישנות אשר חתרה בכל כחה לשוב אל רוח היהדות הישנה ואל מוסריותם של המחוקקים והנביאים העברים, כמו שהבינה היא זאת, ולא אך בדבור

ותיאוריה כי אם גם במעשה. הם האמינו בהרבה דברים כיהודים והתאמצו גם להתנהג כיהודים, לפי השגתם המיוחדה של היהדות שהיתה להם, אם גם על פני חוץ נודעים היו כנוצרים המדברים בשם הנצרות האמתית ולוחמים לכבודה. כמעט שנכון לומר, שיותר ממה שהיו הפוריטנים נוצרים באמונה היו יהודים במעשה. הלא כה דברי הלורד מקולי, אחד מגדולי ההסטוריונים האנגלים, בציורו הנאמן של הכתה המוזרה ההיא ובבאור שהוא נותן על מה הגיע להם, לפטריוטים האנגלים ההם, להתנהג במנהגים שקבלו עליהם ולהאמין בכל מה שהאמינו:

„הרדיפות שעברו על העברינים (הפוריטנים) ההם קשות היו למדי להרגיזם ולמרר את רוחם, אבל לא עד כדי לעקרם מן הארץ. תחת להכניע את רוחם הועילו עוד אלה לעורר את מרים ולחזק את קשיות־ערפם. הם הגיעו לידי אותה הטעות המצויה אצל בני אדם הנרדפים על אמונתם, להביט על רחשי־הנקמה שבלבם כעל רגשות־קנאה לשם שמים. על ידי התמדה בתפלה וקריאה בספרים נולדה בלבם הנטיה להרהר תמיד על העול שנעשה להם, ולאחר שהגיעו למצב־הרוח של נטירת־איבה לרודפיהם, התברכו בלבם שבאמת נטויה שנאתם רק כלפי אויבי ד׳. ואם בתורת הברית החדשה יכלו למצוא רק מעט סמוכים שיוכלו לשמש כעין הצדקה למזמות לבם—וגם זאת רק אחרי סרוס ועקום מרובה של הכתובים—הנה הברית הישנה הכילה את תולדותיו של

אותו העם אשר בו בחר ד׳ לעדות־יחודו ולכלי־השרת של נקמתו, ואותו צוה לעשות דברים אשר אלמלא נעשו עפ״י מצותו המיוחדה של האלהים, נחשבו לשערוריות היותר־גדולות [1]. בספר־תולדה כזה לא קשה הדבר לאנשים בעלי נפש מרה ואמיצה למצא חמר הרבה שאפשר לפרשו ולעקמו לפי חפצם ומטרתם. והפוריטנים הקצונים החלו איפוא להרגיש לספר הברית הישנה אהבה מיוחדה שאולי לא נתבררה לעצמם כל־צרכה, אעפ״י שנתגלתה בכל דבריהם ומעשיהם. אל השפה העברית הראו יראת הכבוד והרוממות כזו שנמנעו להראות אל השפה שבאמצעותה הגיעו לנו דבריו של ישו ואגרותיו של פולוס. לילדיהם קראו לא בשמותיהם של הקדושים הנוצרים כי אם באלה של האבות והגבורים העברים. בנגוד לדעותיהם המקובלות והידועות של לותר וקלווין הפכו הם ליום של שבת עברי את החג השבועי שבו נהגה הכנסיה מראשית ימיה לציין את שיבתו לתחיה של אדונה ואלהיה. בתורת משה חזרו אחרי חקים ומשפטים, ובספרי השופטים והמלכים בקשו סמל והֶתֵּר למעשיהם יום יום. מחשבותיהם ושיחותיהם נסבו תמיד על אותם המעשים והמקרים בכתבי־הקדש שבודאי לא נזכרו שם כדי שנתנהג גם אנחנו [הנוצרים] על פיהם.

[1] מובן, שהלורד מקולי מדבר כאן מתוך השקפתם הישנה של הנוצרים על היהדות. ואולם למרות רוח הקטרוג הנודפת מדבריו על הפוריטנים, הנה משפטיו על המתקנים ההם ועל מסירותם לדעות היהדות הישנה, צודקים הם בכללם.

הנביא ששסע לגזרים את המלך השבוי; הפקיד המורד שנתן לכלבים ללקק דמה של מלכה; המטרונה שהפרה את ברית־האמון ואת חוקי הכנסת־אורחים המזרחיים ותקעה יתד ברקתו של בעל־בריתה הפליט, הישן את שנתו בצל אהלה ואשר אך לפני רגעים מעטים אכל מלחמה ושתה מחלבה — אלה היו הגבורים שאת מעשיהם הרימו על נס לפני נוצרים סובלים מעריצות כמרים ושרים. הפרינציפים המוסריים, וכמוהם גם מנהגי החיים וארחותיהם הובאו תחת משטר דתי דומה לזה של היהדות בזמן שזו נראתה בתמונתה היותר מכוערה. המלבושים, ההנהגה, הלשון, הלמודים והשעשועים של הכת המחמירה הזאת כלם נחתכו והתנהלו על פי רעיונות ודעות דומים לאלה של הפרושים אשר בשעה שהתגאו בכפיהם המרוחצות והנקיות ובתפלין הרחבים שעל ראשיהם, קראו מלא אחרי הגואל [ישו] כמחלל־שבת וסובא־יין. לחטא נחשב לתלות זר פרחים מעל מוט ה„מי־פול״ [1], לשתות לחיי אוהב, לצוד צפרים וחיות, לשחק בקוביה, להתהדר בתלתלי השער, ליפות את המחלצות, לנגן בכנור ונבל, ולקרא שיר עגבים... את הפוריטני הקצוני אפשר היה להכיר מיד בין אנשים אחרים על ידי הלוכו הזר, בגדיו המשונים, שערותיו הארוכות, פניו הקשים והעצובים, עיניו שהביטו למרום, המבטא הנחירי של דבריו, וביחוד על ידי הסגנון המשונה שבו השתמש. בכל הזדמנות

1 מין מחול אנגלי.

שבאה לידו דבר בלשון הביבליה ובמשליה. התכונות הסגנוניות המיוחדות של השפה העברית שהכניס הפוריטני בחזקה לתוך השפה האנגלית, והתארים העגבניים ששאל אצל השירה הלירית היותר־רגשנית של ארץ מזרחית רחוקה ושל דור רחוק, ושבהם השתמש לצרכי חייו היום־יומיים — אלה היו היסודות הבולטים של שפתו הבלולה שבצדק עוררה את שחוק אמוני האנגליקנים ורודפי התענוגים הבהמיים גם יחד".

ואולם אם היו הפוריטנים מגוחכים בתארם החיצוני, לא היו כלל וכלל עלולים לעורר שחוק בפנימיותם. לעין הבוחנת והצופיה במסתרי נפשם נתגלה רוח אמיץ נפלא, אידיאליות שלא ידעה גבול, ומטרה ברורה ומפורטה של אנשי־מעשה חרוצים. כְּעורם החיצוני היה רק מסוה שכסה על היופי הפנימי של מוסריותם העריצית. הם לא היו רק הוזים וחולמים, אלא בעלי פילוסופיה עמוקה שהתחפשה בלבוש משטר תיאולוגי קשה. לא באה תנועה זו אלא כמרידה עצומה כנגד הצביעות שבדת ובחיים. ואם הרגישו הפו־ריטנים קרבה יתרה אל מוסר היהדות הישנה, הלא זה מפני שבמוסר ההוא שמעו את הד קול השאיפות המוסריות שבנפשם. אותו מקולי עצמו, שאת דבריו המקטרגים הבאתי כאן, משמיע את דעתו במקום אחר, שהפוריטנים היו אולי „קבוצת־אנשים היותר־נפלאה שקמה מעולם בתבל" „הם, הם אשר עוררו את העם למרד, אשר הוציאו לפעולות את מזמות־

רוחם במשך שנים רבות של מקרים ומעשים, אשר מאת חמר־אנשים היותר־גרוע־וכושל למטרה כזאת יסדו וסדרו את מחנה־הצבא היותר אדיר שראתה אירופה מימיה, אשר רמסו ברגלי־מנצחים את המלוכה, הכהונה והאריסטוקרטיה, אשר למרות הסכסוכים והמכשולים שבארץ פנימה הצליחו לעשות את שם אנגליה נורא על פני כל ארצות תבל — הם לא היו בעלי־אמונה נבערים וחשוכים בלבד". איזה קסם־מושך היה שורר על פני התנועה הזאת גם למרות צורתה הזעומה. ואף כי הרחיקה הפוריטניות ללכת בדרישותיה הנזיריות ובסגפנות שהטילה על עם אוהב חָפשתו ונוטה לתענוגים בשריים כהאנגלים, בכל־זאת היו ימים רבים שבם הלכו וגדלו כחה והשפעתה. היראה מפני הרומיות היא שגרמה כי נטה לב העם לחבב את המפלגה הזאת אשר בקצוניות דרכיה ראה כעין תרים בפני הפורעניות מצד הקתולים. מכל הכתות הדתיות שקמו בארץ משכה היא אליה את טובי הכחות, את המעולים והנבחרים שבאומה מכל השדרות והמפלגות. היא הביאה אתה רוח מרד כנגד הסדרים הקימים, וביחוד כנגד השלטון הממלכתי, אחרי כי בשלטון זה ראו ראשי התנועה את התנשמות כל הישן והנרקב שהנחילו להם הסדרים הקודמים. לב העם חלק מעל המלך, אשר בחר ללכת בדרך הסלולה לפניו על ידי אביו והמלכים שקדמו לו ולא האיר פניו להמחדשים הקצוניים. והפולמוס הגדול שהתלקח מהרה בין המלך, שעמד על דרישותיו האקונומיות, ובין הפר־

למנט הפוריטני שמאן לתת לו את משאלותיו עד אם קבל ממנו ערובה בטוחה על שלמות זכיות העם — היה רק תוצאה ישרה של התסיסה הרוחנית שנולדה בארץ ביחד עם ביאת הריפורמציה לאנגליה [1].

[1] בתולדות אמריקה הצפונית ובהתפתחותה המדינית תופסת הפוריטניות פרק מיוחד וראשי. הפוריטנים אשר נמלטו מאנגליה לאמריקה באנית „מאיפלאור" בשנת 1620, ויסדו את מושבם הראשון בשם „פלימוט ראק" במדינת מסטשוסטס של עכשיו, הם שהניחו את אבן־הפינה לאותה אמריקה הרוחנית והמוסרית שבמשך שלש מאות השנים האחרונות הרבתה כל־כך להשפיע על התפתחות המדיניות והמוסריות באירופה ובתבל כלה. כבר עמדו הסטוריונים רבים על היסוד היהודי המונח בחיים הצבוריים שארגנו הפוריטנים באמריקה, על השפה העברית שהנהיגו בהקולג'ים שיסדו, על השמות הביבליים העברים שנתנו לבניהם ושכמה מצאצאיהם נוהגים להקרא בם גם עתה, על החותמות העברים הנמצאים עוד עד היום הזה באוניברסיטות הגדולות שיסדו בערי פרינסטון, קמברידש, נו־היבן ונויורק, ועל השפעת אידיאלי החפש של העברים הקדמונים על התפתחות הדעות המדיניות של הקולוניאלים. מה שלא יכלו הפוריטנים לעשות באנגליה הישנה, עשו חבריהם ובניהם של אלה ב„אנגליה החדשה". חרותה המדינית של אמריקה הצפונית היא באמת נצחונה של הפוריטניות, כלומר, של היהדות הביבלית. אמריקה הקולוניאלית התנהגה על פי ה„ברית הישנה", ומשפטי היושר והצדק החברתי של התנ"ך הקבעו לחקים במדינות החדשות שנוסדו על ידי האנשים האלה, ונעשו לחלק נשמתם של הקולוניאלים האמריקאים. לדבר זה היתה השפעה מכרעת בתסיסה המדינית באמריקה במאה הי"ח, והוא שהסב את המרידה כנגד שלטון אנגליה ולמלחמה שתוצאתה היתה חפשתן הגמורה של ארצות־הברית (1783).

על ההתענינות המרובה שהראו הפוריטנים באמריקה בלמודי השפה העברית, ראה: Hebrew Learning Among The Puritans of New England Prior to 1700, By Rev. D. de Sola Pool, Ph. D., in Publications of the American Jewish Historical Society, Number 20, 1911.

הרביתי בזה לדבר על אדות הפוריטניות למען אשר נוכל להבין על ידה את תכונת רוח מילטון למן היום אשר מצא את עצמו עומד על פרשת דרכי חייו, עברו קרוע מעליו בעוד שעתידו איננו עוד ברור לפניו כלל. אין שום ספק בדבר, שהבולמוס הרוחני והמדיני שאחז את כל שדרות העם השפיע הרבה על התפתחותו המוסרית. מבין הקולות הרבים והשונים שמלאו את כל חלל הארץ מתוך התהו־ובהו הגדול שהקיף אז את כל האומה האנגלית, אפשר היה לו למילטון להכיר את הקול האחד והמיוחד אשר יכול לפלס לו נתיב לתוך נבכי נפשו: קול החופש האישי[1]. הפוריטניות היתה לו מעין תשובה להרבה ממשאלות לבו, ואם לא היתה לו למטרה בפני עצמה נראתה לו, לפחות, כאמצעי כביר להגשמת משאת־לבו. מחולקים הם כותבי תולדותיו בדעותיהם אם באמת היה מילטון פוריטני בדעה ומחשבה ככל שאר בני הכת ההיא. דבר זה צריך למוד ובאור. ודאי הוא, שנפשו המפונקה של מילטון סלדה כנגד הצורה הזעומה שבה התלבשה התיאולוגיה הקשה של אותה המפלגה, ויודעים אנו שבחיצוניות־דרכיו חי הוא את חייו העצמיים מבלי לפנות אל המנהגים הטפלים שהנהיגו המתקנים ההם[2]. אבל ודאי הוא שגם לבו הלך שבי אחר שיטתם

[1] ראה את המאמר המצוין: The Miltonic Ideal, By G. Arnold Wood, in "Historical Essays", Owens College, Manchester, 1907.

[2] במאמרו של הלורד מקולי על מילטון: Critical, Historical and Miscellaneous Essays, By Lord Macaulay, New York, 1860, Volume 1, p. 260.

המדינית ואחר החפש הגמור שהונה ביסוד מעשיהם ודבריהם, אף אם, כתנאי הכרחי להתכוננות החפש ההוא, נטל עליהם לאחז לפי־שעה במעשי אלמות, ולברא מיליטריסמוס נורא שהוליד בסופו גם ממשלת־דיקטטור כזו של קרומוול. גדול היה מילטון למדי להכיר את ההן המוסרי הגנוז מבעד לצעיף השחור של סגפנות ונזיריות שהאפיל על התנועה המוזרה ההיא. הוא ראה בתנועה ההיא את התפרצות הרוחות לשם בקשת האלהים, בקשת האמת. העובדה, שהפוריטנים שמו את פניהם אל היהדות העתיקה למצא בה תכן לחייהם, השאירה עליו רשם בלתי־נמחה והכשירה את יצירתו הספרותית הנשגבה שבה הגיע לרום פסגת גדולתו כראש משוררי האפיקה בבריטניה. פוריטניותו של מילטון היא שעשתה אותו ליוצר השירה „ויגרש את האדם”[1].

מילטון לא היה לפוריטני בכח השקפותיו הדתיות. בדעותיו על האמונה באו שנויים נמרצים מעת לעת, ואי־אפשר היה לו להשאר כפות בחוגה הצר של שום שיטה תיאולוגית. ברור הדבר, שמילטון לא היה נוצרי אורתודוכסי, כלומר: מאמין בשלוש האלהות[2] אבל גם דעותיו על אמונת־היחוד ועל השארת־הנפש שונות היו מן הדעות המקובלות אפילו אצל הריפורמטורים. בדרך כלל אפשר לומר, שמילטון הביט על האלהות כעל ראשיתה ותכליתה של השלמות בעולם. הנפש

[1] Paradise Lost

[2] ראה את המאמר בירחון The Nineteenth Century and After, London, Volume 71, No. 423.

האנושית שואפת גם היא אל השלמות, ועבודת האדם את האלהים היא איפוא טבעית, ואף נכנסת בגדר ההכרחיות [1]. מחובתו של האדם הוא לפתח ולשכלל את סגולותיו הנפשיות, ואז אולי עוד יגיע בזמן מן הזמנים למצב אדם־העליון [2]. ההשתלמות המוסרית—זה הוא סוד חייו של מילטון. לו היתה אך פרוגרמה אחת: העלאת העצם מעל לשטחיות החיים ומכשוליהם. איש כזה אינו חי אך לשם תכלית חמרית בהיים בלבד. הוא אינו משמש את רבו על מנת לקבל פרס. אותה המגמה העקרית, להיות לעזר ולתועלת לאחיו במלחמותיהם המוסריות, שהניעה אותו להכין את עצמו להיות לכהן־הדת לעם, היא שאלצה אותו גם לסלק את ידיו ממשרה שמצא בה רק שעבוד רוחני. הוא ידע שאין הבוש מתיר עצמו וכל שכן את זולתו. וגם זאת ידע, שכל מה שיוסיף ויצליח לבצר את עמדתו כאדם חפשי בעל דעות עצמיות, שאינן תלויות בהשפעתה של שום מסורה, כך תגדל גם השפעתו על דורו ופעולתו תהיה נכרת גם בדורות הבאים. החפש האישי, השאיפה להיות שלם בדעת עצמו — זהו מה שמסמן לנו את תכונת־רוחו של מילטון בכל אחד מצדדיה, והוא המתבלט לפנינו ביצירותיו הספרותיות. „הוא היה״, אומר אחד ממבקריו „מלך למחשבותיו ואדון לביתו. הוא לא נכנע בפני שום

1 The Miltonic Ideal, By G. Arnold Wood, l. c., pp. 363—364.

2 „האדם השלם״ („perfect man״). הוא האידיאל של „המשיח״ בפואימה הגדולה שכתב מילטון בשם „השיבה אל העדן״ Paradise Regained, שורה קס״ו במקור האנגלי.

איש, יען כי מסירותו למה שנראה בעיניו לאמת היא ששחררה אותו מן השעבוד לאנשים ולמפלגות"[1].

ואם אסף מילטון את ידיו מן הכהונה והחליט להוסיף עסק בלמודים והתעמק בחכמה, עשה זאת לא לשם הלמוד, כי אם בשביל התועלת המוסרית שקוה להוציא על ידי זה. גם מסעותיו בארצות אירופה בעוד לא מלאו לו שלשים שנה נעשו רק כדי להוסיף ראות בחכמה והבין בחיים. באיטליה הוא מתעכב יותר מבכל ארץ זולתה, יען כי ארץ זו היתה בימים ההם בית־האוצר לתרבות האירופית של זמנו ומקום־האוסף לסגולות התרבות העתיקה של יון ורומי, היא ארץ הרנסנסה, מקום גדולם של ענקים רוחניים כדנטה, פיטררקו ובוקצ׳יו. הוא משתקע כלו במראות הנפלאים שהוא מוצא על דרכו, משביע את רעבון נפשו בבקור מקומות המיתולוגיה הקדומה שאיטליה עשירה בהם כל כך, מחזר על פתחי החכמים והנבונים שבעם, ומכיר פנים בפלורנציה את גליליי התוכן המפורסם —

„.... הַחֹזֶה בַּכֹּכָבִים הוּא הָרֹאֶה בְּטוּסְקָנִי
הַצּוֹפֶה בְּאַשְׁמְרוֹת הַלַּיְלָה לָתוּר בֶּהָרוֹת הַכַּדּוּר
וְלִמְצֹא אֲרָצוֹת חֲדָשׁוֹת אוֹ נְהָרוֹת וְהָרִים —

(„ויגרש את האדם", ע׳ 11)

כמו שבפריש הכיר פנים את גרוטיוס שהתפרסם בעולם על־

[1] ראה: The Religious Spirit in the Poets, By Rt. Rev. W. Boyd Carpenter, D. D. New York, 1901.

ידי ספרו הגדול על חוקי המלחמה והשלום. והכל מקבלים אותו בחבה יתרה, הכל כאילו מתבטלים בפני זיו החן המיוחד היצוק על רוחו, בפני חכמת לבו, ידיעותיו המרובות וכשרונו הגדול לכתב ברומית ואיטלקית כבאנגלית שפת־אמו. זהו מסע־נצחון מיוחד במינו, אחרי כי הגבור בו עודנו עול־ימים ובן ארץ נכריה הנוסע לא למען התראות כי אם לראות ולהתבונן וללמוד. ופתאום מגיעה אליו הבשורה על דבר המהומות המדיניות שנתרבו בארץ מולדתו ומלחמת־האזרחים הקרובה לבא, והוא עוזב אחריו את הכבוד והתפארת שהכל מגישים לשמו, ואת תענוגיו הנפשיים בחברת חכמי איטליה וסופריה, וממהר לשוב לעמו וארצו לבעבור יוכל להשתתף בצרות אחיו ולעזור להם במלחמתם בעד זכיותיהם ודעותיהם. הוא שב ללונדון בשנת 1639 לא כגבור שנהל זרי־תפארה על אדמת נכר, אלא בצנעה והסתר־פנים כחיל פשוט מן המערכה הסר למשמעת גדולים וטובים ממנו. בבית־אביו הוא משקיע עצמו עוד הפעם בספרים. כותב שירים ומחברות. ומביט ומחכה לתוצאות המצב המדיני. אף מקור־פרנסה הוא מוצא לו לאחר זמן מועט. מי שהיה עתיד ומיועד לשבת על כסא הכהונה בכנסיה הגדולה והעשירה — מסתפק בלחם הצר ומי־הלחץ של מורה־ילדים בהורטון, אחד הכפרים הקרובים ללונדון.

אבל זוהי רק אפיזודה שכיחה בחיים של איש הנועד לגדולות והיודע שלפעמים גם הבטלה היא חלק מן המעשה.

מילטון כבר הרגיש אז את נחיצותו של אדם שכמותו להביא לידי ההצלחה הדרושה את המרידה כנגד השלטון המדיני והשעבוד הדתי, כבר יודע הוא את התפקיד אשר עליו למלאות בחיי אחיו ואת המלאכות המוסרית שההשגחה מסרה לידו, והוא מרגיש שאין לו אלא לחכות ולקוות, שהמקרה הדרוש בודאי יבא אף אם יתמהמה, ושאז יצא הוא מאחר הכלים שהוא נחבא ביניהם לעת־עתה ויתפוס את מוסרות ההנהגה בידו, והאיש בעל הנפש החפשית ימצא לו אז את ההזדמנות שהוא מבקש להטיף ולנבא להפש־הרוח ואשר־הכלל. הקריאה האלהית עדיין מצלצלת באזניו ושופכת קסם על מיתרי לבו, והוא בטוח שאם אך יבא היום הנכון אז בודאי שימצא הוא בראש המערכה. ערוך ומזוין כל־צרכו ומחרף נפשו למות על קדושת הרעיון. כבר הוא מכיר בנפשו שנולד לא לשלום כי אם למלחמה, לתגרות וקטטות, לרדיפות ויסורי הגוף והנשמה. והוא בוחר במלחמה של כבוד וקדושה תחת שלום מחפיר ומביש ומנוחה המצעידה את הנפש לירכתי־בור. הוא מבאר את תכונת־נפשו זו בדברים נמרצים באחד ממאמריו שערך כנגד הכנסיה האנגליקנית:

„אמת הדבר, שבעיני האיש הישר ואוהב־שלום ודאי שרע הוא המעשה להיות מוכית־נרגן ומפיר שלומם של אלפי אנשים. מוטב היה לו אילו יכל להיות מבשר טוב וישועה לכל האנושיות — לוא רק לא התיצבו בני האדם כשונאים ומתנגדים לאישרם העצמי האמתי. אבל כשהאלהים מצוה

לאחז בשופר ולתקע תקיעה של עצב, או תקיעה משברת את האזן, אז אין הדבר תלוי ברצונו של איש שכזה, ולא בידו הבחירה מה להגיד ומה להסתיר"[1]...

„כשהאלהים מצוה". בדברים האלה אפשר לנו לראות התגלות־לב שבה מהבהב ניצוץ מן התכונה הנבואית האמתית[2]. מילטון היה איש־מסתורין שבלב תמים האמין בתעודתו בחיים. ואמנם, בפרט זה, בהשתוקקותו הגדולה לעזר ולהועיל לאחיו, עוד הרחיק מילטון ללכת אף מכמה מן המעולים שבחוזי־ישראל. גם משה סרב למלאות אחרי מצות ד׳ ללכת לפרעה, גם ישעיהו מסופק היה אם אפשר יהיה לו, האיש טמא־השפתים, למצא אזנים קשובות אצל העם שהשמן לבו וכבדו אזניו, וירמיהו התנגד למלאכות הקדושה שנמסרה לידו אף אם הרגיש את הדבר האלהי כאש עצור בעצמותיו. מילטון לא רק שהכיר בשליחותו הקדושה, אלא גם להוט היה למלאותה, ובשום זמן לא נולד בלבבו אף צל של ספק שאין הוא ראוי, או שאין הוא חזק למדי לעשות אותה.

כמעט למותר הדבר לעמד על פרטיות חייו של מילטון למן היום שבו עמד ברשות עצמו. העסקן המדיני והחוזה

[1] בהקדמה לספר השני של מחברתו: The Reason for Church Government.

[2] על היסוד הנבואי שבמילטון עמד גם הסופר הנוצרי סטרונג: The Great Poets and their Theology, By Augustus Hopkins Strong, D. D., LL. D., Philadelphia, 1897, pp. 224—225.

הספרותי הוא שמעסיק אותנו כאן ביחוד, ולא האדם הפרטי שבו. לא תמיד נכון הוא לשפוט על תכונת רוחו של אדם על פי א־ח חייו, על פי אותם המאורעות אשר אם שבאו לרגלי סבות חיצוניות שאין אדם שליט עליהן, או שמעשיו עצמם גרמו להם בשעת חירום ודלדול הרוח. הן יש שמוצאים אנו פגימות ולקויים גם בחייהם הפרטיים של האנשים היותר־רצויים לחברה, הגאונים ואנשי־השם אשר פעולתם תעמד לעד. פגימות אלה באו להם מן החוץ, ואולי שלא באשמתם. האידיאה והרצון לחוד, וממשיותם של החיים לחוד. כלנו בנים אנו להסביבה שבה אנו חיים והפועלת עלינו גם למרות רצוננו, ואף מבלי שנכיר בפעולתה. עם זרם הסביבה הזאת אנו נסחפים בעל כרחנו, ולא תועיל שום התאבקות עם הגלים המתרוצצים אף אם נחגר את כל שארית הכח הגדול שחוננו בו. יש אשר אפילו הענקים היותר־נהדרים של ההסטוריה כרעו ונפלו תחת הלמות הפטיש הנורא המוסיף להכות על ימין ועל שמאל מבלי להבחין בין טהור לטמא,—זה ה„קיסמט" של ההויה שאין להתקומם וללחום כנגדו. בנדון זה אנו מוצאים שגורל אחד למשה ולירמיהו, לאלכסנדר מוקדון ולנפוליון הגדול כמו לכל יתר הגאונים שקמו להאנושיות מדור לדור ואשר בשעתם אמרו להפך סדרי בראשית ולהביא רוח חדשה וחיים חדשים לתוך הדור הנחשל והמתנהל בכבדות על דרך החיים. כלם נאלצו להודות בסופם על קֹצר־ידם ואפסות־כחם להגיע אל התכלית המקווה. מילטון לא יצא מן הכלל הזה. גם

הוא מוכרח היה להלחם כל ימיו עם סביבתו שלבסוף הגיעה את חייו החיצונים אם גם לא יכלה לרוחו. ההרפתקאות שעברו עליו באמת עוד אמצו ושכללו את רוחו, ובלעדיהן אפשר שלא הגיע מעולם למדרגת „אדם־העליון" בספרות ובחיים.

מקרה אחד, לא כל־כך זר כמו מעציב, בא להרעיש את סִפֵּי היכל חייו. האידיאליסטן הקצוני החי כל ימיו בעולם מיוחד משלו, הרוק בן ל״ה שנים שכל ימיו פרש מן ההנאה הגופנית ולא התבונן אל בתולה, מבקש לו פתאום אושר בחיק עלמה שכמעט איננו מכיר אותה פנים היטב. הנערה היא רק בת י״ז, לא הגיעה עוד אף עד חצי שנותיו, והוא נושא אותה לו לאשה בחפזון מבלי להביט מאחריו ומלפניו, ומבלי להקדים לדעת את הכונתה ומזגה וארח חייה. האשר המקווה של חיי הנשואין אינו בא. הרעיה הצעירה היא בת־אצילים ענוגה השואפת לאהבה ולסמני אהבה, ואיש כמילטון אינו מוכשר לאהבה פשוטה כזאת. עיניו נטויות כלפי השמים ואיככה ישפילן להביט לארץ? האשה סובלת, מצרה ודואגת, ולאחר שלשה שבועות היא עוזבת אותו ושבה אל בית אביה. לשוא הוא מתנצל לפניה וכותב לה מכתבי־תחנונים. היא איננה עונה על דבריו ואת שלוחיו היא משיבה ריקם ובבושת־פנים. הזווג לא עלה יפה. הוא היה כלו רוחני, והיא ההפך הקצוני מזה, „גוש־בשר אשר הדבור והרוח אין בה"—כמו שהוא מתאר אותה באחד ממכתביו. ועוד לא כלה לו „ירח־הדבש" וכבר הוא יושב אל שלחנו לכתב מאמר מדעי על

הגרושין שהוא מרבה לדבר בזכותן. הוא כותב מנקודת־הראות של איש השלם ברוחו והיודע בטח שהצדק אתו. את כל אשם אסונו הוא משליך על אשתו: „יש שילך גבר שולל אחרי נערה אשר צניעותה הבתולתית מסתירה לפעמים את כל חסר־החן הפנימי וכעור הנפש שלה”. „גבר שכזה יוכח לדעת במהרה שכפות הוא אל יציר שנברא מן העפר והסחי תחת שקוה למצא בת רעיה וחברה בחיים טובים ומאושרים”. פצע זה בנשמתו לא נרפא כל ימי חייו, אף כי למראית־עין נגלד ונקרם עליו עור. שלשים שנה אחר המאורע הזה, בדרמתו הגדולה „שמשון אגוניסטים” שהשלים אותה עת מעטה לפני מותו, אנו מוצאים הד אנחת נפשו בשורות האלה:

„אַשְׁרֵי הָאִישׁ לוֹ רַעְיָה יִמְצָא,
מִפָּז יְקָרָה, אֵשֶׁת־חַיִל נֶאֱמָנָה
זוּ תְּכַלֵּל אָשְׁרוֹ —
וְאַשְׁרֵי בֵּיתוֹ! כִּי לְשָׁלוֹם יֵלֵךְ דַּרְכּוֹ.
רַק אֹמֶן־לֵב מִתְגַּבֵּר עַל כָּל מִכְשׁוֹל
וּמַרְחִיק כָּל נִסָּיוֹן,
מְעֻטָּר נֹגַהּ הוּא, לָאֵל יֵרָצֶה.
עַל כֵּן חָק־עוֹלָם לֵאלֹהִים
לַגֶּבֶר נָתַן שִׁלְטוֹן־עָרִיץ
עַל אִשְׁתּוֹ לְיִרְאָה אוֹתוֹ יִרְאַת־כָּבוֹד.
וּלְכָל מִיָּדוֹ יִנָּה מִשְׁפַּט־שִׁלְטוֹן זֶה לְשָׁעָה.

אִם תַּצְהִיל אוֹ אִם תַּרְעִים לוֹ פָּנֶיהָ:
מְבוּכָה אָז לֹא יֵדַע, וְלֹא יַשְׁלִיט מְהוּמָה
עֲלֵי כָל חַיָּיו, בְּהוֹצִיא רֶסֶן הַמֶּמְשָׁלָה
מִיָּדוֹ אִשָּׁה, וּלְכָל מָגוֹר יִשְׂחָק." [1]

שנתים ימים אחרי־כן, והוא כבר מתיאש מראות חיים עם אשתו הראשונה, ובהאמינו שחפשי הוא לנפשו לשאת אשה אחרת הוא מתרועע עם נערה אשר משכה את לבו, וכבר נכון הוא לשאתה, ופתאום הוא נפגש עם אשת־נעוריו הכורעת על ברכיה לפניו, שופכת הרבה דמעות ומבקשת את סליחתו. לבו נכמר, הוא מוחל לה על כל מה שעשתה לו, ומביא אותה שנית לביתו, אף נכון הוא להתענות תחת ידה. הוא אינו לומד מאומה מן המארע הזה, ולא עוד אלא שאחר מות אשתו זו הוא מתחתן שנית וגם שלישית, ועם נשיו אלה הוא אינו מאושר יותר ממה שהיה עם אשתו הראשונה. את בנותיו הוא מתנהג כאב עריץ, ובשנותיו האחרונות, כשכבה מאור־עיניו ולא יכול עוד להגות בספרים בעצמו, הוא מאלץ אותן לקרא לפניו שעות רבות בכל יום מעל ספרים כתובים עברית ויונית ועוד שפות זרות להן — עבודה השנואה מאד עליהן. וכשהן מתאוננות על מר גורלן הוא מתקוטט עמהן ומאשימן בגנבת ספרים ובעוד חטאים ועלבונות אחרים.

אכן זה הוא מוסר אלהים! הריפורמטור הגדול שעסק כל ימיו בהבאת אור וחופש ושלום ומנוחה וסדרים לתוך כל

[1] תורגם על ידי ד"ר שמעון גינצבורג

העולם כלו, רפתה ידו כשנסה להביא שלום ומנוחה וסדר לתוך העולם הפעוט של עצמו, לתוך ד' האמות של ביתו ומשפחתו...

וסוף סוף הגיע היום שאליו קוה מילטון ושבו יצא אל אחיו מסתר מושבו בהורטון, הכפר שאצל לונדון. המבוכה המדינית שהלכה וגדלה בארץ הולידה צורך באנשים חרוצים ומלומדים היודעים להשיב דבר אל חיק המתנגד המדיני, ומילטון היה אחד היחידים, אם לא היחיד, בעדת המפלגה הפרלמנטרית, אשר יכול למלאות משרה רבת־אחריות כזו של סופר ומזכיר בשפה הלטינית בפרלמנט. התפקיד הראשי של המזכיר הלטיני בשעת־הירום ההיא היה—מלבד תרגום תעודות מדיניות לשפת רומי, השפה השגורה אז בחצרות המלכים ואצל שרי המדינות — להתוכח בחכמה ודעת עם הסופרים המצדדים בזכות המלך וסיעתו, וכוח לא בעל־פה כי אם בכתיבת מאמרים ומחברות וגם ספרים שלמים לפי הצרך והוראת השעה. כי מאז מעולם היו בני אנגליה נזקקים להשפעתה של המלה הכתובה והנדפסה. הפרלמנטריים צריכים היו להצדיק את מעשי־האלמות שאחזו בהם, כדי להחזיק מעמדם ולהוסיף לרכוש להם את לב העם. מילטון ידע והבין את אשר לפניו, וכמעט אך נתנה לו הכהונה הזאת החל באותה העבודה הגדולה בעטו אשר הנחילה את שמו לדורי־דורות כאחד הלוחמים היותר־גדולים בעד החפש המדיני באנגליה.

את האידיאליסטן שבמילטון אפשר להכיר על פי כתביו הפרוזיים אולי עוד יותר מאשר על פי שיריו. הוא, המשורר הנערץ, אשר רוח־הקדש של בת־שירתו הנאדרה שרתה עליו תמיד, לא נמנע מלכבש את יצרו הפיוטי בשעה שמצא שהמון־העם דורש שידברו אליו בשפה פשוטה המובנת לו כדי להשכילו בינה, או כשנחוץ היה לסתם פיות המקטרגים השונים בלשונם הם. אם בספרות העולם מפורסם מילטון ביחוד, ואולי רק, על ידי שירתו, הנה בספרות האנגלית יודעים אותו על ידי כתביו הפרוזיים לא פחות מאשר מתוך שיריו. מילטון לא כת־מעולם לשם ענג רוחני בלבד, לשם חדות היצירה, כדי להנאות את רוח המליצה שפעמה תמיד בקרבו ודרשה לה מוצא ובטוי במלים, אלא לשם התועלת הכללית שיכלה לצאת על ידי כתיבתו. ואם בשירתו כיון ליחידי־סגולה ויעד אותה כאוצר קים לעד לדעותיו על הדת והמוסר, הנה בכתביו הפרוזיים כיון לצרכי השעה ולכלל המון העם אשר להורותו דעה הוקם על משמרתו הנשאה. הפרוזה היתה לו הפרוזדור, והשירה— הטרקלין שבהיכל הספרות, אבל בשניהם גם יחד שמש באותה הכונה וההתפעלות של הסיד בעם, בחרדת־הקדש המיוחדה של הקדוש והטהור, של הכהן הגדול המשרת בהיכל והולך כפעם בפעם מן העזרה אל הקדש ומשם לתוך קדש־הקדשים. בזמנו נתפרסם מילטון יותר כסיפר פרוזי מכמשורר, וזאת נבין כשנזכר שכמות השירים שכתב מעטה היא במאד לעומת הכמות הרבה של כתביו האחרים. „מונח לפני",

אומר טן, „הכרך הענקי שלתוכו נקבצו, זמן־מה אחרי מותו, כל כתביו של מילטון בפרוזה. הכסא רועד תחת כבד משאו, ואיש כי יהפך את עליו שעה אחת ירגיש כאב פהות בראשו מאשר בזרועו". הפרוזה היתה לו דבר שהזמן גרם לה ולא אחז בה אלא בחפזון, אם גם בכבד־ראש, כדי שלא להחמיץ את השעה היקרה; ושירתו נועדה כדבר של קימא לעולם, ולא נגע בה אלא בשעה של התנשאות הנשמה למרומי השחקים לראות בסוד האלהים ובמפלאות ההויה.

וכל העבודה הספרותית הזאת שעבד במשך השנים הרבות של שלטון דריפובליקה באנגליה, כמה עוז ומרץ לה, כמה היא מעידה על הנפש הגדולה והאמיצה המדברת רתת בשם אידיאות רמות ונשאות, מתגרה בבעלי הכח העריץ ומנבאת ליום־הדין הגדול של העול והחמס השוררים בעולם, בו בזמן שהיא הוגה אהבה וחמלה להעלובים והאומללים השוכבים נרפשים ומְדֻכאים מתגרת ידי רודפי הבצע וגוזלי המשפט! אתה קורא את דבריו ובהדרי לבך הנך מרגיש את כל עצמו של הקסם ששפך עליהם המחבר. אי־אפשר לו לדובר אתך שלא יצדק. ככה לא ידבר איש שרק נשכר בלהם לעסק באיזו עבודה מדינית או ספרותית, ככה לא ידבר איש שהוא עצמו אינו מאמין במה שהוא מוציא מפיו. המלים הן מלים של פרוזה, והרשם הוא של פיוט. בצדק מצטער מבקר ספרותי גדול כהלורד מקולי על כי מעטו בני דורו לקרא בכתבים הפרוזיים האלה. „כהבורים ספרותיים" הוא אומר במאמרו על

מילטון, „כדאים הם הכתבים האלה להקרא מאת כל מי שרוצה להכיר את מלא עוזה והדרה של השפה האנגלית. ישנם בהם למכביר משפטים ומאמרים שאף הדברים היותר־נמלצים שבמשאי בוירק [1] כאין יחשבו נגדם" [2].

התמימות השלמה של מילטון, האמונה החזקה בעצמו ובדעותיו ובצדקת המלחמה שנסתבך בה ונעשה לאחד מראשי אוסריה — זהו מה שנותן לדבריו את עצמם וקסמם. הוא היה איש שתוכו היה כברו בכל מלא המובן. את הצביעות שנא בכל עומק נפשו. אם מוצאים אנו שכמה ממאורעות חייו היו הפכפכים וזרים, אי־אפשר בכל זה לומר שבשום זמן עשה מילטון איזה דבר בנגוד לדבריו ושיטותיו באותו זמן. הוא קיים נאה כמו שדרש נאה; ומה שהטיל חובה על עצמו, מזה לא יכול לפטר את האחרים. הוא חי בזמן שהעריצות המוסרית, כהחמרית, עוד שלטה בלבות בני האדם, בזמן שרעיון הסבלנות, בעניני אמונה כבעניני מדינה, עוד היה חלום רחוק אפילו בבריטניה החפשית. אפילו בארץ התרבותית הזאת, למרות כחו הגדול של העם ושלטון הדימוקרטיה ומוראה על פני האצילים, עוד היו דעות ימי־הבינים שולטות על פני חוק, ולא תמיד מצא איש די אמץ ברוחו להשמיע דעות קצוניות בקהל. בארצות הלטיניות הקרובות לאיי בריטניה, כמו בכמה מדינות במערב אירופה עוד היתה האינקביזיציה

1 נואם אנגלי מפורסם שחי במחצית השניה של המאה הי"ח.

2 בקבוצת המאמרים שלו: Critical, Historical and Miscellaneous Essays, By Lord Macaulay, New York, 1860, Vol. I, p. 264.

האמצעי הנורא לשעבד על ידו את כל מי שהוחזק לכופר, ובספרד, איטליה ופרנציה קמה לתחיה כת הישועיים אשר התפשטה בעת קצרה על פני תבל ונהיתה למחִתָּה לבעלי הריפורמציה. במלחמתם עם הקתולים היו גם הפרוטסטנטים משתמשים בכל האמצעים האכזרים שבאו לידם, וקנאתם הדתית לא נפלה במוראותיה ורוח משטמתה מקנאת הקתולים. כאלה וכאלה מושפעים היו מן העריצות הכללית ששררה אז בחברה. מילטון, אף על פי שהטיף לחפש וסבלנות ואהבת הבריות, היה גם הוא עריץ על פי דרכו, עריץ לשם האידיאות הקדושות שהרים על נס. ומאד אפשר, שאילו נתנה לו היכלת, היה גם הוא לאינקביזיטור נורא כטורקבימדו בשעתו.

הן לא בנקל אפשר לעשות שנוי עיקרי בדעותיהם המקובלות של בני האדם. על שדה הלב האנושי שעלו בו קמשונים וחרולים נחוץ להעמיק את המחרשה ולהעבירה עליו פעמים ספורות עד אשר יהיה כלו מוכשר לקבל זריעה חדשה אשר תוציא את הפרי הנבחר. לפעמים נחוץ גם להשתמש באמצעי הכח האכזרי, בחרב ובאש—כמה שלא יהיו אמצעים כאלה בלתי־נוחים—אם באמת נחפוץ להביא את המהפכה הגמורה ברוח האדם. כזאת היא נקודת־מבטו של הריפורמטור האנושי שדרכו שונה מזו של ההשגחה האלהית. דרכו של הריפורמטור היא בסופה וסערה, ברעש המשבר הרים ומפרק סלעים, באש־הפלדות שאינה יודעת חנינה. והאלהים דרכיו דרכי נעם וכל נתיבותיו שלום, והוא משמיע את תורותיו ומצוותיו בקול הרך

והמלבב של הדממה הדקה המיוחד לו לבדו. מילטון היה כלו אנושי, ובן נאמן לדורו ולטכסיסים ששלטו בזמנו, וכמעט נקרא מאת מפלגתו לעבד את עבודת החפש העממי, וכבר שומעים אנו את הקול האדיר והמצוה של מפקד־הצבא על שדה הקטל: „מי לד׳ אלי" ו„שימו איש חרבו על ירכו". זבח לד׳ בארץ, זבח אנשים לשם שמים...

הפולמוס הספרותי של הימים ההם נזון ברובו על ידי פמפלטים שלקחו את מקום המאמרים העתוניים בימינו. לא פחות מעשרים וחמש מחברות יצאו מעטו של מילטון, וארבע מהן נכתבו בלטינית. את תפקידו המדיני הראשון מלא בזה שכתב את מחברתו הידועה „משבר־האלילים"[1] להצדיק את המשפט אשר נחרץ מאת הפרלמנט על המלך האמלל טשרלס הראשון שכבר הומת אז (1649), ולמען בטל את הרשם שעשה זמן מועט לפני זה הספר הידוע „פני המלך"[2] אשר, כפי שהאמינו אז, נכתב מאת המלך עצמו בעודנו עצור בבית האסורים. ספר זה, שבאמת נכתב על ידי הכהן האנגליקני גודין[3] כתוב ברגשנות עמוקה, ברוח של תפלה לאלהים היודע ובוחן לבבות, ושל הצטדקות כלפי בני האדם על כל מה שעשה המלך בעודנו שליט בעם. הספר התפשט מהרה בין העם, והפוריטנים יראו בצדק פן יצלח בידו לקרב את העם עוד הפעם אל המלוכה. עבודתו של מילטון היתה איפוא דבר בעתו והכרחית. בסגנון נפלא ובמשפטים הגיוניים חותכים,

[1] Eikonoklastes [2] Eikon Basilike [3] Gauden

הוא מתנפל על כל המצדדים בזכות המלוכה בכלל, ובמלוכה הסטוארטית בפרט. „המלכים", הוא אומר בראשית דבריו, „אף כי חזקים הם בלגיונות צבאותיהם, הם חלשים מאד בדברי הגיון ומשפט, כמו שרגיל הדבר אצל אלה אשר עוד מימי הערש שלהם הסכינו להשתמש ברצונם כבידם הימנית ובשכלם כבידם השמאלית. ולפיכך, כשהם מוצאים את עצמם פתאום מול מלחמה כזאת של השכל והלשון, הם מכירים מהרה שכחם שוא וגבורתם הבל". אמנם יודע הוא שכמעט שאין האויבים שוים בנזק החצים והבליסטראות שהוא אומר להמטיר עליהם, אחרי שאין תפארתו של גבור אלא אם נִצח אויב השוה לו, או עולה עליו, בעצה וגבורה. ואף־על־פי־כן הוא נכון לצאת המערכה כנגד המלך טשרלס כדי להבין דעה את אלה שעוד אפשר לסמא את עיניהם באור־הקסם של המלוכה. מטילים על בני מפלגתו את אשם רצח המלך, והאשמה הזאת אינה מפחידתו או מצערתו כלל; הוא אף מודה עליה ומתגאה בה. לא מדדו למלך אלא במדה הראויה לו. המלך הוא שעבר על חק ומשפט, גזל ועשק את עמו, שם חרפה על אמונת הארץ, ונסה גם למשול על דעת עצמו הוא הוציא את צבאותיו אל השדה כנגד נתיניו שכל־כך הרבה לשעבדם ולהרע להם, ומאת נתיניו אלה נֻצח במלחמה. הוא הושם במאסר כדין כל בוגד ומועל, ואחרי אשר העמד למשפט לפני השופטים היותר־גבוהים שבמדינה והוא נשאר עומד במריו, נחרץ עליו הדין הצודק, וראשו נתז מעליו לפני

שערי היכלו... ברוח גאיונות כזו של איש היודע שדרכו נכונה לפניו, קורא מילטון: „איפה הוא הוד־מלכות שכזה, שוכן על כסא רם ונהדר, שבזמן מן הזמנים הופיע באור־יקרות נפלא, כהוד־מלכותו של העם האנגלי באותו היום הגדול שבו שחרר את עצמו מן אמונת־ההבל שהחזיק בה זמן כה רב, ואמץ את לבו לעשות שפטים במלך עצמו, או, יותר נכון, באויב אשר לפני זה מלך עליו. הוא רק נתפש ברשות החקים שהוא עצמו חקקם, הוא אשר לבדו, בהבדל מכל יתר בני התמותה, השב את עצמו כעומד, בחסד אלהים, למעלה מן הענשין, וכשנמצא חייב במשפטו הוצא עליו גזר־הדין, אשר, אילו היה הדבר ביכלתו, לא נמנע הוא מלהוציאו על אחרים".

לא רק שהוא מצדיק את המשפט שנעשה במלך, אלא הוא גם מקדשו ומטהרו, כאילו היה זה לא כרת בידי־אדם אלא בידי־שמים, וכאילו היו השופטים האנושיים רק כלי־שרת בידי ההשגחה האלהית. האלהים עצמו הוא שעשה שפטים במלך הרע והאכזר, ולא רק במושל דן־יחידי הזה אלא גם בכל האבטוקרטיה שלחרבנה ומפלתה נתכוון המשפט ההוא. מילטון מתגלה כאן לפנינו בכל תקף האיקונוקלזמוס שהיה לחלק בלתי־נפרד מעצמותו—כשהוא מכניס את יסוד האמונה לתוך הגיונותיו ומסקנותיו על המרידה. אילו לא עשה כזאת הרי לא היה מילטון מה שהיה—מילטון העומד בשורה מיוחדת לו לעצמו, אלא סתם מורד ומרים יד במלך.

המלחמה במלוכה החוטאה היא לד׳ „המוריד מכסאותיהם מלכים שלבותיהם גבהו וידיהם נגואלו בחמס ..., ומבער אותם ואת כל אשר להם מן הארץ. בגלוי רצונו הכביר להשיב לנו את החפש שכמעט שאבד לנו, ראינו את האלהים הולך בראש מחננו, ואנחנו כורעים ומשתחוים לפני רשמי הכח האלהי שנתגלה לנו בכל דבר. לא בחשך היתה דרכנו; היא היתה מוארה באור שבעתים, וד׳ עצמו הוא שסלל אותה לפנינו".

ולא פחות קשה ועריצית, כמו שלא פחות מלאה רוח היראה והקדושה, היא מלחמתו עם הכנסיה האנגליקנית, הבישופים והעוזרים על ידם. את המלחמה הזאת אסר מילטון עוד בשנת 1641, עוד בטרם נקרא לשרת בקהל, במחברתו שהדפיס על הריפורמציה באנגליה[1]. כמו שכבר הזכרתי למעלה, לא באה התסיסה המדינית אלא במסבת התסיסה הרוחנית, התקוממות העם כנגד העריצות הדתית שהקימו להם יורשי הקתוליות באנגליה שבדרכיה הקנאיים הוסיפו ללכת גם הם. מאד אפשר, שאילו לא מצאו הבישופים האנגליקנים את מקור־תמיכתם הראשי אצל המלך וביתו לא נתעורר ונזדעזע העם כל־כך כנגד מעשי־התעתועים של השלטון. ואולם עם בעל אמונה חזקה ועמוקה כהאנגלים אפשר לו להיות ארך־אפים ומרבה לסלוח במה שנוגע למילי דארעא, מה שאין כן בשעה שסכנה צפויה למילי דרקיע, לכל אותם הדעות

[1] Of Reformation in England

והמנהגים של האמונה שבעדם באו באש ובמים ועליהם הורגו כל הימים. טובי העם החלו בעת ההיא לדאג לגורלה של הפרוטסטנטיות. האפיסקופיות, אמרו, אינה אלא מהדורה חדשה, בשנוי־פנים קצת, של הקתוליות, ועל המלך וביתו רגנו כי בסתר לבם הם תמימים עם הכנסיה הרומאית.

במהרה לקח לו מילטון עמדה בראש המתקוממים כנגד הדת השלטת. הרוח המרדני שפעם בקרבו תמיד לא יכול למצא לו אמתלא של התעוררות גדולה מזו של ההתפרצות ההמונית כנגד האבטוקרטיה הדתית. ביחד עם הפוריטנים האמין מילטון שרק מקור־תקוה אחד נשאר להאנגלים להציל בו את הריפורמציה, והוא הפריסביטיריות, כלומר: השלטון העממי של הכנסיה על ידי זקנים שנבחרו ישר מאת העם. על העם עצמו לנהל את עניני האמונה, כמו שעליו עצמו לנהל את עניני המדינה. קול המון כקול שדי. אל המלחמה הזאת מתמכר מילטון בכל עזוז נפשו, ומחברת אחר מחברת יוצאת דחופה ומבוהלה מתחת עטו, והן מלאות לעג ונידופים על הבישופים המורים־המתעים. איום הוא קצפו של מילטון כשהוא מתעורר למדי. הוא אינו מסתפק בדברים בלבד, במשפט והגיון, אינו רק מדבר על לבותיהם ומחותיהם של מתנגדיו כדי להראות להם את עותתם; בחרונו הוא נכון להשמידם ולאבדם כליל. וכמה איומה, וכמו־כן טפוסית, היא הקללה הנפלטת מעטו כנגד אנשי־חרמו ההם! „לעולמי־עד יושלכו לתוך נחל האבדון היותר אפל ועמוק; ושם, בתוך הלהק,

הדחק והמשטמה, ותחת ממשלתם השנואה של יתר המקוללים, אשר במצב ענוייהם הנוראים יוכלו להפיג ולהקל את צערם רק על־ידי עריצות שגעונית וחיתית שיגלו כלפי אלה ככלפי עבדיהם הנרצעים—שם ישארו לבושה ולחרפה נצחית, היותר נבזים ושפלים, היותר נעלבים ונרפשים ונמקים שבכל עבדי הגיהנום". וכן כמה שנון הוא לעגו על ההגמונים והמנהגים שאחזו בהם כדי להטיל יראה על הצבור ולזרוק אבק בעיני ההמון:

„... כאילו היכלת בידם לעשות את האלהים ליצור של בשר ודם יושב־ארץ רק מפני שאי־אפשר להם להפך את עצמם ליצורים שכלם רוחניים ושמימיים—החלו הם להשפיל ארצה את כל ההגיונות הקדושים המקשרים את הנשמה עם בוראה, ואף את פניו ותארו של האלהים עצמו הגשימו בצורת גוף אנושי... את זה קדשו, ואליו קטרו, ועליו הזו מים, ובגדים שמו עליו, לא בגדי התום והטהרה כי אם לבושים של בד. שמלות זרות ומשונות, מצנפות ופחים, אפודים ועטרות־כהונה ששאלו ממלתחתו הישנה של אהרן.... אז שם הכהן אל לבו ללמד את תנועותיו בלכתו ובעמדו, את פזמוניו ותפלותיו. הנשמה נמסרה כולה אל הנטיות הגשמיות והתענוגים הגופניים, ותשפיל את כנפי־מעופה ארצה..."

ולמרות כל החריפות והמרירות שבסגנונו, הלעג והקללה שבדבריו, אנו מרגישים את החן הרוחני היצוק על כל כתביו ומרים אותם מעל לסוג הפולמוסיות השפלה. גם פה נִכָּר

היסוד המוצק של הקדושה החופפת ומתרכזת בסתרי נפשו. עוד הוא מתעורר על האנגליקנים, מוכיחם על הבגד שבגדו בעמם ובאלהיהם, מחרפם ומבישם ומקללם, ופתאום הוא בוחר לו דרך חדשה בדבריו, משנה את קולו וטעמו, „ומי שבא ללעג נמצא מתפלל". את הבישופים הוא עוזב, והוא פונה אל האלהים בדברים של תפלה ופיוס ותחנונים, והדברים חודרים לתוך בתי נפשנו וכמעט שהם ממלאים אותנו מן הרוח שמילטון עצמו מלא בה:

„אתה [האלהים] המרחם אותנו בכל העצב והתלאה שבאו עלינו דים אחרי חמש מלחמות־הדם ששטפו ועברו על הארץ, והרב המלחמה הפנימית שבאה אחריהן; אשר בכלות רוח באפנו רצית לכרות לנו ברית שלום וכמעט הוצאתנו לחפש מעבדות אויבי ד', אף הואלת להקים הריסות הממלכה הבריטנית הזאת, להעמידה על במתי ארץ ולשית לה הוד ותפארת בין האיים הסובבים אותה! אנא, האריך לנו את ימי־האושר האלה! בל נא יִפָּרַע שלומנו מאת צפעוני הריב, יליד מרינו וקשיות ערפנו ועזות נפשנו, היושב בקרבנו זה שמונים שנה ואוכל את מנוהתנו כליות ולב; ישליך הלאה את רירו וארסו מבלי להרע ולהשחית לממלכה הדוויה וסובלת הזאת! אך נזכור ולא נשכח בתפלותינו ורחשי תודתינו את ישועתך הגדולה לנו בים הצפוני ועד אחרית מימיו הקפואים, כשנפצת את אניות צי־ספרד הגאיוני ואת שבריו הפיצות, ואת לוע־השחת פערת להקיא את מסתרי נוראותיו טרם בלע לנו בסופת הזעם והקללה ההיא.

„האח! איך ירב ויגדל לנו כבוד הישועות ההן באשר נדע כי אם הצלתנו מן הרעות הגדולות ההנה, עוד השארתנו לראות אושר עוד גדול מזה בימים יבאו. עד הנה עזרתנו נגד תואנת־השקר והמרמה של אויביך. עתה, אנא, יחדנו ביחודך וקרבנו אליך, וצרור אותנו לעולם בצרור הכנעת נפשנו לכבוד כסאך העומד לעד.

„ועתה אתה תקותנו ומגננו אשר לא יכזב! יודעים אנחנו כי אויבינו פנו אל הזונה הגדולה [1] ולכשפיה הרבים, ואת מזמות לבם כוננו על פי העריץ המרגל ההוא [2] העוכר את הארץ בעפרות־זהב אשר לו, והשואף לנקמה בעד הריסת אניותיו ששבריהן מלאו את ימינו. אבל הם ילכו ויועצו ויבושו משברם; הם יחליטו ועצתם תופר; הם יצאו המערכה ויחתו, כי אתה עמנו".

תפלה כזאת,—תפלה מילטונית טהורה, מלאה אש־דת של הרוח העברי העתיק וכתובה בסגנון הביבליה—לא יכלה לבא מתוך חסר אמונה טהורה ותמימה. על שפתי האיש הדימגוג, העושה את מעשיו רק כדי לצודד את הלבבות, לא יכלו לעלות דברי רגש־קדש כאלה. מילטון מתראה כאן עוד הפעם כנביא האמת והאמונה הזכה.

ואת מלחמתו זאת על השקרים המוסכמים של זמנו הוא עורך אפילו כנגד אנשי הפרלמנט עצמו, זה הפרלמנט

[1] הכנסיה הקתולית ברומא.

[2] פיליפ הרביעי שמלך בספרד משנת 1621 עד שנת 1655.

שלכאורה היה עליו לצדד בזכותו ואשר ממנו קבל אחרי כן את משרתו הגבוהה. אי־אפשר לו לאיש כמילטון להשאר ימים רבים בן־מפלגה במובן צר וקבוע. אם במלחמתו על המשטר הישן של המלך מצא לנכון לדבר טובות על הפרלמנט ומעשיו, לא עשה כן אלא מפני שזה המציא לו את הבמה שמעליה יוכל לדבר את דבריו ולירות את חציו. בנגוד לשלטון־היחיד של המלך היה אמנם הפרלמנט סדר־ממשלה נעלה ביותר, מלבד־מה שהיה גם מוסד אנגלי עתיק וקדוש שהורתו ולדתו ברוח החפש שהאנגלים מתגאים בו כל־כך. אבל גם המוסד הזה לא עמד למעלה מכל בקרת, ומילטון לא נמנע מלהתעורר על סדריו ומעשיו כשבאה לידו הזדמנות לכך. מקרה כזה בא לידו במסבת שאלת הגרושין שעליה כתב מחברת רבת־הכמות להצדיק את הצד המוסרי של הפטורין, לאחר שעזבה אשתו את ביתו ומאנה לשוב אליו. את מחברתו זו הדפיס מילטון מבלי להשיג על זה את רשיון מבקר הרשות, כמו שדרש אז החוק. הדבר הובא לפני בית־דין הפרלמנט, ומילטון מהר לענות על דברי הקטגור במחברת אחרת, שהדפיס גם כן בלי רשיון, ואשר קרא לה בשם „אריופגיטיקה, דבר בזכות חפש הדפוס״ [1]. הוא, גבור החפש האישי, לא יכול לעבר על המארע מבלי

[1] Areopagitica, A Speech for the Liberty of Unlicensed Printing
כמו שנהוג היה אצל הסופרים והמלומדים של הימים ההם, קרא גם מילטון לספריו הפרוזיים, ככו להרבה משיריו, בשמות לטיניים, יוניים או אישלקיים.

לדבר דברי־כבושים אחרים גם לטובת המלה החפשית של הדבור והכתב—שני הערכים היותר־חשובים בחיי אדם בן־חורין המוקיר את חרותו.

מחברת זו נחשבת להמשובחת שבכל כתביו הפרוזיים של מילטון. „הספרים והנאומים היותר־נכבדים של החכמים הקדמונים”, אומר אחד מכותבי תולדותיו, „הפיליפיקה של דימוסתנס והנאומים של ציצרו, הם דברים ננסיים לגבי הספר הזה. ראוי היה זה לבא לפני מועצת מלכים־ענקים מאשר לפני הסינט המרומם אשר אליו נערך... ספר זה הוא כקול הרעם כשהוא מתערב יחד עם הדו המצלצל”[1]. אם המשפט הזה הוא אולי מגוזם, הנה ודאי הדבר שבפרט אחד עלה הספר הזה על יתר חבורי מילטון: אין בו מקול ענות הגבורה והעזות, מהדברים הקשים, הגדופים והזלזולים שבכתביו האחרים. לעומת זה הוא מצטיין בהגיונו המתון והבריא, בסגנונו הקוסם שאין דומה לו אף בספרות כה עשירה כהאנגלית, ובהומור הנעלה המתגלה פה ושם בדפיו. נכר, שמילטון לא כתב את המחברת הזאת רק כדי להסב רעש, כי אם להוכח עם בעלי־דבביה ולהוכיח להם את משוגתם. הוא האמין בישרם ובינתם של הפרלמנטריים האנגלים, וידע כי יטו אזן קשבת אליו אם ימצאו שדבריו נכונים וערוכים במתינות ובנמוס הדרושים.

[1] The Poetical Works of John Milton, By the Rev. George Gilfillan, New York, 1854, Volume 1, p. XVII.

„אריופגיטיקה" הוא אחד הספרים המעטים בספרות הגדולה של אנגליה אשר הרבו להשפיע על התפתחות הדעות בארץ המפותחת ההיא. זה יותר ממאתים שנה שחכמי אנגליה מטפלים בספר הקטן הזה, מתעמקים ומחטטים בו, ודורשים אחרי כל אחד ממשפטיו. חביב הוא החבור הזה לא רק בשביל סגנונו והגיונו הבריא, אלא גם בשביל שהוא מכיל את הבטוי היותר־נמרץ של נפש האנגלי החפשי. הדברים בו מכילים אמתות קבועות ומסוימות, והם מקבילים כלפי כל אומה ולשון וכל דור ודור. העובדה, שהדברים נאמרו לפני מאתים ושבעים שנה, ובדור אוילי שאולי לא הוכשר להם כלל, עוד מרבה להוסיף על חשיבותם.

נקודת־הכבד במחברת זו היא שאלת הצנזוריה באנגליה, אבל היא נוגעת גם בכמה שאלות אחרות בחיים המדיניים והמוסריים של האנגלים. היא מראה על העובדה, שהרפובליקות העתיקות של יון ורומא לא דנו בגניזה אלא את הספרים שהיו אם מחוסרי הצניעות המקובלת, או נוגעים בכבוד אנשים, או מחרפי אלהים. אפילו בנונע לספרים האַתֵיאִיסְטִיִם לא שלחו בהם יד אלא אם כפרו בפרוש במציאות האלהים, ולא אם רק הטילו ספק בתורת ההשגחה האלהית והשארתֿ הנפש. ואף־על־פי־כן, למרות כל ההקלות שנהגו העמים העתיקים ההם ביחסם לספרים, אין מי שיכחד שהממשלות שהקימו להם היו טובות מאד בכמה פרטים, כי שפטו בצדק בין אנשים והצטינו בתרבותם הגבוהה ובקנינים רוחניים ומוסריים נעלים. ודאי

הדבר, שהעמים הקדמונים ההם עלו הרבה במוסריות ובהשכלה על אלה העמים שבאו אחריהם, שזה הרבה מאות בשנים הם מבקשים תואנות להתנפל באכזריות נוראה על כל הדברים הכתובים והנדפסים להשחית את תארם ולהשבית את זכרם. הקיסרים אשר קמו לרומא אחרי הריפובליקה הלא עריצים היו, ואין איפוא להרים אותם על נס, הואיל ואין אנחנו מתכוונים ללמוד אל דרכיהם הנלוזים. כן בלתי נכון יהי לנו ללכת בדרכי הנוצרים הקדמונים אשר באספה הקרתחדשתאית, במאה הרביעית, אסרו אפילו על הבישופים להגות בספרי העכו״ם. אילו הוצא החק ההוא לפעולות, כמו שנתכוונו עקשי־לב אלה, כמה גדול היה ההפסד הרוחני שבא על ידי זה לעולם. כמה הסטוריונים נפלאים, מליצים, משוררים ופילוסופים שכל־כך הרבו להעשיר את החיים, הלכו אז לטמיון וקולם לא נשמע מעולם בין החיים. אילו נאבדו רק ספריו של ציצרו בלבד, או ספריו של ליווי, אז לא יכלו אפילו כל אבות הכנסיה הנוצרית למלא את החסרון. הצנזוריה היא אחת הרעות הגדולות שהביאה הנצרות לעולם. האינקביזיציה, שענתה בשעתה אלפי אנשים בענויים נוראים בשביל אמונתם, כוננה את כלי־ענוייה גם כלפי הספרים שלא ישרו בעיניה; את פניהם השחירה, ומגופם התכה אברים אברים. ואם אומרת הפרוטסטנטיות להחזיק במנהג המעוקל והמזיק הזה, במה עולה היא איפוא על הקתוליות הנבערת והקנאית?

והוא מוסיף:

„לא אכחד, שאחד התפקידים הראשיים של שלטוני הדת והמדינה הוא לשים עין צופיה על אורח הנהגתם של ספרים כעל הנהגתם של אנשים, וכי הרשות בידם ליסר קשה את עושי העול שבאלה כבאלה, לכלאם ולשימם במאסר. כי הספרים אינם דברים מתים, ויש בהם הכח התיוני שעל ידו אפשר להם לפעול בארץ כאותה הנשמה עצמה שממנה נולדו. ועוד יתרה להם, שהם משאירים לדורות, כמו בצלוחית, את התמצית הטהורה ואת הכח הגמור של השכל החי שהוליד אותם. יודע אני שהם מלאים חיות ופריות, כאותן שִׁנֵּי־צפעוני של האגדה אשר אם זרעו אותן פה ושם בארץ קמו ועמדו על רגליהם קהל אנשים מזוינים. ולאידך גיסא, אם לא נזהר מאד בדבר, הלא הרגת נפש הספר הטוב הוא חטא לא פחות מזה של הרגת נפש אדם. המכה נפש אדם הורג רק בריה שהשכל שוכן בקרבה, אבל הורג נפש הספר הטוב הורג את השכל עצמו . . . רב הוא מספר האנשים שאין לעולם תועלת מהם והם מיותרים על האדמה; ואולם הספר הטוב הוא דם־הנפש היקר של איזה רוח־מושל אשר בכונה חנטוהו ושמוהו באוצר־הספרות כדי שיתקיים לעולמי עולמים".

הכותבים ספרים עסוקים כלם בבנין היכל ד׳ הקדוש, איש איש על פי דרכו, וכל אחד מהם מתכוון למטרה אחת. עול גדול הוא לשים מכשולים לפניהם רק מפני שכל אחד מהם עוסק במקצוע מיוחד משלו:

„ואלה [הסופרים] הם האנשים אשר כנגדם הרימו קול־זוועות כעל עבריינים ונבדלים מן המחנה! ולא הבינו חסרי־לב אלה שכשעוסקים בבנין היכל ד׳ ועל איזה מן הפועלים מוטל לפסל את השיש ולרבע אותו בעת שעל אחרים לעומתו לכרות את הארזים, אז ודאי שאין בונים את הבית עד אם כלו לראשונה לפסל באבנים ולכרות בעצים. ולאחר ששמו את האבנים זו על גבי זו כמשפט אז אי־אפשר עוד להפך את כלן לחטיבה אחת, ולעולם תשארנה רק סמוכות ונוגעות זו בזו. אף בלתי־אפשר הוא, שלכל אחד מחלקי הבנין תהיה מדה ותכנית אחת. השלמות היא בזה, שלמרות התכניות השונות שלכל אחד מהם, הנה גזרה יפה אחת יוצאת מכלם והופכת את כל הגל הצבור לחלקים השוים במדתם".

הריפורמציה הרי באה כדי לפשט את העקמומיות שבלבב הדור, ואל לה איפוא להסתפק במעשים פעוטים ובדברים של מה־בכך. הריפורמציה עצמה צריכה תקון:

„..... האור אשר זרח עלינו נתן לנו לא כדי שנתמיד להביט עליו השכם והערב, אלא לבחן ולהכיר על ידו את הדברים הנאצלים הרחוקים עדין מבינתנו. לא פשיטת בגדי הכהונה מעל הכמר, או הסרת העטרה מעל ראש הבישוף והשלכת עולו מעל שכם הפרסביטיריני — לא זה הדבר אשר יעשה אותנו לאומה מאושרה. אם נעלים את עינינו מן הדברים החשובים ביותר בכנסיה ובשלטון החיים הכלכליים והמדיניים, ולא נתאמץ לתקנם גם הם, אז הלא יעיד זה רק שכל־כך

הרבינו להסתכל במדורה שהבעירו לנו זבינגלי וקלווין עד כי נסתמאו עינינו..... לורדי אנגליה וקָמוֹנֶיהָ (הפרלמנט)! זכרו נא את חשיבותה של האומה שעליה אתם נמנים ובה אתם מושלים, אומה לא נבובת־לב ומתרשלת אלא בעלת רוח חיה והריפה וחודרת, עמוקה בשכל ומזמה, מנוסה ומלוטשה בדבור והגיון, ואין דבר במרומי השכליות האנושית שלא תוכל להשיגו... האלהים מצוה עלינו להחל תקופה גדולה וחדשה בעדתו, לוא גם נחוץ יהיה לצורך זה לעשות ריפורמות בהריפומציה עצמה״....

את תקותו הרמה בעתידות ארץ מולדתו ובאשרה הרוחני במסכת הפרוטסטנטיות הוא מתאר בדברים הנמלצים האלה:

„בדמיוני אני רואה אומה אצילית ותקיפה המתעוררת כגבור משנתו ונוערת את תלתלי־החן שעל ראשה. דומה אני לראות אותה כראות הנשר־האם בקראה לגוזליה האמיצים, באותה שעה שהיא מציתה בקרני שמש־הצהרים את האש הבוערת בעיניה הבלתי־מסְנורות. בתוך עצם מעין־הנוגה האלהי היא מזכה ומצרפה את ראיתה, ואת הקורה היא נוטלת מבין עיניה, בה בעת שכל אספסוף הפרחחים המקרקרים והעטלפים האוהבים את אפלולית בין־השמשות, מרחף אנה ואנה, משתאה אל המראה, ובמלמול הקנאה שהוא מוציא מפיו הוא מנבא ליום של פרצות״.

על ידי אמונה שבלב בלבד אי אפשר להגיע עד האמת.

זו נקנית רק על ידי הרצון הכביר, שקול־הדעת ובחינת ההגיון של האיש החוזר אחריה:

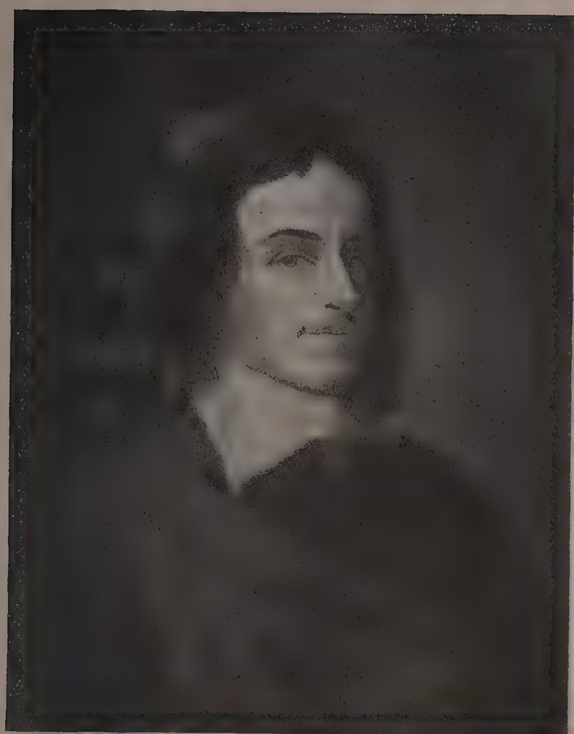
„ברור לו, להאדם החושב, שהאמונה, כהדעת, הולכת ומתחזקת בלבנו בה במדה שאנו מוסיפים להתענין ולהתעמק בה, כמו שאיברי־הגוף ומראה־הפנים גם הם מקבלים אומץ רק על ידי הפעולה והחלוק. האמת מתוארת בספרים הקדושים כנחל שוטף: אם המים אינם הולכים ונובעים אז הם נדלחים ומתהוים לאגם נרפש של מנהגים ומסורות. הן אפשר לו לאדם להיות כופר ומין אפילו בשעה שהוא מאמין באיזו אמת. אם אמונתו בדברים ידועים אינה באה אלא מפני שנפתה לדברי כהנו ומדריכו, או מפני שכן גזרה אספת הבישופים, ואין לו שום נמוק טוב מזה — הרי אותה אמת עצמה שהוא מחזיק בה היא כפירתו ולוא גם תהיה אמונתו אמתית ביתר. אין לך סבל, שרבים מאתנו נכונים להשליך על אחרים בענג כה גדול, כסבל המחקר והעיון בתורות האמונה".

וההומור הנעלה של מילטון מתגלה לנו בדבריו הסטיריים על אותם נבובי־הלב המתיראים ליגע את מוחם בלמוד עניני הדת ועקרי־אמונתה, והם מוסרים את נשמתם ביחד עם אמונתם לפקדון ולשמירה בידי הכהן:

„איש עשיר, הנתון כלו לרוחיו ולתענוגיו הגופניים, רואה את הדת והיא סחורה שמהותה כה בלתי־ברורה, וההשבונות בה הם כה מסובכים, עד שמן הנמנע הוא לו לאחוז בה ולעשותה לפרקמטיה עוברת לסוחר. הוא מחליט איפוא לאסף את ידיו

ממנה לגמ־י, ולמצא לו א־זה אדם מומחה לדבר שבידו הוא מפקיד את משק כל עניניו הדתיים, איש הידוע ומפורסם בהריצותו בעבידה הזאת. לאיש הזה הוא נאמן, ואליו הוא מוסר את ההשגחה על בית אוצר אמונתו על כל מנעוליו ומפתחותיו. ולא עוד אלא שאותו הממונה עצמו נעשה לו לאמונה.... עד שיכול אדם לומר שאמונתו איננה עוד דבר היושב בקרבו כי אם חי נושא את עצמו ההולך ושב אצלו לפעמים רחוקות או קרובות, כפי מספר הבקורים שהאיש הטוב ההוא עושה בביתו. לממונה הזה הוא חולק כבוד, נותן לו תשורות, מבריאו על שלחנו ומארחו בביתו. אמונתו זו באה אליו בלילה, מתפללת, סועדת את לבה בארוחה שמנה, ושוכבת לישון במטה רפודה ועטופה לבנים. בבקר היא קמה משנתה, מקבלת את ברכת־הכבוד הראויה לה, ואחר התפלה הנהוגה, או תפלה אחרת שדבש וחלב תחת לשונה, ואחרי ארוחת־בוקר ממוחיה... היא הולכת לדרכה בשעה השמינית ועוזבת את בעל־הבית נדיב־הלב לעסוק כל היום במסחרו בלי אמונה....."

במסגרת הצרה של ספרי זה אפשר לי להביא אלא מעט מן המעט ממבחר כתביו הפרוזיים של מילטון. הדברים גם הם אינם עולים תמיד יפה בתרגום. באמת אי־אפשר לתרגם את מילטון ולהציל, ביחד עם מובן המלים, גם את היופי הכביר של סגנונו. צריך אדם לקרא את מילטון במקורו כדי להכיר, עד כמה הצליח הסופר הזה לפחת רוח חיים במלים מתות ולשעבדן לרצונו הנמרץ.

דשוהן מילטון באמצע שנותיו

עוד מקרה רב־הערך בחייו הפרטיים של מילטון עלי להזכיר כאן טרם אגש להערכת כתביו הפיוטיים, והוא עורונו. באמת לא היה זה מקרה, כי אם דבר שמילטון ידע מראש שהוא הולך וקרב אליו, ולא עוד אלא שהמשורר עצמו החיש בידיו את יום החשך המר, אף כי ידע שבנפשו הוא.

ההתלהבות הגדולה שבה אחז מילטון בעבודתו המדינית היא שהסבה באבדת מאור־עיניו לנצח, כשהיה עדין צעיר כבן ארבעים ושלש שנים. זה היה בשנת 1651, כשיצא הד"ר סלמסיוס, פרופיסור באוניברסיסה שבעיר ליידן בהולנדיה ואחד החכמים היותר מפורסמים באירופה בזמנו, במחברתו הלטינית Defensio Regia לדבר בזכות הממלכה הסטוארטית הנופלת. אוהבי בית המלך הפיצו את החוברת בין העם ברבבות אכסמפלרים, ומילטון מהר ויצא כנגדה במחברתו, הכתובה גם כן לטינית, בשם Pro Populo Anglicano Defensio – שבעריכתה בלה ימים רבים בלי הפסק, והרבה לעבד גם בשעות מאוחרות בלילות לאור הנר, ועיניו אשר היו רכות תמיד נסתמאו עתה לגמרן. „החלטתי", הוא אומר במחברתו האחרת: Defensio Secunda „להשתמש במעט האור שנשאר עוד בעיני לצרך העבודה הזאת, — המעשה היותר־חשוב שהיה בכחי לעשות לטובת ממשלת העם".

כמה מכאובי־לב, יסורים גופניים ונפשיים, הסב לו הצעד הפזיזי הזה! כפעם בפעם, בשעת התעוררות הנימים הפיוטיים שבלבו, ונפשו עושה לה כנפים באפק השירה, אנו שומעים

את האנחה הכבדה השוברת־מתנים המתפרצת ממנו. העולם החיצוני חשך בעדו, ואף אידיאליסטן גמור כמוהו לא יכל תמיד לסבל במנוחה את משא האפלה הנוראה שהעיקה עליו. אין ספק בדבר, שדרמתו הביבלית הגדולה „שמשון"[1], שהשלים לעת זקנתו ובסוף ימיו, לא נכתבה אלא בתור מוצא ומפלט ליסורי לבו של המשורר הסומא. שמשון העור הוא באמת מילטון אשר גם הוא, כגבור הביבליה לפניו, נהיה כדור משחק לגורל האכזרי. עוד בראשית השיר ההוא שם מילטון בפי שמשון את הדברים הנוגעים־עד־הנפש האלה:

הוֹי חֹשֶׁךְ, חֹשֶׁךְ חֹשֶׁךְ בְּעֶצֶם צָהֳרַיִם
לְלֹא תְקֹן חֹשֶׁךְ, לֵיל־עַד פִּתְאֹם בָּא
בְּלִי תִקְוָה עוֹד לְיוֹם!
הוֹי נֹגַהּ רִאשׁוֹן נוֹצַר בְּאַדִּיר דְּבַר הָאֵל:
יְהִי אוֹר! וַיְהִי אוֹר מְלֹא כָל הַיְקוּם;
וְלָמָה כֹה אֲנִי שְׁכוּל צָו זֶה רֹאשׁ וְרִאשׁוֹן?
עָלַי הַשֶּׁמֶשׁ מַחֲשִׁיךְ
וּכְמוֹ הַלְּבָנָה מַחֲרִישׁ,
בְּעָזְבָהּ נְאוֹת הַלַּיִל
וְנֶחְבְּאָה בִּמְעָרָתָהּ, חֲלַל־הַמִּדּוֹת.
אִם אוֹר לַחַיִּים נָחוּץ כֹּה,
וְכִמְעַט כַּחַיִּים הוּא, וְאִם אֱמֶת
הַדָּבָר כִּי הָאוֹר בַּנֶּפֶשׁ הוּא,

Samson Agonistes [1]

בְּכָל אֵבֶר הִיא תִמָּצֵא, — וְלָמָּה נִתְּנָה
רְאִיָּה לְבָבַת־עַיִן כֹּה עֲנוּגָה,
כֹּה גְלוּיָה וְכֹה קַלָּה לְכַבּוֹתָהּ?
וְלֹא, כָּרֶגֶשׁ, תְּמַלֵּא כָל מוֹרָשֵׁי גֵו,
לִהְיוֹת נִשְׁקָפָה כְּחֶפְצָהּ בְּעַד כָּל נֶקֶב?
כִּי־אָז כַּגּוֹלֶה לֹא שְׁלַחְתִּי מִנִּי אוֹר
לִנְאוֹת־מַחֲשַׁכִּים בְּעוֹד אוֹר סָבִיב,
לִחְיוֹת הַחַיִּים מָוֶת חֶצְיָם, מָוֶת חַי,
וְהֵם קְבוּרִים: לֹא, כִּי רָעִים עוֹד מִזֶּה!
כִּי הָיִיתִי קִבְרִי אֲנִי, קֶבֶר נָע
מִמָּקוֹם לְמָקוֹם, קָבוּר, וְלוֹ לֹא קָרָא דְרוֹר
בִּזְכוּת הַמָּוֶת וְהַקְּבוּרָה
מֵרְבֵּי רָעוֹת וּמַכְאוֹבִים וְעַוְלוֹת.[1]

וכן בשירו הגדול „ויגרש את האדם" הוא נוגע בכמה מקומות באסון נפשו הגדול. היותר־נכבד בכל אלה הוא השתפכות־נפשו בראש הספר השלישי של השיר ההוא. המשורר פונה כלפי אור היום, אור השמים, אשר עיניו לא תראינה עוד אותו עד עולם:

אוֹדְךָ אוֹר טָהוֹר, אוֹר יָקָר מִמָּרוֹם,
רִאשׁוֹן לְכָל נוֹצָר, פֶּטֶר רֶחֶם הַשָּׁמַיִם!
אוֹ הַאִם אֶקְרָא שִׁמְךָ אוֹר עוֹלָם

[1] תורגם על ידי ד"ר שמעון גינצבורג.

חֵלֶק אֱלוֹהַּ מִמַּעַל? כִּי אֱלֹהִים אוֹר הוּא
וּבָאוֹר חֶבְיוֹן עֻזּוֹ חֶבְיוֹן עֻזּוֹ בְּךָ
קַו נָאוֹר וְנֶאֱצָל מִזִּיו אֲבִי הַמְּאֹרוֹת!
— — — — — — — — — — —
— — — — וְעַתָּה פָּנֶיךָ אֲשַׁחֵר
כִּי נַפְשִׁי יוֹדַעַת עֶרְכְּךָ נֵר הַחַיִּים!
אֲבָל אַתָּה לֹא תָשׁוּב לְשַׁחֵר עֵינַי אֵלֶּה,
הַפּוֹנוֹת כֹּה וָכֹה לִפְגֹּעַ זִיז קַרְנֶךָ,
וְהֵן פּוֹנוֹת לַשָּׁוְא וְלֹא תִרְאֶינָה שָׁחַר:
כִּי תְבַלֻּל בְּעֵינַי כָּבָה אוֹרִי כַּמַּיִם
וּמָסָךְ מַבְדִּיל בֵּינֵינוּ.......

אבל האור הגנוז שבנפשו פנימה לא הועם בתוך החשך שהאפיל על חושיו. אור זה עוד הלך הלך וגדל ומלא את כל בתי נפשו. דשוהן מילטון העור מתראה לנו כבריה יותר נאצלה ומפשטה, בריה חסודה וקדושה המתהלכת לפני האלהים ואזניה פתוחות תמיד להקשיב להד הקולות השמימיים. כל הפגימות שיכולים אנו למצא בנפש מילטון בעל העינים הפקוחות והרואות, מתעלמות מעינינו באותו הרגע שהוא מוצא את עצמו בחשכה הנוראה. אנו רואים אותו כראות פני אותו „האדם העליון" אשר אליו שאף מילטון תמיד, הוא „הגבר שתום העין".... ה„שומע אמרי־אל אשר מחזה שדי יחזה נופל וגלוי עינים". האלהים— זה האלהים שהוא הכיר בו והבין אותו רב יתר מאשר

יכל להבין אותו איזה כמר ומטיף תיאולוגי—אלהים זה מתלונן עתה תמיד אצלו כמאור הגדול הזורח על דרכו בחיים וכמעין בלתי־פוסק השופע רוחניות ואציליות בכל מחשבותיו ומעשיו. הימים הרעים שבאו לו כה מהרה בחיים, ימי עורונו, הם באמת ימיו היותר יפים כי בהם הוא מתראה לפנינו בכל גבה קומתו המוסרית הנהדרה, בלי כחל וְשרק ופרכוס, בלי שום השפעה חיצונית אשר יכלה לבא אפילו לאדם עומד בדעתו החפשית כדשוהן מילטון.

אילו לא היה מילטון בעל אמונה חזקה ועמוקה כל־כך, ודאי שלא עצר כח להחזיק מעמדו בימי ההריסה והכליון שבאו להפרלמנטריים לאחר מותו של קרומוול, כשהרי־פובליקה הבצורה אשר נתקימה רק בכחו וגבורתו של האיש האחד ההוא תש כחה, ולאחר זמן מועט נפלה ולא הוסיפה קום (בשנת 1660). המלך טשרלס השני הושב מארץ־גלותו והממלכה נכונה בידו. אז הגיחו מכל עברים העטלפים המדיניים אשר עד אז הסתתרו מיראת עברת נקמתם של הפוריטנים, והנרדפים נהפכו לרודפים. כל יגיעם של הריפורמטורים עלה בתוהו; גם התעמולות כנגד הממלכה, גם אלה שכנגד הכנסיה האנגליקנית, אבדו ברגע אחד את חשיבותן, ורבים מאלה שעד אז היו בין הצועקים כנגד המלוכה הפכו עתה את פניהם ונהיו לצועקים כנגד הרי־פובליקה. רק מילטון לבדו נשאר עומד בתוך המחנה שנתרוקן מצבאותיו, וקולו עוד חזק היה כמאז, אף כי היה

עתה קול קורא במדבר. עד הרגע האחרון בחיי הפרוטקטורט לא חדל המשורר העור מלהזהיר את אחיו כנגד ההכנעה בפני המלך, כירמיהו הענתותי אחרי החרבן בדברו אל עמו השכם והערב לבלי ללכת מצרימה. הזרם הריאקציוני המדיני שעבר על הארץ סחף גם אותו לאחרונה, ואחרי שעלה טשרלס השני על כסא אביו נאלץ מילטון לבקש לו מפלט מחמת אויביו הרבים. לאשרו לא היה המלך החדש איש אוהב־נקמה, ואחרי איזה זמן הצליח בידי אוהבי המשורר להשתדל לטובתו. בין כל יתר החוטאים המדיניים שפשעו כנגד הדינסטיה הסטוארטית ושקבלו סליחה, נמנה גם מילטון, והוא הורשה לשוב לביתו ונחלתו ולחיות את חייו החפשים.

מילטון, זה האידיאליסטן היהיר והגאה, זה הלוחם אשר בשעת נצחונו לא ידע לשים גבול לששון־לבו, אשר השפיל את אויביו עד עפר, השתער עליהם ושם את רגלו על צוארם, מילטון זה שחי הרבה שנים כאיש המכיר את רב ערכו ויודע כי אך הוא לבדו יכל לעשות את העבודה שהושמה עליו, — מילטון זה נאלץ עתה לשים בעפר פיו ולדום. הוא אסר את המלחמה והצביא את צבאותיו, והנצחון נשאר בידי אויביו. אבל אך למראית־עין נמנה מילטון בין המנוצחים. בקרב לבו פנימה עוד נשבו הרוחות הסוערות ועוד בערה האש המתלקחת, שאת רשמן אנו מכירים בכתביו הבאים. „עד קצו", אומר המבקר הצרפתי טן, „הוסיף לחיות

שלם ובלתי־פגום ברוחו, לא נמס לבו ולא נעכרה נפשו. מן הממשיות לא למד כלום, והאסון לא פעל עליו לרעה. את הכל סבל, ועל שום דבר לא נחם...... הוא ראה את קבורתה של הריפובליקה, את דעותיו כשהן מוחרמות, ואת כבודו שהוא מחולל, מסביב לו המו ורגשו עבדים מתרוננים כשהם מטילים את שררותם על בני־חורין מדוכאים...... ובקרב כל האסונות האלה בחיי הצבור כבחייו הפרטיים הוא נשאר שקט ושלו. תחת לפנות ערף לדעותיו עוד התגאה בהן. תחת להיות מושפל ברוחו עוד גדל האמץ שבו".

דוקא באותם הימים הרעים של רדיפה ועלבון התנשאה נשמתו של מילטון עד מרומי מעופה היותר־גבוהים. בשעה של מנוסה ובהלה, של אימת הגרדום ושיבת עטרת השקר והחנופה לישנה, ישב המשורר העור בביתו הקטן וכתב את שירו הנפלא אשר הנחיל לו את המקום היותר־נכבד בספרות אנגליה העשירה, חוץ מזה של שקספיר, המוזה מנחמת ומעודדת אותו בשעת דחקו, ובחיקה הוא מוצא מפלט מפני הפורעניות השולטות ומתגברות בחוק:

לִבִּי נָכוֹן בְּקִרְבִּי וְקוֹלִי חָזָק כְּמֵאָז,
לֹא נֶשְׁתָּה לְשׁוֹנִי וּשְׂפָתִי לֹא עֲרֵלָה;
אַף כִּי חֲבָלִים נָפְלוּ לִי בְּיָמִים רָעִים,
וּבְיָמִים רָעִים נָפַלְתִּי מִשּׁוֹט לָשׁוֹן רָעָה
וָאֵשֵׁב כַּמֵּת בְּמַחֲשַׁכִּים; מָגוֹר מִסָּבִיב לִי

וּבָדָד כְּעַרְעָר בַּמִּדְבָּר; אַךְ אֵינֶנִּי לְבָדָד
כָּל עוֹד תָּבוֹאִי לִפְקוֹד אוֹתִי בַּלֵּילוֹת
אוֹ בְּאַשְׁמוּרֶת הַבֹּקֶר: וְשִׁירִי זֶה, גְּבִרְתִּי!
הֱיִי עִם פִּי לְכַלּוֹתוֹ וְקִרְאִי לִי חֲבֵרִים
נְבוֹנִים מַקְשִׁיבִים לְקוֹלִי אִם לֹא רַבִּים.
אַךְ הַרְחִיקִי מִמֶּנִּי אֹהֲבֵי אֲשִׁישֵׁי עֲנָבִים
עֲדַת סֹבְאֵי יָיִן; כִּי הוֹלְלִים כָּהֵמָּה
טָרְפוּ מֵיטִיב נַגֵּן נְעִים זְמִירוֹת הַיְוָנִים,[1]
צוּרִים צָהֲלוּ לְקוֹלוֹ וַעֲצֵי יַעַר מָחֲאוּ כָף
עַד אֲשֶׁר נִקְרַע הוּא וְכִנּוֹרוֹ לִקְרָעִים
וְהָאֵם רַבָּתִי בַגּוֹיִם שָׂרָתִי בִמְלֶאכֶת הַשִּׁיר
לֹא הִצִּילָה בְנָהּ מִכַּף לַהֲקַת הַפְּרָאִים.
לֹא כֵן אַתְּ עִמָּדִי כִּי הַצֵּל תַּצִּילֵינִי
מִיַּד מְבַקְשֵׁי נַפְשִׁי; אֱלִילֵי הַגּוֹיִם כֻּלָּם
חֲלוֹמוֹת וַהֲבָלִים הַרְבֵּה, וְאַתְּ כִּסְאֵךְ בַּשָּׁמָיִם.[2]

והתמונה המזהירה אין נגהה פוחת אפילו בשעה שהיא מוסיפה להזדקן ולהתקרב אל המות, ואף לא באותו רגע שמילטון המת מורד לתוך הקבר בחצר־המות של בית התפלה בסט. גַילס, בקריפפלגֵיט, בשמיני לנובמבר בשנת 1674. כל זמן שהוא מזקין דעתו של מילטון מיושבת עליו.

[1] הוא המשורר Pentheus אשר נהרג בידי בככוס.

[2] „ויגרש את האדם", (Paradise Lost). תרגום י. ע. ס. ספר שביעי, עמוד 189.

אנו רואים אותו בביתו הקטן בלונדון, או באחוזתו בבוקינג־המשיר, כשהוא שקוע בספריו ובכתביו עד יומו האחרון. הוא מוסיף עוד לכתוב פרוזה אף כי השירה היא עתה נחמתו היחידה והוא משלים את ספריו על „תולדות בריטניה" [1], על „ההגיון" [2], על „האמונה הטהורה והכפירה" [3] ועל „תורת הנצרות" [4]. בבקר בבקר מקריאים לפניו פרק מכתבי־הקדש במקורם העברי, ואחרי כל קריאה כזאת הוא נשאר דומם ומתעמק במחשבותיו על הדברים שזה עתה שמע. לבית־תפלה אינו הולך לעולם, ובדעותיו על האמונה הוא מחזיק כל עוד רוח בו. אך לאלהים הוא מתפלל על פי דרכו המיוחדה בהתלהבות והתרגשות ובדברים שהמקרה שם בפיו. הוא פונה אל הנבל או הכנור ומנגן ברגש־קדש נפלא. בעולמו העצמי המיוחד לו הוא מוסיף לחיות בימי זקנתו, ואינו פונה עוד אל מקרי התבל והזיונות החיים. „חלומות־הקסם של ימי נעוריו וזכרונות ימי שחרותו שכנו בקרבו נצמדים אל הדוגמות של קלווין והחזיונות של יוחנן המטביל; וכל אותו המרחביה של האפקים העתיקים, המדורות בכלא האבדון, ומראהו הנפלא של כסא־כבוד־השמים, פתחו לפני עין נשמתו הפנימית עולמות חדשים מבעד לחזיונות העולם השפל שנסגרו בפני עיני־הבשר לנצח" [5].

הנביא־המשורר יורד מעל הבמה, אך קולו האדיר מוסיף להשמע בין החיים עד דור אחרון.

[1] History of Britain [2] Logic [3] Treatise on True Religion and Heresy
[4] Treatise on Christian Doctrine
[5] H. A. Taine, History of English Literature, Vol. I, p. 512

ב

מילטון המשורר הוא בריה שונה לגמרה ממילטון הכותב בפרוזה. אלה הן שתי רשויות שהאחת אינה נוגעת בחברתה, אף כי האידיאליסטן בולט בזו כבזו, והפרוזה שלו אינה באה אלא למלא אחרי רוממות רעיונותיו בשירה. כמשורר מילטון הוא יוצר־אמן גאוני בספרות העולם שלא רבים כמותו קדמו לו, ואחריו עוד לא קם כמוהו. כסופר פרוזי מילטון הוא אָמן חרוץ בלבד שאמנם השכיל פה ושם להוציא מתחת ידו דבר המושך את העינים והלב ביפי העבודה ושלמותה, ובברק הלטוש והגהוץ ששת עליו כפי הטעם הספרותי הטוב שהצטין בו. מילטון הרגיש, מה שאנו מרגישים היום, שאין העבודה הפרוזית הולמת אדם שכמותו, ולא אחז בה אלא מפאת חובות משרתו בפרלמנט ולרגלי נחיצות השעה הרותחת שבה חי. על הפרט הזה כבר עמדתי בפרק הקודם. נחוץ היה לטפל הרבה בכתבים הפרוזיים של מילטון מפני שהם מרבים להראות לנו את המשורר כעסקן מדיני ומוסרי,

עד

אידיאליסטן השואף בכל כחו לתקן את חיי אחיו ולוקח חבל בשמחותיהם כבדאגותיהם, וריפורמטור המתאמץ לגשם את רעיונותיו בפעולה ממשית. אבל משגה הוא להוציא משפט כל־שהוא על הסופר הגדול הזה רק על פי הכתבים ההם. אין הפרוזה שלו אלא כעין מסגרת לתמונה הנאדרה הנשקפת לנו בכל־כך זוהר ויופי מתוך שיריו. בשירים האלה מתחלת העבודה הספרותית הגדולה שהתחיל לעסק בה בעודנו נער שוקד על למודי בית הספר של סט. פול, ובהם היא פוסקת רק כשנפסק גם פתיל חייו.

כסופר פרוזי יצא מילטון מחוץ לגדר שגדרה עליו הטבע. אין שום ספק בדבר, שלרגלי עבודתו בפרלמנט נטל עליו להביא לקרבן הרבה ממיטב פעולתו בשירה. אנו מקבילים את הכמות המעטה, בערך, של שיריו לעומת הכמות המרובה של ספריו ומחברותיו בפרוזה, ואי־אפשר לנו שלא להרגיש שלא נתמלאה זו אלא מחוליתה של חברתה. הרבה השתדל מילטון לשעבד ולדכא את הרוח הפיוטי שבו רק למען יוכל להביא תועלת זמנית לעמו ולארצו. לעבודה שמושית כזאת לא נועד מילטון מאת הטבע. בהרבה מן הפמפלטים שכתב יש שאנו מקשיבים להד קול השירה המילטונית הנשמעת בהם, והיא כאילו מתחננת על נפשה ואומרת לפרוץ החוצה. גם הפרוזה שלו יש שהיא מקסימה את הלב בהשאלותיה הנחמדות, במיטפורות הקצרות האומרות כל־כך הרבה, ובצלצול הדברים והמבטאים. ועם־זה אנו מכירים גם־כן,

עד כמה היה מצליח מילטון ביותר לבטא אותו הרעיון אילו הביע אותו בדרך שיר. ואולם על הרוב אין כתביו הפרוזיים מסוגלים כי אם לעורר בנו פליאה ותמהון. קשה לנו להכיר בהם, בבטוייהם הקשים והגסים, ברגזנות השפלה וברוח האכזריות המתגלה בהם פה ושם וקוראת למלחמת נקם ושלם ולשפטים נוראים מבלי רחם — את האדם בעל התכונה האצילית והמזג הנדיבי, שבמעשיו והליכותיו עם יודעיו ומכיריו ידע להתנהג כאריסטוקרט אנגלי אמתי. מילטון לא נוצר לעבודה השפלה ומשפלת של כתבי־פולמוס ודברי־קנתור. בעל כרחו נסחף עם הזרם הריבולוציוני הגדול. ואף כי לא נצטער, ועוד שמח, להיות אחד החלוצים במלחמת־הקדש, ואף כי קבל עליו את עבודת משרתו, ואת כל הקרבנות והסכנות שבאו כרוכים בעקבה, ברוח הנמרצה של הקנאי הדתי הנכון למסר את נפשו וכל אשר לו על קדושת דעותיו, — עם כל זה מכירים אנו שאין תפארתו על הדרך הזאת. לגבי איש כמילטון אפילו המטרה היותר־רמה לא תוכל לקדש שום אמצעים שאינם מהוגנים כל־צרכם.

ולפיכך, אם אומרים אנו להביט על מילטון רק מבחינת הערך האמתי והקים אשר לו בספרות־העולם, אז נחוץ יהיה להודות, שאותן השנים שבהן שמש בפוליטיקה וכתב את מחברותיו הרבות יוצאות חָלָק, ואין להן אלא ערך יחוסי להשירים שכתב לפניהן ולאחריהן. זה היה רק בזבוז זמן רב ויקר במאד במבחר שנות חיי אדם גדול, כשהיה עדין

מלא כח־עלומים, ואשי התאוות, הנטיות והשאיפות, עוד בערו בנפשו בכל תקפן. רק נחמה אחת נשארת לנו והיא, שגם השנים הרבות שבלה בעבודת הפרלמנט לא יצאו לגמרן לבטלה, לפחות בנוגע להשפעתן על עבודתו בשירה שלאחר־כך. יודעים אנו שדוקא לעת זקנתו, וקרוב ליום מותו, כתב מילטון את המשובחות שביצירותיו; וכמו שנראה בפרק הבא לא נכתב שירו היותר גדול ומפורסם אלא מפאת ההרפתקאות הרבות אשר עברו עליו ועל אחיו במלחמת המרידה הגדולה כנגד שלטון בית סטוארט באנגליה, ולרגלי הדלדול הרוחני הגדול, ושנוי הערכים המוסריים לרעה, שקרו בארצו בזמנו.

ואמנם סקירה אחת כללית ומקפת על חיי מילטון מראה לנו את האנגלי הגדול הזה כאיש שהשירה היא תעודתו האחת והמיוחדת בחיים. הכל כאילו נועד ונעשה בכונה תחלה להכין אותו לעבודתו הגדולה. דומה כאילו חֻנַּךְ מילטון להיות משורר בארץ אם גם, כמובן, שלא בידיעתו או בידיעת הוריו ומחנכיו. האינסטינקט הפיוטי היה אמנם חלק מעצמותו, שרש־הנשמה שבו. אבל לולא טפח ורבה אותו וכלכל אותו במזון הרוחני הדרוש, לולא התאמץ לפתח בכל כחו את האפשרויות הגדולות שבקרבו, אפשר שנשאר האינסיטנקט ההוא רק גרעין עקר של פיוט מבלי עשות פרי. ונחוץ להעיר עוד גם על זאת: דורו וסביבתו של מילטון השפיעו עליו במדה מרובה כל־כך, עד שאי־אפשר לנו לצייר את אופן התפתחות כשרונו באיזו דרך אחרת ממה שהיא נראית לנו

כיום. אילו חי מילטון בדור אחר ותחת השפעת מקרים אחרים, אילו לא היה בן לעם כהאנגלים ולא חי בזמן של חירום, של תסיסה רוחנית ומדינית גדולה, ודאי שגם אז לא נפקד מקומו בין ראשי הפייטנים שבכל דור ודור. אלא שאז לא היה זה עוד מילטון שלנו, בן המחשבה הגאיונית ובעל המלה ההפשית. ודאי הדבר, שתחת השפעות אחרות לא יכול מילטון להיות לראש המשוררים על הביבליה שבאומות העולם, ומה שנכבד ביותר, לאביר הסופרים של הפרוטסטנטיות החדשה. בצדק נוהגים המבקרים הספרותיים להעמיד את מילטון בשורה אחת עם וירגיליוס הרומי ודנטה האיטלקי [1]. כמוהם מצין גם הוא תקופה שלמה ורבת־הערך

[1] משפט יותר מוקדם מזה הוא שמילטון עומד במערכה אחת עם הומירוס היוני ווירגיליוס הרומי, והמשורר סלוג׳י (Salvaggi) הביע זאת במכתם היפה הזה:

שְׁלשָׁה לְשָׁלשׁ אֲרָצוֹת עָשׂוּ שֵׁם לְפָנִים:
הֹמִירוּס שֶׁגְּיָא־כֹחַ, נְעִים זְמִירוֹת הַיְּוָנִים,
וִירְגִילִיוּס גְּאוֹן אִיטַלְיָא, הָדוּר בְּחֵן יֶתֶר
וְקוֹל מִילְטָן בְּכֹחַ וְהָדָר, לְרֹאשׁ עֶנְגְלַנְד כֶּתֶר.
לָרִאשׁוֹן נִתַּן כָּל עֹז, לַשֵּׁנִי חֵן שְׂפָתַיִם,
וּלְמַעַן יִגְדַּל הַשְּׁלִישִׁי, חִבְּרוּ יַחְדָּיו הַשְּׁנַיִם.
וְאֵין גְּדֹלִים מִשְּׁלָשְׁתָּם, בִּלְתִּי הַקְּדֹשִׁים מֵרָחֶם:
הֲלֹא הֵמָּה הַנְּבִיאִים וּבֶן־יִשַׁי מִבֵּית־לָחֶם.

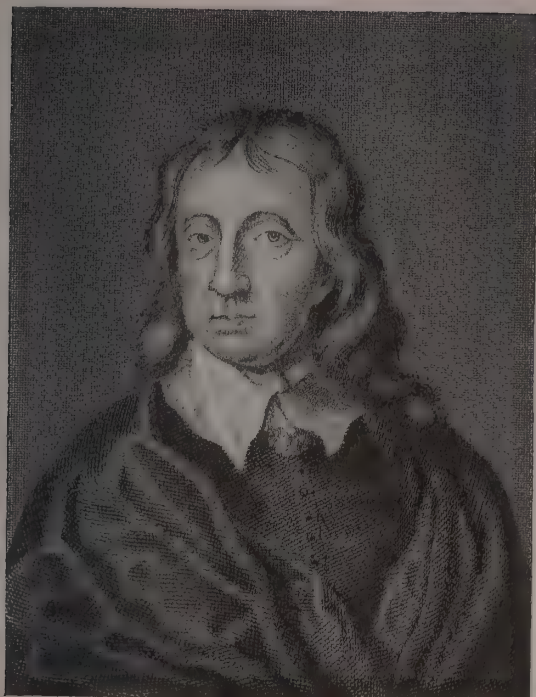
(תרגום י.ע.ס.)

הקורא יכיר שהשקפה זו עוסקת בספרות „שלש ארצות״ יון, רומא ואנגליה, בעוד שאנו עסוקים כאן בתקופות התרבותיות של העולם.

בדברי ימי התרבות האנושית. וירגיליוס השאיר בספריו לדורי דורות ציון להפגניות של התרבות המערבית הישנה שכבר נראו בה בזמנו סמני הגסיסה. דנטה יצר תמונה נפלאה של הקתוליות שבימי החשך והבינים, של עריצותה ומוראה ואמונות־ההבל שנולדו בתוכה. מילטון הוא משוררה הגדול של הריפורמציה עם כל התקוות הגדולות שתלו בה ושלרגלן באה לעולם: טהרת החיים, זכוך האמונה ושיבה לדעות הנצרות המקורית כפי שהובעו בספרי התנ"ך והאיבנגליון. נכון לומר, שמה שעשה לותר כתיאולוג עשה מילטון כחוזה ומטיף לאמונה הצרופה. למרות השכלתו הרחבה חסר למילטון המזג המדעי של האיש החוקר היושב יום יום כמה שעות בחדר־עבודתו וכותב מספר של „תזיסים", עיקרי־אמונה חדשים ואיקונוקלסטיים, שהוא אומר להדביק על מזוזות בית־התפלה. לזה דרוש, נוסף להטמפרמנט של הקנאי־הלוחם, גם איזו יבשות טבעית, איזו אינדיפרנטיות לשאונם והמונם החיים של מסביב. הנביאים הגדולים שקמו לישראל לא היו תיאולוגים, כלומר: מחוקקים ויוצרי־דת (אם נזהר להוציא מכלל זה את משה, שבאמת לא היה נביא במובנו של ישעיהו או יחזקאל, למרות מה שנעטר בספרותנו בתאר „אדון הנביאים"), — כי אם בעלי אמונה עמוקה ונלהבת שבשמה דברו ועליה התנבאו. הם אהבו את החיים ודאגו הרבה לתקונם ויפוים. גם מילטון לא יכול לצמצם את עצמו בתוך החוג הצר של הפילוסופיה הדתית שהיא פחות או יותר

יבשה. בכתביו הפרוזיים הוא אמנם נוגע פה ושם בקצה עטו באיזו מעיקרי־האמונה שבעדם או כנגדם נלחם. לא כן בשיריו. שם לא היה מקום לדוגמתיות, אף כי הקורא בהם לא יוכל לנכר אותותיהם כי נולדו מן הרגש הריפורמציוני שתקף את רב העולם המערבי, ביחוד באיי בריטניה, וכי רוח הפרוטס־טנטיות בתמונה היותר־נהדרה נסוכה עליהם.

בכלל, אי־אפשר לסמן למילטון איזה מקום מיוחד בדברי ימי הפרוטסטנטיות, אם גם נחוץ ליחס לו ולעבודתו הרבה מן ההתקדמות הדתית שנתהותה בארץ אנגליה. הוא דרש לתקונים דתיים אף כי לא תמיד עמד על מהותם של אותם התקונים, ויש להאמין שגם לו לעצמו לא ברר את זאת. באמת כיון יותר לתקון הנפש מאשר לתקון הדת, ובזה הן דבר לא רק בשמה כי אם גם ברוחה של הריפורמציה כמו שנתגלתה בתמונתה העיקרית אצל הריפורמטורים הראשונים שדרשו בשם האמונה לצדק ואחוה ואהבת־הבריות. השם ריפורממור־דתי יאה למילטון מפני שכל ימיו דאג ופעל לשפר את החיים המוסריים של בני ארצו. בכל כתביו, בפרוזה כבשירה, נשמע תמיד קול קורא מעמקי הנשמה לחיים יותר צנועים ונאצלים, חיים של יראה וקדושה, שעל ידם יוכל האדם לקרב את עצמו אל האלהים. המוסריות הטהורה היא חוט־הזהב העובר בכל אחד מחבוריו, והיא המסמנת אותו כמשורר הפוריטני הגדול, אף אם בהשקפותיו על הדת הרחיק ללכת בסוף ימיו אף מן הפוריטנים עצמם.

תמונת מילטון משנת 1670

פרט זה בתכונת פעולתו הספרותית של מילטון יהיה לעזר לנו להבין על ידו את מהלך שירתו ורוחה. כשאנו נגשים לטפל בשירה זו, כשאנו עוברים על פני היצירות הרבות שנפלטו מעטו, השירים הקטנים כהשירים הגדולים, שירי הליריקה ושירי האפיקה, הסוניטות כהדרמות, אם אלה שכתב באנגלית שפת אמו או בלטינית ואיטלקית אשר רכש לו ושגר על פיו ועל עטו, אז יתבלט בפנינו האפי החשוב הזה: שירה זו לא שירה סתם היא, לא בטוי רגשות רומנטיים ואסתטיים בלבד אשר עלו על לב המשורר ויצאו לאויר־העולם דרך העט השנון והמליצה הנשגבה של הסופר הגדול. שירה זו היא טנדנציית יותר משהיא רומנטית. המוח ומשאלותיו נוטלים בה מקום חשוב כמו הלב ותביעותיו. יותר נכון לומר: המוח הוא המושל בלב בשירה זו. הלב מלא על כל גדותיו והוא אומר להתפרץ ולפלס לו נתיב מיוחד משלו, אך המוח מוחה בעדו ועוצר בו, והוא מכרח להשתפך דרך הנתיבות הסלולים מכבר. השכל גובר על הרגש אצל מילטון, אף כי אינו משעבדו כליל. אלא שהוא שולל מאתו את החפש הרגיל אצל יוצר פיטני גדול. מאד אפשר, שאילו לא היה מילטון בעל השכלה גבוהה כזו היה כשרונו טבעי ביותר. אומרים, שהטבעיות המרובה שאנו מוצאים אצל שקספיר באה מזה שמוחו של הדרמטורג הגדול לא היה מסורבל ביותר בידיעות מרובות של שפות וספרויות. שקספיר יכול להיות מה שהיה גם מבלעדי קימברידש או אוכספורד, גם

בלעדי חנוך הגון והדרגה מצוינת בלמודים הקלסיים. שקספיר נהיה לאביר סופרי העולם אעפ"י, ואולי גם מפני זה, שבא מסתר־המדרגה וחי בעֹני ובמצב תנאים קשים. מבטו על החיים היה חפשי ביותר, ואפשר היה לו לחדר לתוך כל הטפוסים הרבים של השדרות החברותיות השונות ולהוציא החוצה את כל הנטיות והמגמות, התאוות והמזימות של מיני האדם השונים שבעולם. אנו יכולים לומר בצדק, ששקספיר לא ידע ולא הכיר שום מסורת ספרותית. לא כן מילטון, שבכשרונו הפיוטי אנו מוצאים־קודם־כל כִּלוּא הרוח בשביל המוסכם והמקובל. מילטון, שהיה משבר־אלילים בפוליטיקה כבאמונה, היה כמעט ההפך מזה בעניני ספרות. המסורת הספרותית יקרה לו, והוא נכנע בפניה ומתנהג על פיה. ולא רק מסורת אחת: בכתביו אנו מוצאים עקבות השפעתן של הרבה תרבויות ואסכולות. אם שקספיר לא נמנה על שום אסכולה ספרותית ידועה, אם אי־אפשר לומר שהמשורר הסטרטפורדי השפע מזרם ספרותי זה או אחר, הנה אצל מילטון אין כל קושי בדבר להחליט מי היו רבותיו, ובדרכיהם של מי מגדולי המשוררים בחר ללכת. מכירים אנו בו את התלמיד הותיק של ההגיון היוני העתיק כמו של התרבות הישראלית הישנה, של אפלטון ושל הלל, של האסכולסטיקה של ימי הבינים ושל המדע החדש כפי שהורו והגו אותו ביקון באנגליה ודיקרט בפרנציה. מילטון היה חניך הרנסנסה, האיטלקית והצרפתית, וכתביו הם תעודה נאמנה על השפעתה

הגדולה של תנועת־התחיה עליו ועל רעיונותיו. בסגנונו, ואפילו בתכן שיריו, אנו מכירים על־נקלה את השפעתם של גדולי הסופרים באנגליה שקדמו לו, ספנסר, בומונט ופלֶטשר, בן־דשונסון ושקספיר, והשפעה זו מורכבת היא עם זו של הומירוס ווירגיליוס, של סוקרטס, סיניקה ופליני. „הוא המשיך", אומר טן, „את הזרם הגדול [של הרנסנסה], אבל הוא עשה זאת באופן מיוחד לו. הוא לקח את המיתולוגיה שלהם, את האליגוריה, ולפעמים גם את מליצתם הנפוחה[1], וגלה את סוד שפע צבעיהם, את רגשנותם הנהדרה בפני הטבע החי, ואת חבתם הבלתי־פוסקת לכל החן והיופי שבמחזות התבל. ועם־זה שנה את דרך שמוש מליצתם, ולשירה נתן תפקיד חדש. הוא לא כתב רק על ידי גלוי שכינה והשפעת מקרה הרגע, אלא כאדם יודע ספר ומלומד בספרות המופת, כחכם מומחה, ובעזרתם של ספרים. את פני הדברים ראה כמו שנראו לו בעיני עצמו, וגם כמו שתארו אותם בספרים, ואל החזיונות שראה בדמיון עצמו הוסיף עוד גם את חזון דמיונם של אחרים"[2].

הרנסנסה היא שהביאה את הריפורמציה לעולם, ומילטון, תלמיד הרנסנסה האיטלקית, הוא אב ופטרון להריפורמציה באנגליה. זה הוא כמו שצריך היה להיות. אילו היה מילטון מושפע רק מן התחיה הקלסית בלבד, אז אפשר ששירתו מצאה לה

1 Conceits

2 Taine, History of English Literature, Vol. I, pp. 528—529

אפקי דמיון והתפעלות אחרים ושונים לגמרם. אז נשמעו בבת־שירתו צלצולים וניבים אחרים שבודאי אמנם נגעו עד הלב, אבל את הנשמה לא זעזעו, ולתוך מסתריה לא חדרו. אז היו קופצים על שיריו כעל שעשועים ספרותיים נפלאים המצודדים אמנם את הדמיון ומקסימים את המחשבה, אבל אל הרוח והידותיה לא יגיעו. ואולם מילטון היה עוד יותר מושפע מרוח התחיה המוסרית, ורוח זו היא המושלת בכל אחד משיריו. לשוא נבקש ביניהם שירים על האהבה, רשפיה וקנאתה. אהבה זו, שמילטון נוגע בה כלאחר־יד ומכניסה לתוך ספריו רק משום שבלאו־הכי אי־אפשר, איננה מן המין הרגיל והידוע. היא „בת־שמים" אמתית, המתחטאת ומתקדשת תמיד, העטופה מחלצות בגדי הכהונה, וכאחד ממלאכי השרת היא צובאת תמיד פתח אהל התום והיראה ומרחפת מסביב לכסא־הכבוד. אין מן הצורך להעיר, שהאהבה של מילטון היא נקיה מכל דברי עגבנות ואירוטיות. אם כל דברי שירתו קדש, דברי האהבה שלו הם קדש־קדשים. — וגם בזה יבדל מילטון מעל שקספיר. גאוניותו של שקספיר היא מרובת הצדדים והצבעים. את הכל היא יודעת, ובכל היא בוחנת וסוקרת. ההפכים מושלים בה והיא מושלת בהם ומשעבדתם למטרתה. הפחד והעליצות, הלצון והרצינות, האהבה והאיבה, הטומאה והקדושה, החטא היותר־מבהיל והיראה היותר־מפליאה ומרוממה, — את כל הקצוות שבעולם היא יודעת לתאר ולפרט. אין דבר בהזיונות נפש האדם

הנעלם מעיניה, כטוב וכרע, ולה לבד יאה הפתגם הרומאי: „אין שום דבר אנושי הזר לי". כשרונו של מילטון הוא מוגבל לצד אחד. הרצינות שבחיים מפחידתו ומניסה מפניה את הששון והאשר. כמעט שהיאוש גובר עליו ומדכאו, ומסוף העולם ועד סופו הולך ולא יסוף הקול הגדול המכריז „הבל הבלים" על הכל. אלא שכאן חשה לעזרתו האמונה הנטועה בלבו ומעודדתו בדברי התנחומין של „סוף דבר הכל נשמע" וגו'. מילטון איננו יודע לשחוק, אבל גם לבכות לא ירשה לעצמו, כי לבו לב־גבר, והוא חזק למדי להביט על כל תלאות החיים ומוראות המות מבלי נוע, ולהצדיק על הכל את הדין האלהי. אישיותו היא תערובה מן האמץ של האשפרטנים, היראה של הפרושים, והצדק הבלתי־מנוצח ביחד עם האופטימיות של הסטואיקים. תמיד הוא מרגיש את עצמו עומד לפני האלהים, והוא מרחיק איפוא מעליו כל הרהור ומחשבה שיש בהם מקלות־ראש. שיר כ„וינוס ואֲדוֹנִיס" לשקספיר לא יכל מעולם לצאת מתחת עטו הצנוע של דשוהן מילטון.

כי גם אצל מילטון נכון וקים הכלל הקבוע:

Wer den Dichter will verstehen,
Muß in Dichters Lande gehen.

בשירתו מורגש תמיד היסוד הסוביקטיבי, בהפך משירתו של שקספיר שהיא כולה אוביקטיבית. אין בת־שירתו אלא המפתח והראי לעולמו הפנימי של משוררנו זה. היא מבארת

לנו את תכונת רוחו והשקפתו על העולם יותר ממאה ספרי־תולדה. מילטון הרגיש שלספרות בכלל, וביחוד לספרות הפיוטית, תפקיד גדול וקדוש שאין לחללו על ידי שום בנליות, קלות־ראש־ורוח. הספר, אמר ב„אריופגיטיקה", הוא יצור חי ויודע טוב ורע כהאדם, והאדם, ביחוד האדם הסופר, (כמו שהוא אומר במקום אחר), יש בידו להפך את עצמו לשירה. „ברור לי, ועומד אני בדעתי, שמי שרוצה למלאות את תקותו לראות את עצמו בין הכותבים יפה על ענינים חשובים, אז מחובתו להשתדל לעשות את חיי עצמו לשיר אמתי, כלומר: חבור וסמל של כל הטוב והרצוי שבעולם"[1]. האדם בכלל, והסופר בפרט, קודם שיתאמר להיות נאה דורש, עליו להתאמץ להיות נאה מקיֵם. מילטון הוא שאמר, בנגוד להרעיון המשובש שהעולם אוחז בו עדין אף בימינו, שפּרוּק המוסר בגבר רע הרבה מערות־דבר באשה. האדם הלא הוא—

יְקוּם גְּבַהּ קוֹמָה, אִישׁ שֶׂכֶל וּתְבוּנָה
לֹא כְאַחַד הַכְּפוּפִים וְלֹא דוֹמֶה לַבְּהֵמָה,
כִּי הוֹלֵךְ קוֹמְמִיּוּת וְהָדוּר בְּצֶלֶם פָּנָיו
יִהְיֶה לְרֹאשׁ וּלְשָׂר לְכָל יוֹשְׁבֵי תֵבֵל.

וּבְדַעְתּוֹ אֶת נַפְשׁוֹ יִמְשֹׁל כְּלֵב אֱלֹהִים
וְתוֹדָה יָשִׁיב לוֹ עַל כָּל תַּגְמוּלוֹהִי,
וּבְכָל נַפְשׁוֹ וּמְאֹדוֹ יִשָּׂא עֵינוֹ לַמָּרוֹם

1 במחברתו: Apology for Smectymnuus

לְפָאֵר לְרוֹמֵם וּלְבָרֵךְ שֵׁם הַגָּדוֹל וְהַנִּכְבָּד
אֲשֶׁר הֱרִימוֹ לְמשֵׁל עַל מַעֲשֵׂי יָדָיו.
(„ויגרש את האדם“, ספר שביעי, ווינה,
עמ' 204)

ואם אין אדם משים עצמו שופט ומורה לדורו אלא אם כן הִרְבָּה בפרישות וטהרה וצרף את רוחו ונשמתו, הנה השירה עצמה, לדעתו של מילטון, אינה נקנית אלא על ידי תפלה זכה למרום והתפלשות הנשמה בתחנוניה לפני כסא־כבוד אלהי־היצירה. „אין לרכש את זה [כח היצירה הפיוטית] אלא על ידי תפלה נאמנה לאותו הרוח האל־מותי שבידו להעשיר את נפשותינו בכל מתנות המליצה והדעת, והשולח לנו את שרפיו עם רצפת האש הקדושה מעל המזבח לגעת בה על שפתינו ולטהר בה את חיי האיש שהוא חפץ ביקרו“[1].

בדברים האלה כיון מילטון, בלי ספק, להגיד שאין היצירה הספרותית עולה בנקל אפילו להאדם שנחן בכשרון יוצא מן הרגיל. ודאי הוא, שמילטון עצמו, בכל גדלו כמשורר עמל ויגע הרבה בחבור כתביו, בלטושם והשבחתם, ומתירא היה תמיד פן יכשל בלשונו ויוציא מתחת ידו דבר שאינו לפי כבוד שמו.

אני רוצה, בפרק זה, לעמוד על עצם שירי מילטון החילוניים — אם מותר להשתמש בתאר שכזה לגבי שירה שיסודתה בקדש והיא נתונה כלה להטבת חיי הרוח של

1 במחברתו: Reason of Church Government

האדם. כונתי על כל אותם השירים שאינם מטפלים ישר בנושאים לקוחים מכתבי־הקדש. וקודם כל חפץ אני להעיר, מה שהוא מובן לכל אלה שקראו את מילטון במקורו, ששירתו אינה מתרגמת אלא בקושי גדול, וכי גם אז בלתי־אפשר הוא, אף למתרגם היותר־חרוץ, להריק מכלי אל כלי את כל היופי האצור בשיריו. כל התרגומים שנעשו עד עתה משירי מילטון לתוך רֹב השפות האירופיות לא עלו יפה. גם בספרות העברית נעשו שני נסיונות בלתי־מוצלחים כאלה: האחד על ידי י. ע. ס. מווינה אשר תרגם את השיר הגדול „אבדת העדן"[1] בשם „ויגרש את האדם" [2], והשני על ידי יוסף מזל ממנטשסטר, אשר תרגם את הדרמה Samson Agonistes בשם „שמשון הגבור". אל השירים האלה, העומדים בשורה מיוחדת בפני עצמם, הקדשתי את שני הפרקים הבאים.

חשיבות השיר המילטוני תלויה בסגנון כבתכן, ובין שני אלה אין להפריד. כבר עמדתי למעלה על העובדה, שסגנונו הנפלא של מילטון הוא תוצאה ישרה של השפעת הרנסנסה עליו. מילטון עכל היטב את ההשכלה הרחבה שרכש לו ועשה אותה למקור חיים ספרותיים משלו, והתרבויות השונות, העתיקות כהחדשות, שאתן בא במגע, הן שהזינו את שפת עטו הפוריה, ונתנו לה את כל עשרה וטובה. הוא הוסיף לעבד את שפתו, ועמל ויגע בה הרבה עד שסגל לו „סגנון

[1] Paradise Lost

[2] שיר זה תורגם גם לעברית פרוזית בשם „תולדות אדם וחוה" מאת שמואל בן משה ראפאלאוויץ מירושלים.

מוצק ומזהיר, פחות טבעי מזה של הסופרים שקדמוהו, פחות מסוגל להשתפכות־נפש תמה, פחות נוטה להשאיר רשם מרעיש, אבל יותר שלם ומקשה, יותר ישר ויותר מועיל לרכז בתוך שדה־אור גדול את כל זהרו וחמדתו"[1]. אפשר לומר, שמקוריותו של מילטון כסופר ויוצר פיטני אין למצא בסגנונו שהוא הרכבה נפלאה של שפות וסגנונים שונים שמהם הוא יונק, אף על פי שאין חותמם הטבוע עליו נִכָּר לעין מיד מפאת החריצות האמנותית שבה נתעבד. ואולם עלינו לזכר שהסגנוֹן הוא, סוף סוף, ברובו הגדול, תשעה אחוזים לעשרה, דבר הבא מן החוץ, והוא נברא והולך ומשתלם כל מה שהאדם מתמיד ללמוד ולהעשיר את אוצר מליו ולפתח יותר ויותר את שמוש לשונו. רבות הן הסבות הגורמות לבריאת סגנון הדור ומצוין, שהוא אמם דבר התלוי לפעמים גם בלב, אבל במוח והשכלה יותר מכל. ידיעה מיכנית של השפה בלבד אינה מספיקה לתת לאדם סגנון רצוי. צריך אדם להיות אמן אינסטינקטיבי בבירור דבריו ושמושם הנכון לפי מובנם וצללי מובנם, והוא בנדון זה כאותו הצַיָר החרוץ שהצלחת ציורו תלויה בצבעים השונים שהוא משכיל לבור ולערבב במדה ובמשורה הנכונה למטרתו. שמואל דשונסון, הלקסיקוגרף המצוין, אולי ידע מספר מלים אנגליות ואת הצד המדעי של אותה שפה יותר ממילטון, ובכל זאת לא הצטין ביותר בסגנונו. קרליל היה בודאי סופר גדול אבל

[1] H. A. Taine, l. c., p. 529

לא על ידי סגנונו, ומקולי יזהיר לנצח בספרות האנגלית לא על ידי ספריו ומאמריו ההסטוריים והביוגרפיים שמדעיותם תלויה בספק, אלא דוקא על ידי שפתו הצחה והמבריקה. אמרסון מוכיח, במאמרו הידוע על שקספיר, שאין שום גאונות בתבל שהיא כלה מקורית, וכי אפילו המאורות הספרותיים היותר־גדולים השפעו באופן זה או אחר על ידי פעולות הסופרים שהלכו לפניהם, או על ידי סביבתם. מילטון לא צריך היה, מפני שבלתי־אפשר היה לו, להיות כלו מקורי, כלומר: בורא יש מאין. גדולתו מונחת באופן־ההרכבה שלו, באמנות המפליאה שהראה בתערובת צבעיו ובשמושם. וזאת היא מקוריותו.

מילטון הוא בלי ספק האמן הסגנוני היותר־גדול בשפה האנגלית — השפה היותר־עשירה במספר מליה ואידיומיה. השפה היא בידו שעוה שממנה הוא צר צורות הנפלאות ביפין. הוא שליט על דבריו, והיצירה היוצאת מתחת עטו מראה לכל שאין בה לא חסר ולא יתר, — היא שלמה, כמו שהיא צריכה להיות. הוא עומד בפני מכמני השפה כהפסל לפני חטיבת השיש כשלבו נכון ובטוח בקרבו שידו רב לו לחצב ממנה מצבה מלאת חן וקסם. בשפתו הוא עושה מעשה־להטים ומה שבידי אחרים הוא רק מטה־עץ פשוט, נהפך בידו ליצור חי ומפליא. מבקר ספרותי שנון כהלורד מקולי, במאמרו על מילטון, מעיד על זה כדברים האלה:

„שומעים אנו לפעמים על השפעתה המקסימה של השירה.

בדרך כלל אין דברים אלה אומרים כלום, אבל לגבי כתביו של מילטון הם נכונים וצודקים במאד. שירתו פועלת עלינו כקסם. לא המובן הנראה לעין, אלא הכח הטמיר שבה הוא הנותן לה את ערכה הגדול. לכאורה הרי אין דבריו משמיעים יותר ממה שאנו מוצאים בדברי אחרים, ואף על פי כן מבצבץ הקסם שבהם. כמעט אך יצאו מן הפה ולחוץ וכבר אנו רואים את העבר נבלע בהוה, והרחוק נעשה קרוב. צורות־יופי חדשות מתחילות מיד מתהוות ומתארגנות, וזכרונות רבים קמים מחצר־מות של הנשיה לתחיה. נסה לשנות את בנין המאמר, החלף שם זה בשם אחר שהוראתו אחת היא, וכל ההפעלה נעלמת. הקסם סר והולך לו, ואיש כי יאמר אז לנסות את מזלו בו, ימצא שהוא מוליך את עצמו שולל, כקסים, בספור הלילה הערבי, העומד וצועק: „פתחי חטה", „פתחי שעורה", אל הדלת הנשמעת רק לקול הפקודה של „פתחי סיסמא". אי־הצלחתו הגמורה של דריידן [1], כשנסה לתרגם לסגנונו הוא אילו מחלקי „אבדת העדן", היא דוגמה מוכיחה על זה".

ואל סגנון מצוין כזה, שירה המצודדת את הלב בצלצוליה ובטוייה העשירים, אם נוסיף עוד גם תכן העשיר בעמקותו ובכח־הדמיון המתגלה בו, — וסוד גדולתו של מילטון יגלה לנו במלואו. אל התכן הזה, שלגבי מילטון הוא נכבד עוד יותר מן הצורה, אשים עתה את פני.

מילטון לא „הופיע" פתאום בספרות כגאון הפיוט. כשרונו

[1] משורר אנגלי מפורסם של המאה הי"ז.

התפתח בהדרגה אטית, ועבר מגלגול לגלגול בתקופות־חיים שונות. שיריו הראשונים נכתבו בשבע השנים שבלה בקימברידש, משנת 1625 עד 1632. בשעת עזבו את קימברידש כבר חבר שנים־עשר שירים באנגלית וכמספר הזה גם בלטינית. נסיונו היותר־ראשון בשירה היה תרגום חפשי של תהלים קי"ד וקל"ו, והוא אז נער בן ט"ו. אלה היו עוד שירי־בסר, אך השיר הקטן „על מות ילד יפה"[1] שנכתב שנתים אחרי־כן, מראה כבר על כשרון משורר מצוין לעתיד לבא. שירו „חבור בקוליג' בזמן החפש"[2] שנכתב בשנת 1628, ושתי האלגיות (שירי האבל) למות הובסון, מי שהיה שנים רבות בעל־העגלה בקימברידש ונשא ונתן כל היום לטובת התלמידים—שגם הן נכתבו קרוב לזמן ההוא—נכבדים הם כנסיונותיו היחידים של מילטון לכתוב שירים שרוח של בדיחה כל־שהיא נודף מהם. אבל מילטון היה מחוסר רגש הבדיחה הפשוטה כל־עקרו ועל כן קלים הם השירים האלה בערכם. בשנת 1631 כתב את „כתב־המצבה להמרשיונס מווינטשסטר"[3] המכיל שורות אחדות היאות לכשרונו של מילטון. יותר נכבד מכל שירי הנעורים האלה הוא שירו „לבוקר יום הולדת המשיח"[4] שנכתב בשנת 1629, שבו כבר פוגשים אנו הרבה סמנים מן „הנשגב שבמילטון"[5], מחשבה רוממה ודמיון מעופף, המצין

[1] In the Death of a Faire Infant
[2] At a Vacation Exercise in the College
[3] Epitaph on the Marchioness of Winchester
[4] Ode on the Morning of Christ's Nativity.
[5] "Miltonic sublimity"

את שיריו המאוחרים, והַלַּם, ההסטוריון המפורסם, מהלל אותו כאחד השירים היותר־נבחרים שבשפה האנגלית. אז היה עוד מילטון הצעיר נתון כלו תחת השפעת המסורת הנוצרית, ובשיר זה דובר רוח האמונה הקרובה ללבו. המשורר מתאר את בקר יום הלידה כשהוא מתהלך בחוץ והזִכרונות הקדושים של היום עולים על לבו, והם מעוררִים אותו לשיר שיר־תפלה לכבוד החג. הוא רואה את הארץ כלה ובה שוררים הזעם והחרב במלחמה המתלקחת בין כחות הטוב והרע. הטוב מנצח לאחרונה; האלילים וכל מלאכי־החבלה יורדים לטמיון, ומלאכי־עליון יורדים ארצה לשרת לפני הילד־האל. שיר זה הוא באמת מעין פרולוג לשירו הגדול „אבדת העדן" אשר נכתב שלשים שנה אחרי זה, והרבה מיסודות האפיקה של אותו השיר, כמו גם אחדים ממבטאיו הנמלצים נפגשים כבר כאן.

אבל עוד מילטון משורר במסתרים הוא, בפני עצמו. הוא כותב שירים וגונזם בחדרו, ואיש איננו יודע דבר עליו ועל השירה המפעמת בקרבו. בשנת 1632 אנו רואים אותו מופיע על במת הדפוס בפעם הראשונה בה„סוניטה על שקספיר"[1]. שיר זה נדפס במהדורה השניה של קבץ שירי שקספיר ביחד עם שירי תהלה אחרים לכבוד המשורר הגדול. שם מילטון לא נספח אל השיר, אך סוד זה נגלה מהרה בקהל. הערצה זו שרשוהו מילטון, המשורר הפוריטני

[1] Sonnet on Shakespeare

המהולל, מרגיש ומביע לזכר ווילים שקספיר, אחיו הבכור בשירה וגדל משוררי העולם, אי־אפשר לה שלא תגע במיתרי הלב של האיש החובב ומוקיר את הספרות היפה. המחבר מדבר בלשון נוכח, ישר אל המשורר המת. הוא קורא לו בלשון־החבה של „בן־יקיר הזכרון"[1], ו„יורשה הגדול של התהלה"[2]. לא לשקספיר החפץ במצבת־אבן גדולה, „פאר־עמוד" החודר למרום ומגיע עד הכוכבים. המזכרת היותר־נאמנה לו היא האהבה העולמית לשמו וזכרו בלבות בני העולם. כל עוד בת־שירתו של שקספיר מתהלכת על האדמה ומשתררת על הלבבות, לא יסוף זכרו בארץ, ואף מלכים יקנאו בו ובמותו ויאמרו: תהי אחריתנו כמהו.

המשורר עדיין עול־ימים הוא, עוד הוא סמוך על שלחן אביו ולמטרה בחיים לא ישים לב. מן הכהונה נער כפיו ועל שום עבודת־פרנסה אחרת לא יחשב. שקוע הוא בספריו ובחלומותיו והזיונותיו. אוהביו וגואליו מתחילים דואגים לעתידו ומאיצים בו שיתחיל לעסק בעבודה ממשית. אבל הוא מרגיש את עצמו כחבוש, ובקרבו פנימה הוא יודע שעוד לא הגיעה שעתו, ואין הוא עוד מוכן כל־צרכו לעסק בישובו של עולם. עוד עליו לבלות שנים רבות בהגיון ולמוד. הגיעה לו שנת הכ"ג בחייו והוא יושב וכותב את הסונטה המפורסמת „במלאת לו עשרים ושלש שנה"[3], והיא

[1] Dear Sonne of Memory

[2] Great Heir of Fame

[3] On His Being Arrived to the Age of Twenty-three

כעין גלוי־דעת ותשובה לתמיהות אוהביו ודאגותיהם עליו. הזמן, הגנב הערום של ימי־הנער, מהר אמנם לגזל ולשאת על כנפיו את שנתו הכ״ג. ימיו פורחים ובורחים, ואביבו המאוחר אינו נושא עוד פרחים, והוא גֵר עודנו בארץ החיים, גם במראה פניו עוד נער יקרא, גם בתכונת רוחו ובִכּור דעתו. ואולם ישנה תעודה אחת בחיים שהוא נִשָּׂא לקראתה, והיום או מחר ימצאנה. לאלהים פתרונים, והכל יבא על מקומו כפי שגזר היוצר.

כעין מלואים לשיר הזה כתב מילטון את שירו הלטיני הארוך „לאבי״ [1]. שיר הלל ותודה לאביו על כל טובו וחסדו עמו, שכלכל אותו זמן כה רב ועוד הוא נכון לשאת את טרחו ומשאו בשנים הבאות. יודע הוא שאין ביכלתו לגמל לאביו בעד כל נדיבות רוחו. הוא יכול אך להודות לו בשיר. ואלה שיריו, העבודה הנעימה של ימי־נעוריו, רק אז יחיו לארך ימים וינצלו מאבדון־הנשיה לאחר מות מחברם, אם לדורות יולדו יוסיפו להשמיע את מהללו של אב מרומם כזה וירימו אותו למופת לאבות אחרים.

רעיון פשוט אבל סנטימנטלי ביותר, ונתון בתוך מסגרת פיוטית נהדרה.

בשיר זה תמו ימי התקופה הקימברידשית בחיי שירת מילטון, תקופה פחותה בערכה לעומת פעולתו הספרותית בשנים הבאות. אביו עזב אז את עבודתו וביתו בלונדון

[1] Ad Patrem

והלך לגור בכפר הורטון שבבוקינגהמשיר, לא הרחק מן העיר הגדולה, ומילטון גלוה עליו והשתקע במקומו החדש. חמש שנים עוברות עליו במקום השאנן הזה, שנים של עיון והגיון והסתכלות פנימית. המשורר מתכנס ומתכווץ לתוך עולמו הפנימי, ודבר אין לו עם העולם הגדול והמיתו. הוא אינו מוצא חפץ בחברה הספרותית של זמנו, וכשהוא הולך ללונדון כפעם בפעם ללמוד את תורת המוסיקה, הוא מתרחק מ„אילי" הספרות ששכנו כאריות בהטוָרנים ובתי־המשתה והשמיעו את חרוזיהם הבנליים ברבים, אינו מבקש לדעתם או להתודע להם. לאחר מותו של שקספיר, בשנת 1616, קמה אנדרלמוסיה בין מושכי־העט הלונדונים, ורבים היו בין עושי־החרוזים וכותבי־הדרמות שקפצו בראש והתאמרו ליורשי מקום האריה המת. אבל איש ביניהם לא היה ראוי לאותה אצטלה. השירה הלירית כאלו נתנוונה ופסקה לאחר הדפסת הסוניטות השקספיריות הנפלאות, והדרמות של שוירלי או מסינג׳יר לא יכלו עוד למצא חן בעיני קהל מפונק שכבר נתרגל לדרמתורגיה הנבחרה של התקופה האליזביטית. מילטון היה הכשרון המצוין האחד שראוי היה לעמוד במקום שקספיר, אבל לעת עתה עוד היה משורר טירוני, משורר במצב ההתהוות. אלה היו שנים של סלוק־שכינה בספרות האנגלית. גם המצב המדיני של הארץ עוד לא הראה אותות של התעוררות־לבבות יתרה. טשרלס הראשון מלך בכפתו כשליט־יחיד עריץ, לא פנה

ביתו של מילטון בטשלפונט, סט. גילם

אל התביעות הקונסטיטוציונליות של הקהל, ועל ראשי העם פסע ברגל גאוה. במסתרים החלו אמנם החוטים הריבולוצ־יוניים להתארג לתוך רשת המרידה הבאה, אבל לעת־עתה עוד היה הכל שָׁלֵו מבחוץ — הדממה שלפני הסער. מילטון כאילו הרגיש שזאת היתה שעת־ההכנה שלו לעבודה שהיה עליו לאחז בה לאחר־כך, ואם לא עכשיו אימתי. והוא מתעמק יותר ויותר בספריו ומחשבותיו, ובזמן של השראת־השכינה הוא עוסק גם בכתיבת שירים.

לתקופה הזאת בחיי המשורר, התקופה ההורטונית, שייכים אהדים מן השירים היותר־נבחרים שנכתבו בשפה האנגלית. כאן מתגלה לפנינו מילטון בפעם הראשונה כאביר השירה הפוריטנית. הגוזל כבר גדל, כנפיו צמחו וחזקו, והרי הוא מתעופף ברחבי הרקיע הפיוטי כנשר גאיוני כביר־כח. אילו לא כתב מילטון שום דבר אחר זולת ארבעת או חמשת שיריו של התקופה ההורטונית גם אז כבר די היה לו לתבֹע מקום לעצמו בין גדולי השירה. אבל אלה היו רק שירי שחרותו ובאו כרצים ושליחים לפני כל הכבודה הפיוטית שעתידה היתה עוד להולד בגנזי נשמתו של אחד מענקי היוצרים הספרותיים שקמו לה להאנושיות.

השירים הקימברידשיים, מלבד מה שהם רפים בבנינם, הם גם דלים במעש, רצוני לומר, שאין שום מטרה מסוימת נשקפת מהם ואין הם מתכונים לשום דבר אחר מלבד אמירת שירה. שירים אלה הם רומנטיים ביותר ואידיאליים ביותר. הם

נתונים כֻלם תחת השפעת הישישונות והתקוות, היסורים והנחמות של הנֹער. הם רואים את פני הדברים באור־השבעתים של ההתפעלות. הרגש שבהם גדול מן הפילוסופיה שלהם, והם נוטים לא כלפי דרך־המלך הממוצע אלא לקצוות.

בשירים ההורטוניים כבר אנו רואים את המשורר צועד קוממיות ובבטחה, והארץ מוצקה תחת רגליו. לא רק שהם מפליאים את הלב בהרוז־הצלצול הנחמד והשוטף, ובשיא מעוף הדמיון העז, אלא שכבר מורגשת בהם הטנדנציה של מתקן־העולם האיקונוקלסטי, ואש־הקנאות מתלקחת בהם לאט לאט ונעשית למדורה גדולה האוכלת בכל־פה. שאלת הכנסיה האנגליקנית כבר יצאה אז לרשות־הרבים, וסערת־הלבבות כנגד הארכי־בישוף לוד[1] וסיעתו אשר מישלו אז על העם בעברת־זדון היא בלי־ספק ששמה קטורה באף המשורר הצעיר שזה עתה החל להתעורר ולהביט על סביבותיו ולבקש את תפקידו הנכון בחיים. האיש העצורה בשירתו זאת ירדה עליו משמי ההתלהבות הדתית. ומילטון המשורר הוא גם מילטון הריפורמטור. שירתו מתחלת כאן את מהלכה הפוריטני.

זמן קצר אחרי התישבו בהורטון כתב מילטון שני שירים בלתי־גדולים במדתם, אשר מפאת יפים החיצוני וערכם הפנימי אין דומה להם בספרות האנגלית. אלה הם, באמת

[1] Laud

שני חצאי־שירים שהאחד בא למלאות את אשר החסיר השני, להקביל כנגדו ולהזדווג לו. לשניהם קרא מילטון בשמות איטלקיים[1], לאחד „ל׳אליגרו״, האיש המקוה והעליז, ולשני „איל־פנסירוזו״[2], האיש החושב והעצוב. לכאורה אין אלה אלא תאורים נחמדים מחיי השדה, שירי־רועים במתכונת שירי תיאוקריטס או וירגיליוס, והם מראים, יותר מאילו משיריו האחרים, את כחו המיוחד של מילטון לשים כנפים לדמיונו אף באפק המוגבל של הקלסיות המלאכותית. אנו נפגשים פה על כל צעד עם סמלי הדבור של השפות הקלסיות, ועם גבורי המיתולוגיה: אורורה, וֶיסְטַה, סַטוּרן, „הַזְּפִירִים״, ועוד. זו הוא אידיליה נהדרה במינה. „ל׳אליגרו״ מצייר את כל יפיו של הכפר ביום אביבי אחד. חיי השדה נוסכים מרוחם על המשורר ומעוררים אותו, כעלות השחר, לצאת ולראות את הכפריים בעבודתם ובמשחקיהם. באחו הירקרק־צהוב מלחכים הצאן, והעננים העיפים נחים על חזה ההרים הקרחים. בית־האכרים הקטן עומד בין שני ברושים זקנים, ומארובתו עולה עתר העשן. בזיעת־אפים אוכלים האכרים את לחמם, ובשעת חינגא והִלּולא יוצאים בני הכפר ובנותיו במחולות. הנה רד היום, ובין־הערבים משתקפות כל המודות השמש הבא, והשלוה הכפרית קוראת למנוחה גופנית ולתעגוגים נפשיים. — השיר השני מתאר תמונה שונה לגמרה. השעה היא זו של בין־

[1] L'Allegro [2] Il Penseroso

הערבים בכפר בתקופת הסתיו. השבלים כבר בשלו, והאלומות עומדות הכן בשדה. הזמיר לא ירנן עוד, והקֹר והטחב של הערב מבשרים את בוֹא החורף ובבתים פנימה מבעירים כבר נסרי עץ על האח. העצב שורר בכל, והוא כנור לשירת־התוגה של המשורר.

מבעד לתמונות הנחמדות המצודדות את לבותינו בשלל צבעיהן הנפלאים, משתקפת לנו בשירי־התאומים האלה פסיכולוגיה עמוקה, ואנו רואים מהעבר האחד את הצער והשממון העמוק בנגוד להששון החודר הנראה לעינינו מהעבר השני. אלה הם שני הפכים העולים בנושא אחד ומתאימים זה לזה. האדם הוא בן דו־פרצופים המשקיפים לפנים ולאחור, כיאנוס בשעתו. גם את הטוב נקבל מאת האלהים, גם את הרע. התקוה וששונה, והמלנכוליה ויאושה — שתיהן נחוצות לו לאדם לתקון חייו. „ל׳אלינרו״ מראה על העליצות הקבועה והחתומה בנפש־האדם שאינה נותנת לו לסבל מצער־העולם התמידי, אלא מעוררתו לאכל את לחמו בבטחון ובשמחה, להתענג על הטובה שבחיים, לומר „מה נאה אילן זה, מה נאה ניר זה״, ולראות חיים עם האשה אשר אהב, כי זה כל האדם בכל מה שנוגע לחיי האדמה שלו. אבל אל לו לאדם לשכח גם את הרצינות השפוכה על החיים, את העמל והסבל, ואת ההובות והעבודות שעל כל אחד למלאותן. זאת היא תורתו של „איל־פנסירוזו״. שיר זה בא להזכיר שהחיצוניות המפליאה של העולם הנה

רק מצבה יפה לכל אותה הסודיות המלאה, הנצח וההוד, שבקרב נשמת־התבל הגדולה הסמויה מן העין.

שני השירים האלה הם כלם סוביקטיביים, והם המפתח לתכונת רוחו של מילטון, שגם הוא השפע מן הקצוות השונים שבחיים, אלא שידע לפשר ביניהם וללכת לא בשביל השלג ולא בשביל האש, כי אם באמצע. לא הוללותם הצעקנית של „הַקַּוַלְיֶרִים" תוליך אל האושר, ולא הפנים הזעומים של הפוריטני, סגפנותו ונזירותו היתרה, נחוצים לתקון העולם. סוד החיים הטובים והרצויים הוא: המתינות.

הפילוסופיה הזאת היא שהמריצה אותו זמן־מה אחר־כך לחבר עוד שני שירים שגם הם נטויים כלפי הפריצות של האריסטוקרטיה והקצוניות הפוריטנית גם יחד. מילטון מיטיב לשיר ביחוד בשעה שהוא מטיף למוסר ולצדק. שני השירים האלה, „ארקדים"[1] ו„קומוס"[2], הם פואימות בצורת „מסכות"[3], מעין דראמות שהמשחקים בהן נשאו על פניהם מסוות שונים לפי הצורה הטרגית או המגוחכת שבה התלבשו. „המסכה" הדרמתית הובאה לאנגליה מאיטליה ונתחבבה מאד על העם, ביחוד על השרים והאצילים, מפני שבה נתן מקום רחב־ידים ביותר לכמה מחזות נהדרים של עלילות־גבורים, פרשים מהירים, בני־מלכים עושים גדולות ונפלאות, שדים וקוסמים ומעוננים. „ארקדים" הוא אך קטע מפואימה, והוא מעין הקדמה לשיר השני הגדול „קומוס" שנכתב בשנת 1634

Arcades [1] Comus [2] Masques [3]

והקדיש להרוזן מברידשווטר[1] ששכן אז בארמונו שבשכנות מילטון. מילטון השתמש במקרה זה לכתוב „דרמה מוסרית" לבטוי רעיונותיו על הנטיות והשאיפות של בני דורו ועל הרוחות שנשכו בזמנו. הדבר מובן, ששום טכניקה דרמטית אין לבקש ב„מסכה" הזאת, אבל התכן שלה נכבד במאד כשם שגם הצורה שבה התלבשה נהדרה היא בקסם סגנונה. בסוף ימיו, כשהזקין, כתב מילטון את הדרמה הביבלית, הטרגדיה היחידה שלו, „שמשון אגוניסטים", הערוכה לפי מדת הדרמה היונית ורוחה. הדרמה ההיא לא עלתה לו יפה מפני שהמשורר ערבב מין בשאינו מינו, ליריקה ודרמה, וכן לא יעשה: הפ־טים הדרמטיים של השיר מפריעים בעד שלמותה של הליריקה. חסרון כזה אין למצא ב„קומוס" שהוא שיר לירי מן המובחר והיסודות הדרמטיים שבו רפויים במאד ואינם באים אלא כאמתלה להליכות השיר. מקולי אמר על „קומוס" ש„לא קם כמותו בספרות הפיוטית בכל לשון שתהיה".

לרגלי רוב חשיבותו של השיר הזה כדאי לנו לעמוד מעט על תכנו: אשה יפה אחת רוכבת ביער בלוית שני אחיה. הם אובדים דרכם והאחים הולכים לבקש עזרה, ובעוד האשה לבדה ומחכה לשובם פוגש בה קומוס, בנם של האלילים בַּכּוּס וְסִירְסֶה, והוא ריק ופוחז, רודף־יין ורועה זונות. קומוס הוא מכשף הנוסך מרוחו על כל מי שהוא פוגש

[1] Earl of Bridgewater

בהם ומאלצם להשתתף עמו במעשי הוללות וזמה. גם את האשה הזאת הוא אומר למשך ברשתו, והוא מתחיל דובר אליה דברי אהבה ועגבים. אבל היא מחזקת בתומתה ומסירה מעליה את כוס היין המכושף שהוא מושיט לה. כוס זה כוס־תרעלה הוא שהשותה ממנו מתגלגל מיד לתוך צורת בהמה. אז מרים קומוס את מקלו ועושה מסביב לה מעגל של קסמים. אין ביכלתו להטות אותה לחפצו, אבל אפשר לו לשים אותה באזיקי כשפים ולשלול ממנה את הכח לעשות דבר, לזוז ממקומה או אף לקרא לעזרה. אבל גם את תאותו אין הוא יכל למלא בה, כי רצונה כביר עמה והיא מוסיפה לעמוד בתומתה. ובעוד קומוס מתאמץ לפתותה שבים האחים אל המקום, והוא נס מפניהם. האחים משתדלים אצל הַנִּמְפָה סַבְּיְנָה שבעזרתה משתחררת הנערה מכבלי הכשוף, והכל נגמר בכי־טוב.

כנראה, מדבר השיר במשל וחידה, אלא שהדיאלוגים שבו, למרות הפיוט המרובה שבהם, מדברים בשפה ברורה, ואף התמונות הדמיוניות המופיעות בו משאירות אך מעט להמוח להתקשות בי. סמלי המיתולוגיה שבשיר כמו היסודות המיטפיסיים שהוא משתמש בהם, באים כאן רק לחזק את הרעיון המוסרי. התורה היוצאת ממנו היא, כי המוסר שבלב הוא הגובר על הכל. אם ראית איש שלבו טהור באמת, ליהוי ברי לך שלו גם רצון חזק לעמד בפני כל נסיון. ולא עוד אלא כל־מה שיוסיף ויתמיד האדם לעשות את הטוב

והרצוי בעיני האלהים, כן יגדל גם כחו למשל על עצמו ולעשות את חייו לסמל הטוב והיושר. טֹהר הלב הוא הנותן גם אמץ לבינה ומוסיף על החכמה שבלב. גִבּוֹרַת השיר „קומוס", מלבד מה שהיא תמה וישרה היא גם אשה נבונה וחכמה המעמקת להסתכל לתוך נבכי לב האדם והנטיות והמגמות השולטות בו. היא מדברת רמות על התום והטֹהר שהם היופי האמתי של החיים. רצונה החזק אמיץ למדי להגן על כבודה גם בשעה שכחה הגופני לֻקח מאתה.

שיר זה מרבה להראות את השפעת הספרויות המופתיות על המחבר. דבר כוס היין המכושף מיוסד, כנראה, על „כוס־היין החֵמה" הנזכרת בירמיהו (כ"ה, ט"ו), או „כוס הזהב" (שם נ"א, ז'). גם דבר הגלגול בצורת חיה ובהמה לקוח מן הספרות הקלסית, אלא שב„קומוס" מוגבל הדבר לפני האדם, כלומר: צלם האלהים שבאדם משתנה על ידי חולשת רצונו, והוא מפסיד את זיוו והדרו. הוא נעקר אז מן הסביבה הנאצלה שבה חי ופעל, ומקומו מעתה ואילך בין הבריות הגסות שבעולם השפל [1].

ואם השיר „קומוס" ערוך כנגד הפריצות המוסרית ששררה באותו זמן בכל השדרות החברותיות באנגליה, הנה השיר „ליסידס" [2] שנכתב אחרי־כן הוא בטוי יותר נמרץ כנגד

[1] ראה את החערכה של מילטון ושירו זה בספרו של הלורד־בישוף קרפנטר מריפון: The Religious Spirit in the Poets", By the Rt. Rev. W. Boyd Carpenter, D. D. Lord Bischop of Ripon.

[2] Lycidas

הכהונה הדתית שנעשתה יִשְׂנוּאה על מילטון כל־כך. שיר זה, אחד המעולים שבכל יצירות מילטון, נכתב בדרך מקרה. בשנת 1637 מת פתאום ידידו ואוהבו הנאמן של המשורר, אדוארד קינג, שטבע במים בנסעו על הים האירלנדי. אדוארד קינג היה חברו של מילטון באוניברסיטה הקימברידשית, והצטין הרבה בלמודיו, קבל כמה פרסים ונמנה גם למשרת מורה באחד הקוליג׳ים. למרות צעירותו כבר נחשב קינג לאדם מצוין בשביל השכלתו, ועל ידי מזגו הנעים נתחבב הרבה על כל יודעיו. מותו הפתאומי הרעיש מאוד את לבות כל אוהביו, ולכבוד שמו הוציאו ידידיו וחבריו בבית המדרש, בשנה שאחרי־כן, בשנת 1638, קֹבץ ספרותי לזכרון[1], שבו השתתפו רבים מסופרי הזמן, ומילטון ביניהם בשירו הנזכר. בין כל המוץ והגבב שהקֹבץ הזה עשיר בו, „ליסידס" הוא יצירה נפלאה במינה, אף על פי שבאמת אין עצם השיר נוגע כלל בחייו ומפעליו של הגבור המת שלכבודו יצא הספר. אין שום ספק שמילטון התאבל הרבה על מות ידיד־נעוריו זה, ובכל־זאת הוא נמנע מהרבות בקינה בשיר זה, שיותר משהוא אלגיה על מות אדם מפורסם הוא אנחה מרה וחודרת על המוסריות השפלה של הארץ. גם „ליסידס" הוא על פי צביונו „פסטורל" (שיר־רועים) לפי תבנית שירי תיאוקריטס ווירגיליוס, וגם הוא מתכוון, כחבריו שקדמו לו, לזרק מרה בקברניטי ספינת המדינה הבריטית, וביחוד בעומדים בראש

[1] בשם In Memoriam

ההירכיה האנגליקנית. „ליסידס", שם גבור השיר, הוא רועה־צאן המת בלי יומו, ובמותו מתרבה העזובה בין השיות הנדחות, והרועים החדשים הקמים עליהן רועים רק את עצמם ואת הצאן הם עוזבים לנפשם ועוד מתפרנסים מחלבם ובש־ם. משל הוא לעזובה הרבה שבקרב עדת צאן־האדם הנתונה תחת מרעה האפיסקופים. אדוארד קינג הכין את עצמו לעבודת הכהונה ומותו העדיר את הכנסיה מאחד מטובי בניה והשאיר את השדה כלו ברשות כהני־הָאָוֶן. ליסידס הצדיק והישר מוצא מנוחת־עולמים בשדה־אליזיון, מוכתר מאת המוזות השמימיות והחסידים והקדושים השרים שירי תהלה באזניו ומפזרים פרחים לרגליו. בין ראשי המדברים בשבח הרועה הטוב אנו רואים גם את פטרוס הקדוש שהוא, לפי המסורת הנוצרית העתיקה, ראש לכל האפיסקופים, ובידו מפתחות הכנסיה. פטרוס שופך חמתו בדבריו על המאשרים המתעים, אשר מחשבותיהם כל היום רק לטובתם הפרטית, „להנאת קיבתם" [1], ולטובת העם, הוא הצאן שהם גוזזים, לא ישימו לבם. אבל עברת ד׳ שמורה להם, ויומם בא יבא. הדברים האלה מזכירים לנו את דברי יחזקאל ל״ד „על רועי ישראל", שבודאי שאב מילטון מהם את רעיון שירו.

שיר זה הוא האחרון בתקופה ההורטונית של שירת מילטון. עת קצרה אחרי כתבו את „ליסידס" הוא עוזב את אנגליה ללכת למסעותיו בארצות אירופה ובשובו לביתו,

[1] "for their bellies' sake"

כשנה אחרי זה, כבר החל המרד בארץ, ועל מילטון נטל להסיח את דעתו מדברי־שיר ולצאת ביחד עם אחיו הפו־ריטנים אל־שדה המערכה. עבודה גדולה מוכנת לפניו, ובממשלת קרומוול הוא עתיד לקחת מקום שר ונדול. אבל שירה זו אחרי בלותה היתה לה עדנה, ואחרי עבור עליו שנים רבות ללא־זמר, ובדאגות וקטטות, ביסורים של צרת הרבים ושל צרותיו הפרטיות, זרח עליו שמשו עוד הפעם, ואורו האחרון גדל שבעתים.

ג.

אותו היום שבו בא הקץ לממשלת הריפובליקה באנגליה, ויורש־הכסא לבית סטוארט, הנדח והנרדף עד כה, הורשה לשוב ולרשת את נחלת אבותיו, אותו היום הושב להעם האנגלי ולספרותו עוד בן אחד שעד עתה היה גולה מעל שלחנו: המשורר דשוהן מילטון. זה הפמפליטור הנרגן שידו בכל ויד כל בו, אשר מכר את כל עתו ופעולתו וכשרונו להכת הפוריטנית השלטת, אשר קרוב לעשרים שנה עמד בין ראשי הלוחמים ובהשפעתה של המשרה הכבודה שנשא ובכח העט הנמלץ והשנון שבידו, התה גחלים לוהטות על ראשי מתנגדיו הפוליטיים, ויהי לפה ולמליץ להפרלמנט „הארוך" והכל־יכל ולקרומוויל העריץ והנערץ, — מילטון זה מצא את עצמו לפתע־פתאום מתחת למשא המפולת הנוראה של ה„קמונווילט", וכמעט בא הקץ להיות ביחד עם עוד מאות „מורדים" מבין בחירי העם

אשר הועלו לנרדום. כדבר־פלא יחשב הדבר, שמילטון, המזכיר אביר־הרוח, שהיה אחד העמודים הימניים של הריפובליקה ונמנה בין הפוריטנים היותר־שנואים שבארץ, הורשה לשוב לביתו בשלום בחסדו של מלך רחום וסולח. הוא עוזב את בית־הכלא ואתו הוא עוזב גם את ארח חייו הקודמים ועסקנותו הנמרצה בעניני הקהל, את כל הנרגנות, היהירות והתקיפות, את הטורח, העמל והצער של חיי הצבור. הוא לקוי בגופו ובנשמתו, כאותה הערבה שנחבטה מאת הסער הזועם; אור עיניו כבה והוא איננו יודע עוד את עתידותיו, ומאין ימצא לחמו. ובשעה הזעומה ההיא מתחיל פתאום זורח עליו שמש־עלומיו, שמש האידיאליות הלוטפת ומחממת את נבכי נפשו, והוא מרגיש שתכליתו בחיים עוד לא הושגה, וכי העבודה הגדולה שעליו לעבד עדין היא לפניו ולא לאחריו. עשרים שנה עמד בקשרי מלחמה עם החיים וממשיותם, והיום הוא רואה שלא כאן מקומו, וכי לשוא עזב את חלומות נעוריו ומשאות נפשו הפיוטית לשם שחרורו של דור־עבדים שאינו ראוי לכך. מבית האסורים יוצא מילטון לשוב ולאחז בעט־שירתו שזה עשרים שנה נדחה מפניו לתוך קרן־זוית נעזבה. והוא יודע שמוזתו עוד תאיר אליו פניה ותהדש את שירת־נעוריו.

העובדה, שמילטון ממהר לשוב ולעסק בדברי שיר מיד אחרי פטירתו מן עבודתו הצבורית, היא רק מחזקת את ההוכחה שהפוריטני הזה לא נוצר לשום ענין ועסק אחר־

מלבד זה של יצירת שירים. כשאנו רואים אותו והוא טובע בים של פרוזה שהיא, לפעמים, פחותת־הערך, ונפשו הנאצלה מוכרחת להתאבק עם הנחשולים של קנאות ועריצות, של קנתור ועלבון, אז עלינו רק לנוד לו ולגורלו, והוא בעינינו כעין תינוק שנשבה לבין העכו״ם. נטל עלינו לכבד אותו בעד אמק־לבו, דעותיו החפשיות, וקרבנותיו הרבים, בה בעת שאנו מרגישים שזה איננו מילטון האמתי, הטבעי, מילטון כמו שנוצר ונועד להיות. שיבתו לבת־שירתו היא, איפוא, שיבה מגלות ארוכה, גלות של פגעים ויסורים של הלב והרוח.

אבל, כמו שכבר רמזתי על זה בפרק הקודם, גם ל„גלות" המוסרית הזאת של מילטון היה ערך גדול ביחס לשירתו שלאחר־כך. גלות זו היא שתכנה ושכללה את רוחו, צרפה את לבבו ונפשו, וטהרה אותו מכל אותן הפגימות המוסריות שנשתרשו בנשמתו בעודנו צעיר לימים. שיר כ„אבדת העדן" לא היה יכל להכתב אלא במצב־נפש ידוע, שלגבי מילטון נוצר באותן עשרים שנות הפרוזה והפוליטיקה, שנות ה„שטורם אונד דראנג" שלו. אילו לא שמש מילטון בפר־למנט, לא ראה את ענות אחיו בחמר וברוח, ולא היתה לו ההזדמנות הנחוצה להתבונן אל העול והחמס הנעשים תחת השמש, ודאי שאי־אפשר היה לו אז לכתב את שירו הגדול. נכר, ששירה זו חי׳זה בקרב לבו ונפשו של מילטון ימים רבים בטרם ישב אל השלחן לכתב אותה. יש שאנו

מתפלאים על המהירות שבה כתב מילטון את שירו האל־מותי הזה למרות האמנות הנפלאה השפוכה על פני כל כמותו הרבה. באמת לא היתה כתיבתו של השיר אלא המעשה האחרון ביצירתו. לאט לאט, במשך אותן השנים הרבות, רקמו התמונות הנחמדות שביריעות חזיונו הגדול, ובקרב רוחו פנימה קרבו עצמות גבוריו אלה לאלה, ובשר עלה עליהן ועור כסה אותן, ולא נשאר למילטון כי אם לפחת בהם רוח החיים של דברי פיוטו למען יקומו ויעמדו על רגליהם וישהקו לפנינו. והמאורעות החיצוניים של המדינה הם שעוררו ועזרו ליצירתו, — הם באמת שגרמו לקיומו.

כי „אבדת העדן״ („ויגרש את האדם״) [1], עם כל האמתות הנצחיות המתוארות בו, הוא באמת תמונה מפליאה, כשם

[1] „ויגרש את האדם״ הוא השם שנתן לשיר הזה המתרגם אותו לעברית י. ע. ס. (זלקינדזון), אף כי באמת אין זה תרגום מדויק לשם המקורי Paradise Lost, והמתרגם בחר בו רק ליפי המליצה הביבלית ולשם שמוש בלשון הכתוב המדבר בענין אדם וחוה בגן העדן, שזהו עצם ספורו של השיר.

. וכאן אני מברך את המקרה הטוב הזה שבא לידי להרים על נס בספרותנו את העבודה הגדולה שעבד בספרות העברית זה האיש זלקינדזון, ידידו ואוהבו הטוב של פרץ סמולנסקין אשר לרגלי המקרה המעציב של התרחקותו מכלל ישראל והתמכרותו אל עבודת הכנסיה הנוצרית, נהגו כותבי תולדות־ספרותנו עד עתה לעבור כמעט בשתיקה על הכשרון המצוין והפורה הזה. סלושץ, בספרו „קורות הספרות העברית החדשה״ נוגע בו רק כלאחר־יד (שם, ע׳ 198) בעוד שברייניז, בספרו על סמולנסקין, מדבר בו רק במה שנוגע ליחסו להרפ״ס. רק בשנה שעברה, ב„התקופה״ ספר י״ט, הופיע מאמר־בקורת השוב מאת יעקב פיכמן על ערכו הגדול של זלקינדזון כמתרגם וכמשורר (שם, ע׳ 418—415). כמתרגם החרוץ

שהוא גם מחאה נמרצה ביותר, לההיים הלקויים של זמנו ודורו של המשורר. לוא היה מילטון רק עומד מן הצד ומביט לתומו על המחזות המתגלים בימיו ועוברים לפניו, הלא גם אז השאירו הדברים רשם עמוק בנפשו ועוררוהו לעבודתו הגדולה. אבל הוא היה בעצמו אחד הפועלים והיוצרים בדרמה הפוליטית הגדולה של המרידה הפוריטנית. הוא אסר את המלחמה והוא הגן עליה כנגד כל השטנים והמקטרגים שבפנים המחנה ומחוצה לו, והוא גם שסבל

היחידי של מילטון ושקספיר לעברית וכאיש שהיה בעצמו משורר נבהר כדאי היה, כמדומה לי, האיש הזה למזכרת־כבוד בספרות שלנו אשר בכלל מעטו בה, לפחות עד השנים האחרונות, מתרגמים חרוצים ממיטב ספרי המופת של הספ־ויות הלועזיות. הספר „ויגרש את האדם" תופס לו מקום מיוחד בספרותנו החדשה בערכו הפיוטי, לא רק כתרגום אחד השירים הגדולים שבספרות העולם, כי אם גם בפני עצמו, כיצירה נפלאה במינה ואין אני מפקפק כלל לחוות את דעתי שמכל התרגומים השונים שנעשו משיריו של מילטון לאיזו שפה שהיא, זה של י. ע. ס. הוא הטוב שבהם, וזה מפני שהמתרגם השכיל לשפוך עליו מהוד המליצה התנ"כית הנשמעת בכל־כך מרץ אף במקור האנגלי. ראה מה שאומר על התרגום הזה הפרופיסור ישראל אברהמ'ס מקימברידש בעמוד 306 מספרו By-Paths In Hebraic Bookland, By Israel Abrahams, 'D. D., M. A., Philadelphia, 1920. ואם אמרתי בפרק הקודם שגם התרגום הזה לא עלה יפה, כונתי על העדר הדיוק בנוגע לתכן השיר כפי שהוא במקורו, שחסרון זה נכר בו בהרבה מקומות, וכן גם על הדבר שהמתרגם נוטה יותר מדי להסחף בזרם הסגנון התנ"כי. בכמה מקומות מצאתי שהמתרגם השמיט כמה מיטפורות נחמדות, ואף תארים קלסיים שלמים, פשוט מפני עניותה של שפתנו. אפילו „בעל־לשון" מצוין כי. ע. ס. לא יכול לשור עם המופלא ממנו ולעשות בלשון העברית המצומצמה של הכי בליה מה שאף יד המתרגמים ללשונות האירופיות העשירות קצרה לפעמים לעשות.

הרבה לאחר שנהרסו אשיות הבנין המדיני הגדול שיסדו הפוריטנים בקרבנות כל־כך מרובים. מי שהיה שר וגדול בין אחיו רואה את עצמו פתאום כמנודה מן המחנה, איש בזוז ושסוי שחייו נתנו לו מתנת־חנם רק בחסד השליט הרחמן שלא חפץ לגאל את ידיו בדם העצב הנרפש הזה. לא ידע המלך טשרלס השני שלאותו העצב הנרפש נשארו עדיין רוח ונשמה, ושהגאונות שפעמה בלב האיש הרצוץ והפגום הזה לא רק שלא מתה כי אם עוד עתידה היא להראות נפלאות כאלה שלא הראתה עוד בשום זמן לפני זה. מילטון ידע להנקם בעד כל העלבון והבזיון שעטו עליו אויביו ושוטניו, ונקמתו היא היותר־נהדרה שיכל בן־אדם להנקם באויבים גדולים וחזקים ממנו. הוא כתב ספר שבו ציֵן את חרפת דורו לזכרון עולם. ענותנותו וחסדו של טשרלס סטוארט השני הם שנתנו להאנושיות את אחת משירותיה היותר נשגבות.

הרעיון, לכתוב שיר אל־מותי המיוסד על נושא ביבלי, החל לקנן בלב מילטון עוד בשנת 1639, כשהוא שוהה באיטליה ומתעמק בתולדות הארץ התרבותית ההיא, בציוניה ורשומיה של המיתולוגיה שלה ובשרידי העתיקות שבה. יש ידים למחשבה, שמילטון עצמו לא האמין בכחות נפשו עד אשר בא במגע עם החכמים והסופרים האיטלקים והם, שהכירו בכשרונו הגדול, פקחו את עיניו לראות שאמנם לגדולות נוצר[1].

Great Writers, By Ges. Edward Woodburg, The Mc Clure Co., [1] New York, 1907, p. 86.

— כמו שהוא עצמו מעיד על זה באחד מכתביו. אז החליט בפעם הראשונה להקדיש את עצמו ליצירת שירה אשר ערכה יעמד לעד, אלא שעוד לא ברר אז לעצמו את נושא השיר ומהותו. לכתחלה אמר לכתב פואימה הסטורית הסובבת על קדמוניות העם האנגלי ביחוד בימיו של המלך ארתור המפואר. את מחשבתו זאת הביע בשירו הלטיני Mansus שכתב בשנת 1639 לכבודו של השר מנזו מויללה, שבו הודה לאציל האיטלקי ההוא על כל טובו עמו בעודו בשכנותו בניאפול. אבל אחרי שובו לארצו החליט אחרת. במצאו את עצמו עוד הפעם בתוך בני עמו הפוריטנים, באטמוספירה של קנאות דתית ובסביבה של אנשים שלכאורה לא נולדו אלא להתקומם כנגד הסדרים השליטים ולשם תקון העולם, צלחה גם עליו הרוח והוא נוכח אז שהוא מוכשר ביחוד לכתב דברי־שיר שיסודתם בקדש ושנושאם שאול מן התנ"ך. בכל היותו פטריוט אנגלי נאמן הקשור אל עמו בכל העבותות של מסורת ויש לו אחוה לאומית, נתן בכל זאת את משפט־הבכורה לנושא דתי, עברי, בשיר הגדול שאמר לכתב. אפשר מאד, שהחדוש שבדבר זה לקח את לבו שבי. בעוד שמספר המשוררים ששרו על ענינים אנגליים־הסטוריים היה רב, הנה מספר אלה שטפלו בנושאים תנ"כיים היה מצער מאד. מלבד זה עלינו לזכור שדוקא שני שירי־האפיקה היותר־גדולים שנכתבו למיום שכתב וירגיליוס את האנאידה שלו: „הקומדיה האלהית" של דנטה ו„פדות ירושלים" של

טסו, היו שניהם שירי־אמונה ברוחם שטפלו בנושאים דתיים, ושניהם נכתבו מאת משוררים איטלקים, בני הארץ שנתחבבה כל־כך על המשורר האנגלי. ואין להסתפק איפוא שאם אמר מילטון גם הוא לכתב שיר אפי־דתי, אז עשה זאת מחפצו לעשות כמעשי המשוררים האיטלקים, אף כי לא עלה כלל על לבו לחקות את אופן שירתם. כיום אנו יודעים, שאף אם אפשר שדנטה וטסו היו למילטון לעינים בשירו הוא, בכל זאת הוא עולה עליהם בגזרת שירתו ובנינה, בסימבוליקה הנפלאה שהוא משתמש בה, כמו בגֹבה המוסריות שהוא מטיף. לא ל„הקומדיה האלהית", אף לא ל„פדות ירושלים" אותו הערך הפיוטי הגדול שהמבקרים הספרותיים מיחסים זה כמה דורות ל„אבדת העדן" של מילטון.

ולא ביום אחד נהפך מילטון לאיש שהחזיונות העברים העתיקים קרובים ללבו במדה כה מרובה עד לעוררו להשתמש בהם כבחֹמר ליצירותיו. כדאי לזכור שהוא חי בתקופה שבה הגיעו בני־האדם להכיר את רֹב חשיבותו של ספר־הספרים העברי יותר מבאיזו תקופה אחרת שקדמה לה. הריפורמציה עשתה בעד התנ"ך מה שעשתה הרנסנסה בעד הספרות הקלסית. ספר זה כאילו נגלה פתאום לעיני העולם הנוצרי כמין תורה חדשה מן השמים שעד אז רק את שמעה שמעו ואת טיבה וטובה הנכון לא ידעו. הסרת עול הקתוליות מעל צואר כמה מיליוני אנשים גרמה לזה, שהסיג שהקימה הכנסיה ההיא מסביב להביבליה, שהיתה עד אז חתומה

בשבעת החותמות של התרגום הלטיני, הוולגטה, הוסר מיד, והעם ההולכים בחשך בכל הנוגע לתכן התנ״ך, ראו פתאום אור גדול שופע והולך מן התרגומים השונים שנעשו אז על ידי אנשים מומחים לדבר. הריפורמטורים הגדולים בעצמם עסקו בתרגום הביבליה ללשונות אירופה. גם הריפורמציה האנגלית הוצאה לפעולות בעזרת התרגומים האחדים שנעשו בימיהם של המלכים הנרי השמיני ואדוארד הששי, ובימיה של המלכה אליזביט. אך התרגום היותר מעולה ונפוץ הוא זה שנעשה במצות המלך דשימס סטוארט הראשון ובסיועו, זהו התרגום המצטין עוד עד היום הזה בדיוק מובניו ובשפתו הצחה והפשוטה. מה שעשה מאה שנה לפני זה לותר באשכנז, עשו המלך דשימס ועוזריו באנגליה. תרגום זה, שזמן עשיתו נמשך משנת 1604 עד שנת 1611, ואשר בו עסקו גדולי התיאולוגים וחכמי הלשון בבריטניה בדור ההוא, נודע בשם „התרגום הרשמי״ או „התרגום המצווה״ [1]. והוא אחד המאורעות היותר מזהירים בדברי ימי אנגליה הפרוטס־טנטית [2].

המאורע הזה, שבשעתו עשה רושם כה גדול על לבות בני הדור ההוא, ודאי שהשפיע הרבה על מילטון וכשרונו כמו שהשפיע גם על כמה מיתר הכשרונות הגדולים שבזמנו.

[1] Authorized Version

[2] על התרגומים השונים של הביבליה לשפות אירופה ראה את ספרו ההגון של הד״ר מכס מורגלית: The Story of Bible Translations, By Max L. Margolis, Philadelphia, 1917, pp. 64—78.

אבל מילטון לא ינק את הערצתו אל הביבליה מכלי שני זה. כמו שכבר הזכרתי בפרק הראשון קבל מילטון הנוך יוצא מן הרגיל שבו נכללו, מלבד השפות והספריות הקלסיות, גם למוד השפה העברית והתנ"ך במקורם. זה היה בודאי רק מקרה שבא לרגלי תכונת נפשו הנאצלה של אבי מילטון אשר חתר לעשות את בנו לחכם ומלומד ויעד אותו לכהונה, ולרגלי מצב־הרוחות ששרר אז בבריטניה בימי „התחיה העברית", שנתגלתה אז, לפחות בצורתה החיצונית, אצל הפוריטנים. אבל למקרה הזה היו תוצאות גדולות, והוא בודאי שעשה את מילטון לאביר החוזים של האגדה והמוסר העבריים שבאומות העולם. מי היו רבותיו של מילטון בשפה העברית ובתורת ישראל? את זה אין יודע. אולי יותר נכון לומר שאת ידיעותיו העבריות שאב מילטון לא מאנשים כי אם מספרים. כי גם אם היו לו מורים מיוחדים ללמודים העבריים, מאד אפשר שהידיעות שרכש לו על ידי המורים ההם לא היו מרובות ביותר. יהודים לא נמצאו עדין באנגליה בימי נעוריו של מילטון, ומספרם של הנוצרים שמצאו חפץ מיוחד בשפה ובספרות העברית לא היה גדול ביותר, ועל־כן אין להאמין שהיתה למילטון היכלת למצא לו מורים מועילים במקצוע זה אצל אחיו באמונה[1].

[1] מובן, שאין זה יוצא כלל מגדר האפשרות שאילו יהודים „נסתרים" (מררנוס) נמצאו גם באנגליה בזמנו של מילטון או לפני זמנו; גם אפשר שיהודים יחידים שמעולם לא התנצרו אפילו למראית־עין מצאו את דרכם לאיי בריטניה עוד קודם שהשיג רבי מנשה בן ישראל מאת

על־כל־פנים, לא יכול מילטון לרכש לו רק ידיעה קלה ממקור שכזה. אשר גדול נתגלגל להספרות, שהתלמיד הצעיר עצמו לא הסתפק במה שלמד מרבותיו, וכשהגיע לשנות־בגרות הוסיף לעסק בלמודיו העבריים בחבה יתרה. ביחוד רבתה התמדתו בענין זה במשך ששת השנים שבלה בבית אביו בהורטון שאז הרחיב את הפרוגרמה שלו, ומן התנ"ך ושפתו פנה גם אל הספרות הרבנית ואל האגדות התלמודיות [1]. כל מה שאנו מעמיקים להגות בשירו הגדול אנו מוסיפים להכיר שידיעות הפוריטני המפורסם הזה בספרות ישראל העתיקה לא היו שטחיות ולא נשאבו באמצעותם של תרגומים. הפרופיסור ישראל אברהמ׳ס מקימברידש, מראה [2] על העובדה, שהתרגומים שעשה מילטון לכמה מפרקי התהלים מבליטים את בקיאותו לא רק במובן המלים אלא גם ברוחה וטעמה של השפה העברית. ידיעתו בדקדוק שפת

קרומוול את הרשיון בעד היהודים לשוב לאנגליה, והם חיו את חייהם היהודיים במסתרים. אבל אין זה עולה על הדעת שדוקא מבין היהודים המעטים האלה יצאו מלומדים עברים, וכי הם הם שנמנו בתור פרופי־סורים לעברית ולספרות התלמודית באוניברסיטות האנגליות, או אפילו בתור מורים פרטיים ליחידים. וראה את מאמרו המענין של הד״ר פול: Hebrew Learning Among The Puritans of New England Prior to 1700, By Rev. D. Sola Pool, Ph. D., Publications of the American Jewish Historical Society, Number 20 (1911), pp. 45—46.

1 Prof. John Fiske: „John Milton", Cosmopolitan Magazine, New York, February, 1909.

2 The Book of Deligth, By Israel Abrahams, M. A., Philadelphia, 1912, pp. 247—250.

עבר נראית מזה שבהטרנסליטרציה האנגלית שלו מכמה מלים עבריות הוא נזהר להכפיל את האותיות המדוגשות ולהשתמש במקף. כיוהן רייכלין באשכנז היה גם דשוהן מילטון חכם אומות העולם שבידיעותיו בחכמת ישראל לא נמצא כדוגמתו בארצו.

אילו היה מילטון כ ל ו פוריטני, או ר ק פוריטני, כלומר: איש המשועבד כלו לרוח החדשה של זמנו לא בכח המסקנה שהגיע עדיה אחרי רב עיון הגיוני אלא מפני שטוב ונכון הוא, מפניות שונות, להיות בן־מפלגה ולהחליף, לעת הצרך, שיטה בשיטה וקנאות כתה אחת בזו של כתה אחרת, או אילו היה תיאולוג מוגבל שדבר אין לו עם ממשיות החיים ותביעותיהם המרובות, אז בלתי־אפשר היה לו לחבר שיר כ„אבדת העדן". אבל יותר משהיה פוריטני באמונה היה מילטון עברי בדעה ומחשבה. מקולי מעיר עליו: „מילטון הוא לא פוריטני כי אם עברי", וכזה הוא גם משפטו של המשורר וואוירדסוואוירטה האומר שמילטון „היה עברי ברוחו". המבקרים האנגלים נוהגים לקרא לשירו של מילטון בשם „האפיקה הפוריטנית הגדולה"[1] ובאמת אין שם זה הולם את השיר אלא במקצת. אמנם יש בו הקצף הנורא של הפוריטנים כנגד העול והחמס שבעולם, כשם שיש בו המסירות והדבקות, המרץ והעוז, היראה והקדושה, ההתלהבות ואמץ־הלב להביא קרבנות רבים, כל אותן המדות שהצטינה

[1] The great Puritan Epic

בהן הכתה המוזרה ההיא; אך לעומת כל אלה חסרים בו אותם צרות־העין וקשי־הערף והמבט המוגבל על העולם והחיים שאנו רגילים למצא אצל הפוריטנים. אפקו של מילטון הוא רחב ביותר ומעטים הם הסיגים לתורה שבלבו. הפוריטניות היתה בעקרה מטבע עברית פגומת־הצורה, ומילטון מלא לצורה זו את החסר בה. אותו התהום שהפוריטנים, כהולכים בתורת קלווין, שמו בין החומר והרוח, הגוף והנשמה, אין למצא בשירת מילטון כלל. שירה זו היא שירת־היים אמתית המכוונת להבליט את הרעיון שהחומר כהרוח שניהם טובים ונחוצים בעולם. האדם הוא יצור שראשו מגיע עד השמים אף כי רגליו עומדות על הארץ.

ובה בשעה שמילטון אוחז בהיסוד העברי כתכן לשירתו, הוא אינו מניח את ידו גם מן היסוד ההיליני, הקלסי, שהוא לו נוצה נהדרה לקשט בה את ילדי רוחו. לא רק הביבליה מדברת מתוך גרונו אלא גם הֶסיוֹד ולוקריציוס. האיליאדה של הומירוס והדיאלוגים של אפלטון. נשמתו היא שדה־הפגישה של שתי קולטורות השונות בתכלית, והוא אינו הפק לדעת את הסתירות שביניהן ולא עוד אלא שהוא מתאמץ בכונה, וכאילו ביד חזקה, לפשר ביניהן ולקרבן זו לזו. הוא מתלונן באהלי שם והוא מחזיק בכל עוז ביפיפותו של יפת. ויש גם שהרוח של שירו הוא לא תמיד עברי כמו שגם הצורה היא לא תמיד יונית. אבל על הרֹב מקביל האחד למשנהו. האגדה העברית הולכת כאן שלובת־זרוע עם

המיתולוגיה הקלסית, ואפילו הפרזיוולוגיה של הביבליה מתלכדת יחד עם זו של איריפידוס ואוביד. כשם שגלוי וידוע לפנינו שאלהי העברים הוא המושל בנפש מילטון ובמכמניה, לא נעלם מאתנו שגם לזיאוס, ראש אלילי היונים, ימצא לו מסתר שם.

ואולם, כדי שלא להוציא לעז כל־שהוא על שירה זו, נחוץ להעיר שאף אם הצורה שלה היא לפעמים יונית, המטרה שלה היא שואפת היא תמיד קדושה, וממנה לא זז מילטון אף רגע. מבחינת התעודה שהציג לו בספרו זה, ההיליניות היא לעומת העברית כהאמה ביחסה לגבירתה. מילטון משתמש בכל מקרה הבא לידו להביע את תקותו ששירו זה יהיה כלו קדש, וכי יעלה ברוח הטֹהר והמוסר שלו על שירי היונים הקדמונים. די לנו לקרא את פתיחת השיר כדי להכיר בדבר זה. הדברים מצלצלים באזנינו כדברי תפלה נשגבה היוצאים מקרב ולב:

עוּרִי בַּת הַשִּׁיר! עוּרִי בַּת שָׁמָיִם!
בּוֹאִי נָא הַגִּידִי חֵטְא אָדָם הַקַּדְמוֹנִי
וּמַאֲכַל פְּרִי הָעֵץ אֲשֶׁר לֹא יֵאָכֵל,
אֲשֶׁר הֵבִיא הַמָּוֶת וְכָל שֶׁבֶר בַּתֵּבֵל
וְגַן עֵדֶן נִלְקָח עַד בּוֹא אָדָם הַשֵּׁנִי [1]

[1] כונתו על בּוֹשׁיע הנוצרים.

הַמֵּשִׁיב שְׁבוּת נַפְשֵׁנוּ אֶל־ הַמְּנוּחָה וְהַנַּחֲלָה.
הֲלֹא אַתְּ בַּת שָׁמַיִם בְּרֹאשׁ הַר חֹרֵב
הוּא סִינַי הַר הָאֱלֹהִים אָצַלְתְּ מֵרוּחֵךְ
עַל רֹעֶה הַנֶּאֱמָן לְהוֹרוֹת שִׁבְטֵי־יָהּ
אֵיךְ שָׁמַיִם וָאָרֶץ בְּרֵאשִׁית נִבְרָאוּ
וְעָלוּ מִתֹּהוּ וָבֹהוּ. וְאִם הַר צִיּוֹן אִוִּית
לְמוֹשָׁב לָךְ וּמִי הַשֹּׁלֵחַ הַהֹלְכִים לְאַט
וְשׁוֹטְפִים אֵצֶל אֲרוֹן יְיָ; מִשָּׁם אוֹחִילָה
כִּי תְּהִי לִי לְעֵזֶר לָשִׁיר שִׁיר חָדָשׁ
אֲשֶׁר יַגְבִּיהַּ עוּף וְיֵדֶא עַל כַּנְפֵי רוּחַ
מִמַּעַל לְהַרְרֵי אֵל; נָתִיב לֹא יְדָעוֹ
עֵט סֹפֵר עַד כֹּה וְלֹא שָׁר בַּשִּׁירִים.
וְאַף אַתְּ רוּחַ הָאֱלֹהִים אֲשֶׁר רָצִית
תְּמִימִים וּבָרֵי לֵב מִכָּל מִשְׁכָּן וְהֵיכָל:
נְחִינִי בְּמַעְגְּלֵי שֵׂכֶל כִּי עִמֵּךְ מְקוֹר דָּעַת.
הֵן אַתְּ מֵרֹאשׁ הָיִית בִּכְנָפַיִם פְּרוּשׂוֹת
כַּיּוֹנָה מְרַחֶפֶת לְיַחֵם תְּהוֹם רַבָּה
וְלָתֵת לָהּ הֵרָיוֹן. אָנָּא פְּנִי אֵלַי
הַגִּיהִי חָשְׁכִּי וֶהֱיִי לְמָעוֹז וּלְמִשְׁעָן לִי
לְבַל יִבָּצֵר מִמֶּנִּי לְהוֹדִיעַ גְּדוֹלוֹת וּנְצוּרוֹת
כִּי יֵשׁ מַשְׁגִּיחַ אֶל יוֹשְׁבֵי הָאָרֶץ
וְכִי יְשָׁרִים דְּרָכָיו לְאָדָם מִימוֹת עוֹלָם.

(„ויגרש את האדם" עמ' 2—1)

וכאילו הוא מתקנא במשוררים היונים וברמיונם העשיר, הוא מנחם את נפשו שבאמת היטיב לעשות מהם, ולשירתו הקדושה עשר ידות על שירתם. ובראש הספר השביעי משירו בעודנו בהצי הדרך, הוא מפליט מעטו את הדברים האלה:

רְדִי בַּת הַשִּׁיר שֹׁכֶנֶת בְּגָבְהֵי שְׁחָקִים,
רְדִי מַהֲרִי לְעֶזְרָתִי! מִן מְעוֹן קָדְשֵׁךְ
שָׁמַעְתִּי אֶת קוֹלֵךְ וָאֶפְרֹשׂ כָּנָף לָעוּף
לְמַעְלָה מִן אָלִימְפּוּס הַר אֱלֹהִים אֲחֵרִים,
וְגַם הִגְבַּהְ לְמַעְלָה מִן מְשֹׁרְרֵי זָרִים
אֲשֶׁר יִקְרְאוּ הַמּשְׁלִים רֹכְבֵי סוּסִים מְעוֹפְפִים [1]
כִּי לִמְקוֹם מוֹלַדְתֵּךְ הַשָּׁמַיִם עֵינַי נָשָׂאתִי.
וְאַתְּ אֵינֵךְ כְּאַחַת מִתֵּשַׁע בְּנוֹת הַשִּׁיר,
עַל טַבּוּר אָלִימְפּוּס לֹא חָמַדְתְּ שָׁבֶת,
כִּי מִקֶּדֶם הָיִית טֶרֶם הָרִים הָטְבָּעוּ
בְּאֵין מַיִם נוֹזְלִים לִפְנֵי מֵי מַעְיָנוֹת,
וְאֶת חָכְמָה שָׁכַנְתְּ חָכְמָה אֲחוֹתֵךְ מֵרֶחֶם,
מְשַׂחֶקֶת עִמָּהּ בְּכָל עֵת לִפְנֵי אֲבִי כֹל,
כִּי חָפֵץ בְּקוֹלֵךְ וַתְּהִי אֶצְלוֹ שַׁעֲשׁוּעִים.
וְאָנֹכִי עָפָר וָאֵפֶר עָלִיתִי לִשְׁמֵי מָרוֹם.
כִּי אַחֲרַיִךְ נִמְשַׁכְתִּי כְּלִילַת חֵן וָיֹפִי,
וּמִנִּשְׁמַת רוּחַ אַפֵּךְ נִשְׁמַת חַיִּים שָׁאַפְתִּי.

(שם ע' 188).

[1] במקור „כנף פגסוס" — Pegasean wing

וכן בספר התשיעי משירו, כשהמשורר הולך וקרב אל קץ חזיונו, הוא נזכר לעורר את נפישו בדברי נחומים מעין אלה. הוא בא עתה לתאר את נפילתו של האדם באכילהו מפרי עץ הדעת, והדבר קשה לו מאד ומצערו:

הְזּוּת קָשָׁה הִיא וּמַשָּׂא כָּבֵד מִמֶּנִּי
אַךְ יָקָר הֶגֵּהוּ וְנִכְבָּד מִמַּשָּׂא הַהוּא
אֲשֶׁר נָשָׂא הֹמִירוֹס עֲלֵי אֲחִילֶעס הַגִּבּוֹר
בְּרָדְפוֹ אַחֲרֵי אוֹיְבוֹ לִפְנֵי חוֹמַת טְרָאי
אוֹ מְשַׁל וִירְגִילְיוּס עַל אֹדוֹת טוּרְנוּס
אֲשֶׁר שָׁפַךְ חֲמָתוֹ עַל לַאוִינְיָא בָּגוֹדָה.

(שם ע' 232)

המצוקים נצחו את הארזים, והעבריה שבמילטון גרשה מעל פניה את ההילינית, — לפחות בכל מה שנוגע לתכן שירו ולתעודה הרוממה שהציג לו.

והנה כדאי לשאל: איך עבר הרוח על מילטון לבחר לו מכל חזיונות הביבליה את זה של אדם וחוה והקורות אותם לנושא שירו? גם הפעם נחוץ לנו לפנות לאיטליה כאל מקום מולדת הרעיון הזה. וָלְטֵיר, בעודו באנגליה בשנת 1727, כתב באנגלית את מאמרו המפורסם „על השירה האפית" שבו הוא רומז שמילטון שאל את רעיון שירו מאת דרמה ביבלית אחת שראה באיטליה בשנת 1639. המחזה נקרא „אדמו" [1]

[1] Adamo

כלומר, אדם הראשון, ותובר מאת ג׳יאובני בטיסטה אַנדריאיני[1], סופר שנתפרסם בזמנו באיטליה ובפרנציה. יש איפוא ידים להשערה שאותו המחזה הוא שהשפיע על מילטון במדה מספקת עד להחליט לקחת את ספור אדם וחוה לנושא שירו הוא. ועוד גם זאת: בדרך מקרה נהיה דוקא הספור הביבלי ההוא לשיחה בפיות המלומדים והסופרים באנגליה בשנים האחרונות לעבודת מילטון בפרלמנט. בשנת 1655 נדפס בפעם הראשונה באמשטרדם, על ידי הסופר „רשוניוס״[2], השיר המפורסם של „קידמון״[3] על „נפילת האדם״[4]. שיר זה, המדבר בספור בריאת העולם ותולדות אדם וחוה, והכתוב בלשון אנגלו־סכסונית, שהיא לשון בריטניה העתיקה שקדמה ללשון אנגליה החדשה המדוברת כיום, הוא השיר היותר־עתיק בספרות האנגלית הנמצא בידינו, והוא להלשון האנגלית מה שה„הליאנד״ או ה„ניבלונגן־ליעד״ הוא להגרמנית, או ה„שַנְסוֹן־דֵי־רוֹלַנד״ הוא להצרפתית. קידמון הוא משורר אנדיי שעל פי המסורת היה נזיר בבית המקלט שבעיר והיטבי באנגליה, וחי בסוף המאה השביעית. נכר, ש„קידמון״ איננו השם האמתי של המחבר, והמסתורין הנודף מכל חלקי השיר הוא שנוסך מרוחו גם על השיר ועושה אותו לדבר פלאי. בשפה האנגלו־סכסונית אין לשם זה שום מובן, ועל פי צורתו יש להכיר שמוצאו מן השפה הארמית או הכשדית. אנו נזכרים שדוקא המלה הראשונה של ספר בראשית בתרגומו

"Fall of Man" [4] Caedmon [3] Junius [2] Giovanni Battista Andreini [1]

הארמי הוא „בקדמין", בעוד ש„אדם קדמון" הוא תאר המצוי הרבה בקבלה. יש איפוא להאמין שהמחבר היה מלומד לא רק בספרי התנ"ך ובתרגומו הארמי אלא גם בספרות הקבלה כפי שהיתה אז במציאות, ובכונה ידועה לקח לו את השם „קידמון" או „קדמון" כדי שיהא מורה על תכן שירו, על „נפילת האדם" ובאותה עת ירמז גם על מוצאו המזרחי של המשורר (מלשון „קדם")[1]. לפי האגדה בא לקידמון השיר הזה על ידי התגלות אלהית בלילה, ולעת זקנתו, כי קודם לזה לא היה כלל ידוע לבעל כשרון ספרותי, ואך לפתע נחה עליו הרוח, והוא פתח את פיו ואמר שירה, כדרך המינסטר־לים, הטרובדורים או המִינֶנְזֶנְגֶר[2]. אמנם כמה מן היסודות האגדיים שבשיר זה אינם מנכרים אותותם שמוצאם מן המזרח ומן הספרות התלמודית, ואין ספק איפוא שהמחבר בא במגע עם המסורת העברית, ואם לא ישר על ידי התלמוד אז לפחות דרך המסורת של הכנסיה הנוצרית, שבמאות הראשונות לתקומתה עוד חיו בה הרבה זכרונות מן היהדות ותורתה ואגדותיה. אפשר גם להאמין שזה הנזיר מוהיטבי היה בעצמו יהודי שנתנצר, ושתורתו העברית היתה עדין שמורה בלבו. אפשר גם־כן, שהשליחים הראשונים של הכנסיה הרומאית, שבאו לאנגליה לטעת בה את האמונה החדשה,

[1] cf. The Epic of the Fall of Man, By S. Humphrey Gurteen, M. A., LL. D., New York and London, 1896, pp. 441—443.

[2] עיין Grein u. Wülker, Bibliothek der Angelsächsischen Poesie, 1883.

הם שהביאו אתם הרבה מן הפרושים והמאמרים התלמודיים על הביבליה וביחוד על ספור מעשה בראשית, והם שנטעו את כל האמונות והמסורות האלה בלבות הנזירים והכהנים שהקימו בארץ, ואלה מצדם הפיצו אותן בין ההמון ועשו אותן לאגדות מתהלכות בארץ[1].

והנה, אם גם נניח שמילטון לקח את „קידמון" למופת במלאכת שירו, אין זה אומר כלל שהוא נזקק להנזיר מוהיטבי לשם יצירתו הוא, וכי לולא זה האחרון לא היה יכל לפתח את הגרעין הפיוטי של החזון בכל קסם יפיו כפי שהוא נראה לעינינו ב„אבדת העדן". באמת אין אנו מכרחים כלל להאמין שמיל־טון השתמש באיזה אופן שהוא בשירו של קידמון. שיר זה, כמו שאמרתי, נדפס בפעם הראשונה בשנת 1655, שאז כבר ברור היה למילטון אופן הצורה והמסגרת שהוא אומר לתת לשירו לאחר שיבא לכתב בספר את כל הדעות והמשפטים, המעשים והוכוחים, של האפיקה הגדולה שהיה והגה בבתי נפישו למיום שובו לארצו מאיטליה בשנת 1639, ואישר ראשי־פרקים ממנה כתב לו עוד בשנת 1642. אפשר, שמילטון ידע מתכן שירו של קידמון גם טרם שנדפס זה בשנת 1655, אפשר גם שעזר לו השיר ההוא בעבודתו לאחר שיישב לכתב את „אבדת העדן". אבל אין להוציא מזה שהשיר הקידמוני היה לעינים למילטון במדה מרובה, או אף במדה כל שהיא.

The Epic of the Fall of Man, By S. Humprey Gurteen, [1] p. 98.

השווי שבהרבה מפרטי שני השירים האלה, תכנם ותכניתם, אינו אומר כלום, ואם הוא אומר דבר־מה אז הוא רק מעיד על העובדה ששני השירים גם יחד לקחו ממקור אחד, וכי מן הקרקע האחד של האגדה העברית שניהם גם יחד יונקים.

מילטון מכרח היה, מנטיה אינסטינקטיבית וחנוכית, להשתמש לדרך עבודתו באגדות ואליגורות התלמוד הנוגעות בנושא שירו וביצורים המדוברים בו. כבר הוכיח פרידריך שלגל במקום אחד, שלמילטון אי־אפשר היה לברא שיר כזה של דנטה או טסו, מפני שהוא לא היה קתולי וחסרה לו איפוא טביעת־העין הנחוצה להסתכל לפני־ולפנים של המסתורין שבסמבולים הדתיים כמו שהיתה למשוררים ההם. ובאותה עת קמו וחיו בנפשו המון חזיונות אליגוריים, שאובים מן האגדה הישראלית, שביפים לא נפלו מן הסמבוליקה הקתולית, ובמוסריותם עלו הרבה עליה [1]. המסורת העברית, שהיא כולה אידיאלית ונתונה למילי דשמיא ולגבורים שברובם אינם בשר ודם, המציאה למילטון אותה האט־מוספירה הקדושה לפעולת יצירי רוחו שהמסורת הקתולית, המיוסדת ברובה על עלילותיהם של בני־תמותה, ועל מעשי חמס ומרמה ושוד ורצח ונאוף, לא יכלה לתת לדנטה או לטסו. דנטה יכל לספר לנו דברים המענינים מאד בשערוריותיהם המבהילות, באכזריות הקיצונית שבעלי־הכח

[1] cf. The Influence of the Bible Upon Milton, By Rabbi Bernard Revel, The Jewish Exponent, Philadelphia, December 18, 1908.

מתנקמים בה באויביהם הנופלים בידיהם, ובכל אותם המראות האיומים של התפת, או החזיונות הנחמדים של חיי הצדיקים בעדן, ששירו הגדול מלא מהם. אנו מרגישים שדנטה אסור הוא אל האדמה, וכנפי דמיונו הגדול לא יוכלו להתפרש ולעוף מחוץ לאפק העולם האנושי. לדנטה אפשר אך לתאר ביתר ברור את הדברים שקרו בעולם התחתון הזה, את האנשים שהיו בארץ בזמן מן הזמנים ושלאחר מיתתם הם נענשים בגיהנם, אם הם רשעים, או נהנים מזיו השכינה בגן־העדן, אם הם צדיקים. התפת שלו, כהעדן שלו, הוא אך המשך ההסטוריה של גבוריו, לאחר שנסתלקו מן חיי האדמה. הספורים הרבים שבשירו בודאי שהם מלבבים אותנו, ביחוד כשהם מדברים באנשים הידועים לנו כל־כך, אם מן ההסטוריה או מן המיתולוגיה, וכשהם מסופרים בדרך פיוט נשגב. ואולם בו בזמן שאנו מכירים בכל עשרו הנפרז של תכן שירתו, אנו מרגישים גם כמה פשוטה היא התכנית שסמן לו המשורר לגבי חזיון פיוטי אשר כזה, ועד כמה הקל על עצמו את עבודתו בזה שלא נסה לעוף מחוץ להסטוריה. מילטון, לאידך גיסא, אינו מסתפק במה שלפניו, והוא נועץ תמיד את עיניו בחזיונות שמאחורי הפרגוד, בחיי היצורים הרוחניים, אם שהם מלאכים או שהם שדים. את ההסטוריה הוא עוזב לגמרה ואין לפניו אלא האגדה וגבוריה, אף על פי שהגבורים האלה לקוחים מן העולם האחד ונטועים בעולם הזה. אנו מכירים שאדם וחוה אינם בריות הסטוריות אלא

אליגוריות. אבל הם חיים את חיי העולם הזה והטרגדיה שלהם היא זו של עולם המציאות, בהפך מדנטי המביא את גבוריו האישיים לתוך מדורי העולם הבא. כל מלאכיו ושדיו של מילטון, אפילו האלהים עצמו, עם צבא חיליו וגדודיו ושנאניו, פועלים בעולם הזה בכל מה שפעולתם נוגעת להאדם שהוא גבור החזיון, אף כי ברור לנו שמוצאם מן השמים או מן האבדון, ששם לחמו את מלחמותיהם והתיעצו על מזמותיהם אם לטובתו או לרעתו של האדם שיצר האלהים בצלמו.

שני איתני־השירה האלה, דנטה ומילטון, נכבדים הם לנו לא רק כפיטני שתי האפיקות היותר־נשגבות שנכתבו מזמן האיניאדה, אלא גם כסופרים שנסו, כל אחד על פי דרכו, להסיר את הצעיף מעל התעלומה הגדולה של ההויה. מילטון המציץ במעשה־בראשית ורואה את אבותינו הראשונים בשעת אשרם בגן־העדן, ובקלקלתם ונפילתם הראשונה שבאה להם מרפיון רוחם; דנטה, שהוא כבר מביט לאחור ורואה את כל ההוה והכשלון שזרעו של אדם הראשון הביא לעולם במשך דורות אין־ספורים, — לכאורה הרי שניהם יהדו נותנים לנו תמונה שלמה אחת. חזיונו של מילטון הוא כאילו נפסק באמצע. אדם וחוה המנורשים מן העדן, שהם קלסתר פני כל המין האנושי, מתחילים את חיי האדמה שלהם לאחר שכבר נתחבבו מאד עלינו, ואנו להוטים מאד לדעת את המוצאות אותם אחר־כך. אבל כאן תם החזיון והמסך יורד. שירו של דנטה הוא מעין השלמה לחזיון זה, והתמונות המחרידות שהוא

קל

מתאר מעלילות בני האדם הן כאילו מטפחות על פנינו ואומרות: „מוטב היה לכם אילו לא התאויתם לדעת את הסוד הנורא". ואולם שונים הם שני המשוררים האלה איש מעל אחיו תכלית שנוי, גם בתכונת רוחם גם בהשקפתם על החיים, ולכן, אף אם עסוקים הם שניהם בפתרון החידה העולמית, חידת החיים, מכל־מקום אין האחד רואה מה שרואה השני, והרי הם כשני צירים העסוקים בציור תמונה אחת, שהאחד מהם מצייר את החצי העליון בצבע בהיר בעת שהשני מצייר את החצי התחתון בצבע כהה. חזיונו של מילטון הוא מלא בהירות, תקוה ונחמה אף בשעה שהוא נתון לתאור מחזות של אסון ותוגה; שירו של דנטה מפיק עצב אף בזמן שהוא מתאר את חמודות ה„פרדיסו", העדן השמימי שצדיקי העולם מבלים בו את ימיהם בתוך כל הנחת והאשר שהשכינה או הרוח הקדושה משפיעה עליהם.

אך טרם שנוסיף לחקור אחרי השווי או ההבדל שיש בין שתי היצירות הגדולות האלה, נחוץ לעמד רגע על תכן השיר המילטוני, פרטי המעשה המסופר בו, ועל אחדים מן התנאים שבהם נכתב וראה אור.

מילטון החל לכתב את „אבדת העדן" בשנת 1658, השנה שבה מת קרומוול, אך המקרים המדיניים עכבו בעדו ולא יכול לעסוק בעבודתו זאת בתמידות ולכן לא השלים את השיר עד עבר חמש שנים, בשנת 1663. מפני עורונו, וגם מפני המגפה הנוראה כמו גם התבערה הגדולה שפרצו בלונדון בשנות

1665—1666 והכריחו את המשורר לנוס מן העיר, נדחתה הדפסת הספר שלא נגמר בדפוס עד הקיץ של שנת 1667. מילטון קבל בשכרו רק חמש ל״ש, כארבעים דולר לפי ערך הלירא בימים ההם, מאת המו״ל מיסטר סימונס, אף כי הרוחים הנוספים שנתנו עוד לו ולאלמנתו לאחר מותו עלו עד סך ארבעים ושלש ל״ש, והוא מעט יותר ממאתים דולרים אמריקאים בימינו אלה.

החרוז שבו השתמש מילטון הוא החרוז החפשי [1], בעל עשר הברות. מילטון היה אחד הראשונים מבין המשוררים האנגלים להשתחרר מכבלי המשקלים המוסכמים שבשירה. בראש ספרו כתב מילטון הערה להוכיח מדוע עשה כזאת. המשקלים הישנים המעיקים על יצירות המשוררים אינם, לפי דעתו, אלא „המצאת דור של ברברים לקשט בם חבור שתוכו רע וחרוזו צולע". מילטון לא חפץ לאסר את כנפי רוחו בשום אזיקים מלאכותיים, אחרי כי העקר אצלו היה לא הצורה כי אם המחשבה.

התכן, בקצרה, של שנים עשרה ספרי השיר, הוא כזה:

השטן, מי שהיה אחד המלאכים הראשיים העומדים לפני כסא־הכבוד, נפל משאתו ונדח ממעמדו מפני שחטא לפני האלהים בעון מרד, וביחד עם רבואי רבבות מלאכים אחרים, שנכשלו גם הם באותו עון, השלך לתוך האבדון. שם הם שוכבים, בנהרי נחלי האש של הגיהנם ובחשך הנצחי, עד

[1] Blank verse

שוב אליהם רוחם כמעט, שאז הם מתאספים כלם להתיעץ על המעשה שעליהם לעשות בדבר האסון שבא עליהם. השטן הוא הארי שבחבורה, והוא היושב־ראש במועצה הנפלאה הזאת של מלאכים המתענים באבדון. רבים וארוכים הם הוכוחים של הנפילים האלה, כל אחד בא בעצתו שלו, וקשה עליהם הדבר להגיע לאיזו החלטה, עד שהשטן שם דברים בפי אחד ממקורביו והעצה שהוא יועץ היא המתקבלת על לב כלם. כי הנה הגיע לאזני השטן שמע העולם החדש שבדעת האלהים לברא ודבר היצור החדש שבמחשבתו לעשות בצלמו ולהמשילהו על כל מעשי ידיו, ואשר יהיה להאלהים במקום המלאכים אשר גרש מעל פניו. העצה היא, איפוא, לשלח ציר־אמונים אשר יחקר אחרי הדבר הזה, ואם אפשר ינסה גם להפר את מחשבת האלהים בזה שישיא את היצור הזה לחטא ובזה יכזב את התקוה האלהית להקים לו דור־עבדים אחר במקומם של הנפילים. השטן עצמו מקבל עליו את השליחות הזאת. למרות כל המעצורים והמכשולים שבדרכו הוא נמלט סוף סוף מבאר־השחת, והוא פורש את כנפיו ועף כלפי העולם החדש שכבר הספיק האלהים לברא. שם הוא מפלס לו דרך לגן־העדן, מקום מושב אדם וחוה. הוא משנה את צורתו ויושב על אחד הסנסנים של עץ־החיים בקרבת שני האנשים ומשם הוא שומע את שיחתם שממנה הוא לומד את דבר הגזרה שגזר עליהם האלהים לבלתי אכל מפרי עץ־הדעת. בינתים נודע הדבר לשני המלאכים, אוריאל

וגבריאל, העומדים על משמרתם בעדן, שהשטן ברח מבית־כלאו ופרץ לתוך הגן, וכי הוא חורש רעה על אדם ואשתו. הם תופשים אותו בה בשעה שהוא לוחש מחשבות־עון באזני חוה הישנה, וכשהם שואלים אותו לחפצו הוא עונה להם עזות ונמלט מידיהם. אז בא המלאך רפאל בשם האלהים להזהיר את אדם וחוה מפני האויב האורב להם ולעודד את רוחם לבל יפותו לחלקות דברי השטן. רפאל מספר להם את דבר מרידת השטן והמלאכים במרום, ומגלה להם כמה ממסתרי עצת האלהים ומחשבתו על העולם והאדם. לאחר שהלך לו רפאל שב השטן משוט בארץ ומהתהלך בה, והוא נכנס לתוך הגן בלילה בעוד הערפל שוכב על הארץ ומתגלגל לתוך גופת הנחש הישן שם. ביום־המחרת קמים אדם וחוה משנתם ויוצאים לפעלם ולעבודתם. לרגל המלאכה אשר לפניהם הם מתפרדים, ובעוד חוה לבדה הנחש מתקרב ומדבר אליה בשפתי־חנף ובלשון בני אדם, לתמהונה הגדול של האשה. על שאלתה ענה לה הנחש שלשון־למודים זאת ורוח בינתו זו באו לו מזה שאכל מפרי עץ אחד שבגן, והוא מוליך אותה אל עץ הדעת שאכילת פריו נאסרה עליה. בשפת־החלקות אשר לו הוא מפתה אותה לאכל מן הפרי, והיא מביאה ממנו גם לאישה. האדם גם הוא נפתה לדבר, אף שהוא יודע את החטא ואת ענשו, אלא שמרב אהבתו לחוה הוא בוחר לעבר על מצות בוראו למען ימות יחד עם אשתו האהובה. עון האדם נכתם לפני האלהים והוא ואשתו בני־מות הם, אבל

בן־האלהים משתדל לטובת החוטאים. האלהים מבטל את גזר דינו ומחליט שלא להמית אותם מיד, אלא לגרש מגן־העדן ולקלל אותם ואת זרעם בקללת זיעת־האפים, עצב הלידה ומות כל ילוד אשה. השיר נגמר כשהמלאך מיכאל מוליך את אדם וחוה מגן־עדנם, להט החרב המתהפכת מאחוריהם, והכרובים באים ועומדים על מקומם לשמור את פתח הגן.

נחוץ להעיר כאן שמילטון, כקידמון ודנטה, מביע בשירו זה את תורת־העולם (קוסמוגוניה) של תלמי ואלפונסו, אף כי הוא עצמו, כמובן, כבר השתחרר מדעת ימי־הבינים הזאת ונמשך אחרי שיטת קופרניקוס וגליליי. תבניתו של השיר, והמסורת שהוא מיוסד עליה, ביחד עם הדעות המוסריות שלשמן נכתב, עשו את הדבר הזה לנחוץ. אם האדם הוא בחיר־היצורים שלו חסר רק מעט לעשותו לאלהים, ואם האלהים מתענין כל־כך בו, בטובתו וישרת־לבו, אז מובן הוא שגם הארץ, כמקום מושב האדם שנברא לצרך זה מאת האלהים, הוא המקום היותר־נכבד שבבריאה וטבורה של התבל, חוץ מן השמים שבם שוכן אבי־התבל. ואמנם נזהר מילטון אף בשירו זה לרמז שאין השיטה הישנה אלא אגדה הנוסדה על המסורת התיאולוגית הקדומה. בספר השמיני של שירו, כשהמלאך רפאל מורה את האדם דעת חדוש העולם ומקום האדם בבריאה, הוא מסים את שעורו האסטרונומי בדברים האלה:

כָּל זֹאת הִגַּדְתִּי לְהַרְחִיק לְזוּת שְׂפָתַיִם
אִם אֱמֶת הַדָּבָר כִּי הַשָּׁמַיִם סוֹבְבִים,
אֲבָל לֹא הִגַּדְתִּי כִּי כֵן וָכֵן הוּא
אַף אִם כֵּן יֵרָאֶה לְעֵינֶיךָ יֹשֵׁב הָאָרֶץ,
כִּי דַרְכֵי אֱלֹהִים גָּבְהוּ מִלֵּב אֱנוֹשׁ
וְשָׁמַיִם גָּבְהוּ מֵאָרֶץ; וְאִם אִישׁ יַהֲרֹס
לִשְׁפֹּט לְמַרְאֵה עֵינָיו, יִשְׁגֶּה וְלֹא יָבִין
וַעֲמָלוֹ יִהְיֶה לָרִיק. וּמַה בְּיָדְךָ לְהָשִׁיב
אִם אֹמַר הַשֶּׁמֶשׁ נִצָּב בַּחֲצִי תֵבֵל
וְכוֹכָבִים בְּכֹחַ הַמֹּשֵׁךְ נִמְשָׁכִים וּמַקִּיפִים אֹתוֹ,
וְהֵם בִּמְסִלּוֹתָם יֵלְכוּ אוֹ יְעַבְּטוּן אָרְחוֹתָם,
עֹלִים אוֹ יֹרְדִים נִרְאִים אוֹ נִסְתָּרִים,
בָּאִים אוֹ שָׁבִים, כַּאֲשֶׁר אַתָּה רֹאֶה
שֵׁשֶׁת כּוֹכְבֵי לֶכֶת שֹׁמְרִים חֻקָּם תָּמִיד ?
אוֹ מַה־תַּעֲנֶה אִם אוֹסִיף וְאֹמַר
כִּי אֶרֶץ זוּ הָעֹמֶדֶת וְשֹׁקֶטֶת לְעֵינֶיךָ
גַּם הִיא כוֹכָב כְּאַחַד מִכּוֹכְבֵי לֶכֶת,
וְגַם נוֹעַ תָּנוּעַ בִּתְנוּעָה מְשֻׁלֶּשֶׁת
כִּי תִסּוֹב עַל צִירָהּ לְפִי תְקוּפַת הַשָּׁנָה
וְתַקִּיף אֶת הַשֶּׁמֶשׁ לְפִי תְקוּפַת הַשָּׁנָה
וְגַם תְּפַלֵּם מַעְגְּלֹתֶיהָ לְפִי חוּג הָעוֹלָם?

(„ויגרש את האדם" ע' 213)

אמנם האגדה לחוד והמציאות לחוד אפילו לגבי מלאך־אלהים היורד משמים ארצה להורות לאדם דעת האלהים והשגחתו.

השיטה האסטרונומית של תלמי א׳ אלפונסו[1] אומרת, כידוע, שהעולם שאנו חיים בו הוא מרכז התבל, וכי כל העולמות האחרים, המזלות והכוכבים, נעים ושטים מסביב לו. אף כי זו היא גם הקוסמוגוניה שבשירת דנטה, יש עם־זה קצת הבדל בין שני המשוררים בנוגע למושג תכניתה של התבל וסדר המדורות שבה. העולם שדנטה דובר בו כולל גם את האבדון, גם את ה„פורגטוריון" וגם את השמים. עולמו של מילטון הוא מובדל מן האבדון, שהוא מתחת לו, ומן השמים שהם ממעל לו. פורגטוריון אין בו כלל, אחרי שכפרוטסטנטי קצוני לא יכול מילטון אף להזכיר בשם אותו המקום שהוא אחד הסמנים הראשיים של חיי העולם הבא שבתורת הקתוליות. אצל דנטה האבדון הוא מחִלָה ארוכה ונוראה במדרתה, שמקומה במעבה האדמה, והיא נוצרה על ידי השטן בזה שנשקע לכבד משאו באדמה מפאת הנפילה הגדולה שנפל כשהשלך מן השמים. העפר שנתז ונשפך מאותה המחלה בשעה שנתפקעה הארץ על ידי השטן היה כל־כך מרובה בכמותו עד שנבנה ממנו הר שלם ומאד גבוה, הבולט על פני האדמה מעבר לפי האבדון, והוא הר הפורגטוריון שעליו נודדות ומצטרפות

[1] אלפונסו העשירי, מלך־קסטיליה (1284—1226), שעזר הרבה בשכלול חכמת תכוכבים והוסיף על השיטה התלמית.

הנשמות החוטאות לאחר שנגאלו מן האבדון, או אף נשמות הצדיקים, כי בלי זה אי אפשר, לפי אמונת הקתולים, להכנס לתוך העדן. השמים של דנטה כוללים את עשר הספירות הסובבות את הארץ העומדת בתוך, והן שומות האחת בתוך חברתה, כאופן בתוך האופן, בהן גם השמש, הירח והמזלות. מסביב לכל והיא הספירה האחרונה הנקראת „פרימום מובילה"[1], כלומר, המניע הראשון, מפני שהיא מניעה את כל יתר הספירות והיא עצמה אינה סובבת. „פרימום מובילה" זה הוא מקום מושב האלהים עצמו והקדושים שהיו בארץ. זהו דמיון של עולם שלם המצטיין באחדותו. בנדודיו השונים אין לו למשורר אלא לעלות מן האבדון, שהוא בתוך הארץ, אל הפורגטוריון, שהוא כבר על הארץ, ומזה ללכת מספירה לספירה עד הגיעו ל„פרימום מובילה", שהוא האחרונה לספירות[2].

לעומת הקוסמוגוניה הפשוטה והמוגבלת הזאת של דנטה, זו של מילטון היא יותר מסובכה, והיא נותנת מקום לרעיון של אין־סופיות שכמעט קשה על המוח להשיגה. פרט זה בלבד מראה על כח־דמיון הנפלא ברעננותו, והוא מפליא את לבותינו ביותר כשנזכר שנולד במוחו של איש בלתי־צעיר

[1] Primum Mobile.

[2] A. H. Strong, The Great Poets and Their Theology., Philadelphia, 1897, — Cf. The Classical Mythology of Milton's English Poems, By C. G. Osgood, Ph. D., New York, 1890; World Literature, By R. G. Moulton, The Macmillan Co., New York 1911, pp. 181—217.

עוד לימים, בתקופת־חיים שבה מעיני הפנטסיה כבר הולכים ונסתמים באדם. כשהחזון של „אבדת העדן” נפתח לעינינו עדיין לא נברא העולם התחתון, זה שבו אנו חיים, ויש נו רק תהו־ובהו נורא הכולל את החמר שממנו עתיד להברא עולמנו. עוד הלילה פורש את ממשלת חשכו על הכל. ישנם רק השמים שהאלהים עם מלאכיו וכרוביו ושנאניו יושבים בהם, והם מקום שאין לצייר את מדתו, והוא ממעל לכל דבר, ואין לו נגיעה כל־שהיא עם החמרים והגושים והמוצקים וכל אותה הערבוביה הנוראה אשר מתחת. כשהשטן וחבריו משלכים בגלל חטאם מן השמים, הם נופלים הלך ונפל תשעה ימים רצופים עד הגיעם אל השדרה היותר־תחתונה של התהו־ובהו, ששם כבר הוכן להם מקום במצות האלהים. זהו האבדון. בעוד השטן וחבריו נופלים בורא האלהים את העולם התחתון הזה במשך ששה ימים, ובשעה שהנפילים הגיעו לקרקע בור השחת כבר עומד העולם נכון ומשוכלל בתמונתו הנהדרה, והוא כעין ספירה או גלגל מוצק התלוי בשרשרת־זהב מן השמים, מאותו החור שדרך בו השלכו השטן ומרעיו.

. . . כִּי מֵעֵבֶר אֶחָד תָּפְתֶּה
עָרוּךְ לְבֵית מִשְׁמַרְכֶם רָחָב וְעָמוֹק מִתַּחַת,
וּמֵעֵבֶר הַשֵּׁנִי כַּיּוֹם שָׁמַיִם וָאָרֶץ כּוֹנְנוּ
הִיא תֵּבֵל חֲדָשָׁה הַתְּלוּיָה אֵצֶל מַמְלַכְתִּי
וְחֻבְּרָה בְּשַׁרְשֶׁרֶת־זָהָב בְּגַב עֲלִיּוֹת שָׁמַיִם
אֲשֶׁר מִשָּׁם נָפְלוּ כָּל חֵיל צִבְאוֹתֵיכֶם. **(שם ע' 64)**

דרך החור הזה עולה ומגיע סולם שראשו חודר לתוך השמים ומלאכי האלהים עולים ויורדים בו:

הוּא הַסֻּלָּם שֶׁחָזָה יַעֲקֹב בַּחֲלוֹם הַלָּיְלָה
בְּשָׁכְבוֹ תַּחַת הָרָקִיעַ בְּחֶלְקַת שְׂדֵה לוּז
כַּאֲשֶׁר בָּרַח מֵאָחִיו וַיֵּלֶךְ פַּדֶּנָה אֲרָם
וּבַהֲקִיצוֹ מִשְּׁנָתוֹ קָרָא: זֶה שַׁעַר הַשָּׁמָיִם!
(שם, ע' 84)

השטן, בהמלטו מן האבדון, מתעופף מסביב לעולמנו, ובמעלות הסולם הזה הוא עולה השמימה, מתחפש בדמות אחד הכרובים, ומשם הוא מביט לארץ ומתבונן ברוב חמודותיה. להארץ של מילטון אין איפוא קשר ישר עם האבדון שמהעבר האחד ועם השמים שמהעבר השני. האבדון הוא אמנם איזה מקום נורא בתחתית ההויה, והשמים הם מקום עשר הספירות הסובבות מסביב להארץ שהיא המרכז, אבל הארץ עצמה היא „תלויה על בלימה", והכל נעשה רק בארח פלא, באופן שרק המלאכים או השדים יכולים לעשותו. האבדון נעשה מחובר אל הארץ רק על ידי גשר של שמיר הנבנה על ידי חטאה ומות, שנים מעושי דבר השטן, והשטן גם הוא אינו יכל לעלות השמימה בלתי אם בסולם המוצב ארצה ונוגע עד אותו החור הגדול שדרך בו נפלו הוא וסיעתו לתוך האבדון.

האפיקה של מילטון מצטינת מכל יתר השירים האפיים הגדולים בזה שהיא נזהרת מלזוז מן האטמוספירה

הפיוטית על ידי טפול בפרטים. פרטיות קצונית כזו שאנו מוצאים בספרי האיליאדה, למשל, כשהמשורר מפרט את שמותיהם ומספרם של האניות ומפקדיהן אין למצא אצל מילטון. תכן נשמתה של השירה היא האבסטרקציה, ההפשטה, שהיא רק היא נותנת מקום לדמיון פורה. כמעט יאמר המשורר לנגע בענינים קונקרטיים וכבר מרגישים אנו את נשימת רותה הקרה של הפרוזה. גם דנטה שגה בזה שהרבה בפרטים והניח לדמיון הקורא רק מעט להתגדר בו, ועל הדבר הזה כבר עמד מקולי במאמרו הנזכר על מילטון. דנטה מכריז כרוכל על פרטי כל דבר שהוא מתאר, בעת שמילטון מסתפק ברמיזה בלבד. דנטה מרבה בהקבלות ובפרושים, בעת שמילטון מפרש על הכל את הצעיף הפיוטי, נוגע ואינו נוגע בדבר, וכאילו מדבר בחידות ומשלים. דנטה מודד את העולם באמת־המדה התגרנית, וכמעט שאפשר להגיד כמה פרסאות וכמה אמות להאבדון, להפורגטוריון ולעשר הספירות השמימיות. מילטון נותן רק שטח סתום לכל מרחבי הבריאה, והוסר־הדיוק הוא שעושה עלינו רשם של רחבות וגדלות אין־סופית. הנה הוא מספר לנו שהשטן וחבריו נופלים מן השמים אל האבדון, וכי הם נופלים תשעה ימים רצופים. ואילו ידענו כמה פרסאות יכל יצור כהשטן לנפל במשך יום אחד כי אז יכלנו למצא חשבון. אבל מילטון נזהר מחשבונות, והוא רק מציע לדמיוננו את כללותה של התמונה שעלינו לבנותה ולהקימה בעצמנו.

דנטה מתאר לנו את תמונתו הענקית של נמרוד גבור־הציד, והוא אומר: „פניו נדמו לי שהם ארוכים ורחבים כהגולה שבראש פטרוס הקדוש ברומא; ויתר אבריו היו גם הם לפי המדה הזאת, ואף שהסתיר אותו תל־עפר מן השוקים ולמטה, בכל זאת היה חלק גופו הגלוי כה גדול עד כי לוא גם עמדו שלשה גרמנים גבוהים זה על גבי זה גם אז לא יכלו להגיע אף עד שערותיו". מילטון נותן אך שנים שלשה קוים ותמונתו הפיוטית של גבורו היא כבר שלמה כל־צרכה. אפילו השואותיו של מילטון אין בהן מן הדיוק השעורי. כזה הוא השטן של מילטון שהוא יצור — —

הַשּׁוֹחֶה בִּיאוֹר נָפוּחַ וּמִשְׂתָּרֵעַ לְאָרְכּוֹ וְרָחְבּוֹ
גָּדוֹל בְּמִדָּתוֹ מְאֹד כִּמְלֹא כִבְרַת אֶרֶץ
וְנִמְשַׁל כְּאַחַד הָעֲנָקִים אֲשֶׁר יִקְרָאוּ הַמּשְׁלִים
טִיטוֹן יְלוּד אֶרֶץ אֲשֶׁר נִלְחַם בַּבַּעַל [1]
אַף בְּרִי [2] מִבְּנֵי הָעֲנָק אוֹ בַּעַל צְפוֹן [3]
הַכָּלוּא בִּמְעָרַת תַּרְשִׁישׁ;

(שם עמ' 8)

וכזה הוא גם ציורו של הלויתן, שהוא —

נָחָשׁ בָּרִיחַ עֲקַלָּתוֹן אֲשֶׁר יָצַר אֱלֹהִים
גָּדוֹל הַרְבֵּה מִכָּל עֹבְרֵי אָרְחוֹת יַמִּים
וַאֲשֶׁר יְסַפְּרוּן הַמַּלָּחִים כִּי נָפְלָה עָלָיו תַּרְדֵּמָה

1 במקור: Jove 2 במקור: Briareos 3 במקור: Typhon

בְּקֶצֶף עַל פְּנֵי מַיִם בַּיָּם הַצְּפוֹנִי,
וְנִדְמָה לְאַחַד הָאִיִּים לְעֵינֵי רַב־חֹבֵל
אֲשֶׁר נִקְרָה שָׁם בִּבְלִי־שַׁיִט לָיְלָה,
וַיִּתְקַע אֶת הַיָּתֵד וַיִּצְנַח בְּקַשְׂקַשֵּׂי עוֹרוֹ
וַיָּלֶן שָׁם לָבֶטַח עַד עֲלוֹת הַשָּׁחַר. (שם)

את מדת גדלו הענקי של השטן וגבורתו הנוראה אפשר רק לשער על פי הציור הזה:

וּבְכֵן מָצָא אוֹן לוֹ וּבִמְלֹא קוֹמָתוֹ הִתְנַעֵר
וְעָמַד עַל רַגְלָיו וּמִשְׁתֵּי אֲצִילוֹת יָדָיו
נִתְּכוּ זִרְמֵי אֵשׁ אֲשֶׁר שָׁבוּ וְנָגֹלוּ
וְנֶעֶרְמוּ כְּנֵד מִזֶּה וּמִזֶּה וְעֵמֶק בַּתָּוֶךְ:
וְהוּא פָּרַשׂ כְּנָפָיו וַיַּעֲבֹר כְּעָנָן מִמִּקְלָטוֹ
וּכְמִגְדָּל פֹּרֵחַ בָּרוּחַ אָץ וְשׁוֹאֵף לְדַרְכּוֹ
וּמֵעִיק עֲרָפֶל תַּחְתָּיו, עַד עָמְדוֹ בַּגֶּבַע
הַנִּקְרָא שָׁם יַבָּשָׁה. (שם עע׳ 8—9)

כל התאור הזה אומר גֹדל ורֹחב וקומה, למרות מה, ואולי מפני זה, שהפרטים המדויקים חסרים בו. המשורר מרגיש בדרך אינסטינקטיבי שלגבי השירה טוב להניח להדמיון להשלים את המחזה, וכל המוסיף בה בפרטים אינו אלא גורע מן ענן־הכבוד של השכינה הפיוטית השורה עליה.

והבדל כזה יש גם בין האבדון של דנטה ובין זה שיצר מילטון. דנטה אוהב לפרט את החטאים השונים שבני האדם מרבים לחטא בהם, ושהחוטא מתענה בשבילם בתפת. חטא חטא וענשו. הוא מעביר לפנינו תמונה אחר תמונה של פגעים ויסורים, גופות רצוצים, אברים מרוסקים, ידים ורגלים כרותות ושבורות, אנשים קבורים בגפרית ובצואה רותחת, אנשים נושאים בידיהם את ראשיהם שנכרתו מעליהם. כל שירת ה„אִינְפֶרְנוֹ" שלו אינה אלא תמונת־בלהות אחת גדולה, ודנטה הוא האינקביזיטור הגדול המונה את כל הענויים אחת לאחת למצא חשבון. גם מילטון מתאר את האבדון כעמק הפגעים והענשין, אבל הוא מספר בדרך כלל, והתמונה היוצאת מתחת ידו היא מלאה הוד וקסם. עינינו אינן רואות את הפגעים עצמם, אבל הרשם של האימות והחרדים הוא עמוק ביותר מאחר שנתן רשות לדמיוננו למלאות אחרי השרטוטים ולשום על השלד גידים ובשר ועור. מילטון מדיק לציר את שלוחי הענשין שעל ידם הפורעניות באות להחוטאים, ומן הסבה אנו לומדים על המסובב. כן הוא מתאר את ארבעת הנהרות שבאבדון:

נַהֲרֵי נַחֲלֵי בְלִיַּעַל הַסֹּבְבִים מִתַּחַת
וְשֹׁטְפִים לַיָּם הַתַּבְעֵרָה. שֵׁם הָאֶחָד שִׁקּוּץ [1]
הוּא נָהָר נִתְעָב וְשָׂנוּא כַּמָּוֶת,

[1] במקור: Styx

שָׁם הַשֵּׁנִי עָכוּר, [1] נְהַר צָרָה וָיָגוֹן
וְהוּא שָׁחוֹר וְעָמֹק; נָהָר הַשְּׁלִישִׁי בֹּכִים [2]
הַנֹּתֵן קוֹלוֹ בִּבְכִי וְגַלָּיו מַר יְיֵלִילוּ
וְשֵׁם הָרְבִיעִי זַעַם [3] הוּא נָהָר הַזֹּעֵף
וּמִשְׁבָּרָיו מִשְׁבְּרֵי אֵשׁ יֶהֱמוּ יֶחְמְרוּ בְקִצְפּוֹ.
וְנַחַל שֹׁקֵט נָבוּךְ סוֹבֵב מֵרָחוֹק לָאֵלֶּה
הוּא נַחַל הַנְּשִׁיָּה [4], כִּי הַשֹּׁתֶה מִמֵּימָיו
שֹׁכֵחַ טוּבוֹ וְרָעָתוֹ וְלֹא יֵדַע מָה הוּא.
וּלְהָלְאָה מִנַּחַל זֶה כִּכָּר קַר מְקֹרַח
כֻּלּוֹ עָקֹב וּרְכָסִים סוּפָה וְשַׁעַר קָטֶב,
וְזֶרֶם בָּרָד כָּבֵד לֹא יִמַּס בַּיַּבָּשָׁת
כִּי יַעֲלֶה לַחֲמָרִים כְּמוֹ גַּלִּים נִצִּים
אוֹ תַּלְמֵי שֶׁלֶג וַעֲרֵמוֹת כְּפוֹר וָקֶרַח.
הַקֹּר כְּחֹרֶב בְּצִיּוֹן וְקֶרַח אֹכֵל כָּאֵשׁ.
וּבְנוֹת הַזַּעַם הַשֹּׁסְעוֹת שֶׁסַע בְּרַגְלֵיהֶן
תִּסְתַּבֵּבְנָה לְמָקוֹם זֶה אֶת הָאֲשֵׁמִים כֻּלָּם
לְמַעַן יִשְׂאוּ עֲוֹנָם בִּתְמוּרַת שְׁתֵּי הַקְּצָווֹת
וַחֲלִיפַת חֹם וָקֹר לְחַזֵּק עָנְשָׁם לַבְּקָרִים,
וְיִנָּשְׂאוּ מִמּוֹקְדֵי אֵשׁ לְכַבּוֹת גַּחֶלֶת בְּשָׂרָם
בְּבָתֵּי חֹרֶף וָקֶרַח, וְשָׁם יִתְעַנּוּ עַל יְצוּעָם
לֹא יָמוּשׁוּ מִמְּקוֹמָם וְקֹר וְקִפָּאוֹן מִסָּבִיב
עַד שׁוּב הַמּוֹעֵד לְהַפִּילָם לִמְדוּרַת אֵשׁ. **(שם עע' 49־50)**

1 במקור: Acheron 2 במקור: Cocytus 3 במקור: Phlegeton
4 במקור: Lethe

אין עלינו לראות את החוטאים בענוייהם כדי לדעת מה נורא הוא האבדון. מילטון נותן לנו תמונה מופשטת מן התפת והיא נוראה בעינינו יותר מאלפי פרטים מבהילים:

זֶה עוֹלַם הַמָּוֶת אֲשֶׁר אֲרָרוֹ אֱלֹהִים
וַעֲשָׂהוּ רַע לָרָעִים; שָׁם הַחַיִּים מֵתִים
וּמַלְאַךְ הַמָּוֶת חָי, וּמִתּוֹךְ הַהֲפֵכָה זֹאת
אַךְ תַּהְפֻּכוֹת תַּצְאנָה, אֵימוֹת וְכָל נוֹרָאוֹת
שַׁמָּה וְכָל שַׁעֲרוּרָה; וְכֻלָּן רָעוֹת שִׁבְעָתַיִם
מֵאֲשֶׁר יֹאמַר הַמּשֵׁל אוֹ יְדַמֶּה לֵב רַגָּז
עַל מַלְאֲכֵי רָעִים, אֵימִים שְׂעִירִים וָשֵׁדִים.
(שם, עע' 50—51)

ומה רב הוא ההבדל שבין שדיו של דנטה ואלה של מילטון! השדים שדנטה מתאר הם אותם „מלאכי־חבלה" הידועים שאנו רגילים לציר לנו מפי הספורים שספרו לנו זקנותינו ומניקותינו, וממה שראינו בציורים שבספרים ועתונים; הם השדים שנולדו בדמיון ימי־הבינים, אותם היצורים הנוראים אשר דמות פני אדם להם וקרני־פרה בראשיהם, רגליהם מפריסות פרסה וזנב מזנק להם מאחוריהם, והם נתונים בתוך הגיהנום רק מפני שלכך נוצרו. הם יכולים להיות אך ורק באויר המחנק של התפת,

קמו

ואין אנו יכלים לציר לנו את הבריות הללו בשום סביבה אחרת ובאיזו אטמוספירה יותר זכה ונקיה. הם לא יעזבו את האבדון גם אם יגורשו משם. שדים אלה הם מעין פוליציה של מלכות רשעה בעולם־השחת: יש להם גבוהים מעל גבוהים ושפלים מתחת לשפלים, ולא נוצרו אלא לפורעניות, להכות ולחבל ולגרום צער ונזק, ואין איש יכל לעמד בפניהם ובפני זדונם ורשעתם. אנו מצירים לנו אותם כיצורים שנולדו מן החמר היותר־עכור ומן ההבל היותר מזוהם, והמחשבה על אודותם מעוררת בנו לא רק אימה ופחד אלא גם רגש של פגול וגעל. לעומת הבריות הכי־גסות האלה שדיו של מילטון הם אצילים ונבחרים, אריסטוקרטים ממש, וכשאנו קוראים עליהם בשירו יעלה מבלי משים הרעיון על לבנו שאמנם „אין השד נורא כל כך". הנה לפנינו הראש והראשון לחבורת השדים האלה, השטן, והוא לא רק שאינו מחרידנו אלא יש גם שאנו באים לרחש לו כבוד ותבה. בכל דבריו ומעשיו והליכותיו אנו רואים בו רק מלאך שנדח משאתו, ואנו נזכרים תמיד שמוצאו מן השמים ומלפני כסא־הכבוד, אם גם הוא שוכב עתה למעצבה על אדמת הגפרית בשחת החשכה. אנו יודעים שלא זה המקום שבעדו נוצר לכתחלה, וכמעט שלבנו הומה לו ולגורלו המר. שטן זה משכמו ומעלה הוא גבוה מכל חבריו, ולבו כלב אלהים ולא ידע מורך. השמים חרדו לקול גערתו והשאול רועד מתחת לרגליו:

הוּא הָרֹאשׁ בְּכָל גִּבּוֹרֵי גְדוּדָיו,
נִצָּב כְּמִגְדָּל בֵּינֵיהֶם וְדָגוּל מֵרִבְבוֹתָיו;
כִּי עוֹדֶנּוּ הוּא בְיָפְיוֹ וּגְבוּרָתוֹ לֹא נָשְׁתָה,
בְּקוֹמָתוֹ גָבוֹהַּ מִכֻּלָּם וְגַם תֹּאַר וְהָדָר לוֹ,
רַק כְּשַׂר הַפָּנִים נִדְחָף מֵאֵת פְּנֵי מַלְכּוֹ
רֹאשׁ לוֹ חָפוּי וְהוֹדוֹ חֹשֶׁךְ יְשׁוּפֶנּוּ.
כַּשֶּׁמֶשׁ מֵרֶחֶם הַשַּׁחַר נִשְׁקָף מִבַּעַד לְמַסְוֶה
בְשׂוּמוֹ עֲרָפֶל לְבוּשׁוֹ וַעֲנַן בֹּקֶר חֲתֻלָּתוֹ;
אוֹ כַּאֲשֶׁר יִתֵּן צִיץ הַיָּרֵחַ עַל פָּנָיו
וְיָצִיץ מִבֵּין הַחֲרַכִּים וּבָלַל חֲשֵׁכָה וְאוֹרָה
לְהַחֲרִיד גּוֹיִם רַבִּים וּמְלָכִים עַל כִּסְאוֹתָם,
כֵּן קָדְרוּ פְּנֵי הַשָּׂטָן אַף כִּי בָהִיר מִכֻּלָּם;
וְגַם כַּדּוּרֵי רַעַם שָׂרְטוּ בְּפָנָיו שָׂרֶטֶת,
יָגוֹן יָלִין בְּעַפְעַפָּיו וּדְאָגָה עַל לְחָיָו;
אַךְ גַּאֲוָתוֹ נִצַּחַת וּגְאוֹנוֹ גָדוֹל מִשִּׁבְרוֹ.

(שם, עע׳ 21—22)

שטן זה של מילטון אינו אותו „שר המשחית" שאנו רגילים לצירו כבריה שהיא כלה רעה ואין בה אף שמץ טוב. להפך, יש שגם בלבו מתעוררים רגשות טובים וטהורים, אלא שהרע מרובה בו על הטוב, והוא מטרה לחץ הגורל האכזר השליט בו המכריחו להיות מה שהוא: אויב התבל והמתנגד הנצחי לכל הטוב והישר והמועיל. השטן הוא אבי התאוה, והתאוה בוערת תמיד בלבו עצמו —

כִּי בַּאֲשֶׁר הוּא שָׁם גֵיהִנֹּם בְּלִבּוֹ. (עמ׳ 246)

כשהשטן רואה את אדם וחוה בפעם הראשונה הוא קורא ברגש:

הוֹי שְׁאוֹל וַאֲבַדּוֹן! מָה עֵינַי תִּרְאֶינָה?
נַחֲלָתֵנוּ נֶהֶפְכָה לְזָרִים: שְׁנֵי יְצוּרִים חֲדָשִׁים
נִבְחֲרוּ בִּמְקוֹמֵנוּ; עָפָר הֵם מֵאֲדָמָה,
בָּשָׂר וְלֹא רוּחַ, אֲבָל יַקִּירֵי עֵרֶךְ הֵם,
כְּלִילֵי הוֹד וְהָדָר וַחֲסֵרִים מְעַט מֵאֱלֹהִים.
הֵן זֶה כַּמָּה נִכְסֹף נִכְסַפְתִּי לִרְאוֹתָם
וּכִמְעַט נָכוֹן אֲנִי לְאַהֲבָה וּלְדָבְקָה בָם,
כִּי צֶלֶם אֱלֹהִים יֵרָאֶה עַל פְּנֵיהֶם
וְחֵן וָחֶסֶד הוּצַק מִיַּד הַיּוֹצֵר עֲלֵיהֶם.
צַר לִי עֲלֵיכֶם צֶמֶד אֲנָשִׁים נְעִימִים,
לִבְּכֶם לֹא יֶהְגֶּה כִּי צָרָה קְרוֹבָה,
שְׁלוֹמְכֶם כָּלִיל יַחֲלֹף, רֹגֶז יָבוֹא כְרָגַע:
כַּאֲשֶׁר הִסְכַּנְתֶּם לִטְעֹם מְלֹא חָפְנַיִם נַחַת
כֵּן יֵמַר לְחִכְּכֶם כּוֹס עָמָל וָעֹנִי.
לְמִצְעָר רְאִיתֶם אוֹר, הִנֵּה הַיּוֹם פָּנָה
וַיִּנָּטוּ צִלְלֵי עָרֶב. אוֹי לְמָעוֹן הַזֶּה
כִּי פָּתַח שְׁעָרָיו לְצַר וְאוֹיֵב כָּמוֹנִי.
אֶפֶס לֹא אַתֶּם שְׂנוּאֵי נַפְשִׁי כַיּוֹם
וְלֹא אַכְזָר אֲנִי מְרַחֵם עֲלֵיכֶם אֻמְלָלִים,

אף שֶׁאֵין מְרַחֵם עָלַי; וְרַק בְּרִית אַחֲוָה
אֲנִי דֹרֵשׁ מִכֶּם וְקֶשֶׁר אַהֲבָה נֶאֱמָנָה.
וְשָׁכַנְתִּי בְּתוֹכְכֶם וְאַתֶּם תִּשְׁכְּנוּ עִמָּדִי;
וְאִם מִשְׁכָּנִי אֵינֶנּוּ כְּגַן עֵדֶן לִפְנֵיכֶם,
הֲלֹא הָעֹשֶׂה אֶתְכֶם עָשָׂה גַם מִשְׁכָּנִי
וְכַאֲשֶׁר נְתָנוֹ לִי כֵּן אֶתְּנֵהוּ לָכֶם.
רְאוּ הַשְּׁאוֹל עָרוּךְ, דְּלָתָיו נִפְתָּחוּ
אַף עֹרֵר רְפָאִים לְקַדֵּם פְּנֵי שְׁנֵיכֶם,
גַּם הֲמוֹן בְּנֵיכֶם יֵשְׁבוּ שָׁמָּה בַּמֶּרְחָב
כִּי לֹא צַר הַמָּקוֹם מֵהָכִיל אֶת כֻּלְּכֶם.
וְכִי תֹאמְרוּ מַה־לָּנוּ וּלְמוֹשָׁב הָרָע הַזֶּה?
לֹא עָלַי תְּלֻנּוֹתֵיכֶם כִּי אִם עָלָיו
אֲשֶׁר לָחַץ אֹתִי וַיְאַלְצֵנִי לִנְקֹם מִכֶּם
הָרָעָה שֶׁעָשָׂה לִי הוּא וְלֹא אַתֶּם.
וַאֲנִי צַר לִי בְּצָרַת נְקִיִּים כְּמוֹכֶם,
אַךְ אֶנָּקְמָה מִכֶּם לְמַעַן אַחַי וְרֵעָי
וְלִכְבוֹד מַמְלַכְתִּי; כִּי תִנָּשֵׂא מַלְכוּתִי
בְּהִכָּבֵשׁ הָאָרֶץ לִפְנֵי יַד נְקָמֶת.
וְלוּלֵא זֹאת חַי אֲנִי אִם אֶחְפֹּץ
לְבַלַּע וּלְהַשְׁחִית אַף כִּי מַשְׁחִית אָנִי.

(עע' 103 — 105)

בדרך של התנצלות כזאת לא ידבר שד משחת, לא לו החמלה על הקרבנות הסובלים מידו. הוא אינו רגיל גם לתת

טעם למעשיו הרעים. באמת אין השטן של מילטון אלא טפוסו של אותו המין הידוע של חכמי הדיפלומטיה, המשועבדים לשיטתם המדינית ואין להם בחירה חפשית בדבר. רבים מן האכזרים ההסטוריים המפורסמים אחזו במעשי הכפיה והאלמות, והתנהגו בעריצותם הגדולה, לא מפני שבאמת היו רעים ואכזרים אלא משום שכן דרשה — הפוליטיקה.

יהיר וגאה הוא השטן הזה, וכבן־אצילים מפונק אשר התענג כל ימיו בטובה אין להתפלא כלל עליו אם מואס הוא בחיים השפלים והרעים של הגיהנום. אבל כביר־כח הוא בנפשו לעמד בפני כל דבר, והוא אינו חת אף מן האסון הגדול הזה שבא עליו, נפילתו מן השמים. אפילו במחשכי האבדון התקוה עדין זורחת לו כי עוד יקום ויתנשא ויגבר על אויביו. ואף כי ברור לו שהוא ביד האלהים שאין מפלט ממנו ומחמתו, בכל זאת לא יחדל מחבל מזמות, ומקרב האבדון הוא מבקש תחבולות להתקומם כנגד האלהים ולהפר עצתו. לא ידע יצור זה הכנע אף בפני הגורל. ואם באמת נטל עליו להשאר לנצח באבדון אז נכון הוא להפך גם את המקום ההוא למושב טוב לו. כמה גדולים הם המרץ והגבורה בלבו כשהוא מביע את דעתו שגם בעמקי השאול ידו רבה לו לעשות מלוכה כאות נפשו:

כִּי רַב לַלֵּב מְקוֹמוֹ, וְשָׁם בִּמְקוֹמוֹ שֶׁלּוֹ
יַהֲפֹךְ שְׁאוֹל לְשָׁמַיִם וְשָׁמַיִם יָשִׂים לִשְׁאוֹל?

מַה־לִּי וְלַמָּקוֹם אִם אֲנִי אֲנִי הוּא ?
וּמַה־לִּי מַה־שֶּׁאֲנִי אִם אֵין גָּדוֹל מִמֶּנִּי
בִּלְתִּי הַגָּדוֹל בְּרַעַם גְּבוּרָתוֹ ? אַךְ רַב לָנוּ,
פֹּה נִמְצָא חֹפֶשׁ. וְשַׁדַּי לֹא יַחְמֹד הַמָּעוֹן
הַלָּזֶה שֶׁכּוֹנְנוּ יָדָיו וְלֹא יְגָרְשֵׁנוּ מִפֹּה
גַּם נִמְלֹךְ כְּאַוַּת נַפְשֵׁנוּ, כִּי יָקָר בְּעֵינַי
הוֹד וְכֶתֶר מַלְכוּת אַף בְּשַׁעֲרֵי שְׁאוֹל ;
טוֹב מֶלֶךְ בִּשְׁאוֹל מֵעֶבֶד בְּחַצְרֵי שָׁמָיִם. **(ע' 10)**

וכן הם גם כל יתר בני החבורה שנפלו לתוך השחת ביחד עם השטן. הם רק בני־מלכים מקוללים, עשירים שירדו מנכסיהם, ואשר גם במצבם השפל עוד לא נעלמו מנפשם רשמי זיו החיים האציליים שמקודם ועדיין הם, כדברי השטן אליהם, „שרים גבורי חיל, צבי מלאכי מעלה" **(שם ע' 12)**. יצורים כאלה אי אפשר להם להסתגל לחיים המרים והמאוררים של התפת, והעובדה, שהם שתים עצות בנפשם כיצד להמלט משם מעידה שנשמתם היהירה עדין לא נכנעה בפני המציאות, וכי הם נשארו בני־חורין אפילו במצב עבדותם. השדים של דנטה אינם יודעים להתחשב עם נפשם, וההגיון בכלל זר להם. הם יודעים אך את המשמעת, וממהרים להוציא את הפקודות הנתנות להם בדיוק, בעוד ששדיו של מילטון לא רק יודעים לדבר בלשון־בני־אדם ברורה, הם משכילים גם להתוכח בתבונה ודעת ולהוציא משפט על כמה מחזיונות

החיים. הם יצורים שראו ולמדו הרבה ובאו בסוד אלוה, ויודעים הם לפתור כמה מחידות ההויה.

כי לא שדים פשוטים הם אלה שמילטון מציר לנו. הם „מיוחסים" גדולים אשר בעודם בשמים היה להם יד ושם וגדול היה שלטונם, ואף על האדמה מתחת בדורות הרבים שלאחר־כך גדלה פעולתם והשפעתם. לגיון ארוך מהם משתרע לפנינו,

. . . . . . חֵיל גְּדוּדָיו אַדִּירִים
וּפְנֵיהֶם כַּעֲנָקִים בַּשָּׁמַיִם כִּרְאוֹת פְּנֵי אֱלֹהִים.
— — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — —
חֵיל נוֹרָא כָּמוֹהוּ עַיִן לֹא רָאָתָה
וְאֹזֶן לֹא שָׁמְעָה בֵּין שֹׁכְנֵי אָרֶץ.
וְכָל נֹשְׂאֵי נֶשֶׁק וְעֹדְרֵי מִלְחָמָה בָּאָדָם
נֶחְשָׁבִים בְּעֵינֵיהֶם כְּנַנָּסִים וְעֹרְבֵי נָחַל. **(ע' 21).**

אנו רואים ביניהם כמה פנים ידועים, פנים של מכירים מכבר: את „מֹלֶךְ מֶלֶךְ בַּלָּהוֹת" וכמוש „שִׁקּוּץ בְּנֵי לוֹט", את בעל־פעור, את הבעלים והעשתרות,

אִישִׁים וְאִשּׁוֹת לְמִינֵיהֶם, כִּי יִתָּכֵן לְמַלְאָךְ
לְשַׁנּוֹת פָּנָיו כְּזָכָר אוֹ כִנְקֵבָה. **(ע' 15)**

את עשתורת־קרנים, היא —

אַסְתַּר מַלְכַּת הַשָּׁמַיִם
וְלִפְנֵי פֶּסֶל צַלְמָה לְאוֹר יָרֵחַ בַּלַּיְלָה
תְּעֲלֶינָה בְתוּלוֹת צִידוֹן לָשִׁיר וּלְשַׁלֵּם נֶדֶר.
(עי 16)

את תַּמּוּז וְדָגוֹן ורִמּוֹן, ואחריהם אלילי מצרים השונים

אֳזִירִים עִזִית אָרוּס וְכָל הַנִּגְלִים עֲלֵיהֶם, (עי 17)

את בְּלִיַּעַל „אֵל אֱלֹהֵי הָעַוְלָה", ואחריו
כָּל אֱלֹהֵי הָאֲרָצוֹת לִבְנֵי יָוָן בֶּן יֶפֶת, (עי 18)

את טִיטוֹן וְתֵּתוּרָן „והַבַּעַל בנו הַנּוֹלָד מֵרְאִיָּה אשתו", את „עֲזָאזֵל כרוב מִמְשַׁח הסוכך", וּמָמוֹן, הוא אשר

הוֹרָה אֶת הָאָדָם תְּחִלָּה
לְגַלּוֹת עֶרְוַת הָאֲדָמָה אֲשֶׁר מִמֶּנָּה לֻקָּח,
וּלְחַפֵּשׂ מַטְמוֹן וּסְגֻלָּה בְּכָל חַדְרֵי בָטֶן. (עי 25)

את בֵּל ושָׂרָף[1] מוּלצִיבֶּר[2] וּבַעַל זְבוּב, אדרמלך ואריאל, אַרְיוֹךְ ומחוּיָאֵל, אַשְׁמְדַאי ולילית וכל שעירי היער.

כשהשדים האלה מתאספים יחד לעוץ עצה „בדביר הבית", זה ה„פנדימוניום" הנפלא העולה פתאום מירכתי השאול בנוי כלו ומשוכלל ומקסים בהדרו מבלי שחלו בו ידי בונים, אז אין עצרתם זו עצרה של בני אספסוף נמבזה, ריקים

[1] Serapis [2] Mulciber-Vulcan

ופוחזים. שדים אלה יודעים להתנהג על פי כללי הנמוס היותר־אחרונים. את חוקי הפרלמנטריות הם שומרים בכל תוקף, אין איש נדחק לתוך דברי חברו, ואפילו המתנגדים בדעות שומרים לדבר בנדיבות, בנמוס ובכבוד. זאת היא תמונה אידיאלית של בית הפרלמנט לא כמו שהוא באמת אלא כמו שהוא צריך להיות. מן השדים המילטוניים יכולים הרבה מן הדפוטטים וחברי הפרלמנטים שבימינו ללמוד כיצד להתנהג בשעת וכוחים סוערים.

ומענין הוא מאד האופן שבו מציר מילטון את תכונת רוחם של כל אחד מן המלאכים הטמאים האלה. איש איש מהם מתואר על פי התפקיד שמלא בתבל לפי דברי התנ״ך או הספורים הקלסיים. ויש אשר ישמיע לנו מילטון גם קצת מתולדותיהם ומהחוג הגיאוגרפי של פעולתם. מולך הוא

מְגֹאָל בְּדַם יְלָדִים וְדִמְעוֹת אֲבוֹתֵימוֹ
אֲשֶׁר כִּסּוּ מִזְבְּחוֹ כְּהַעֲבִיר בְּנֵיהֶם בָּאֵשׁ
— — — — — — — — — — — —
— — — — וְהוּא הָיָה לֵאלֹהִים
בְּרַבַּת בְּנֵי עַמּוֹן וְכָל עָרֵי הַמִּישׁוֹר
חֶבֶל אַרְגּוֹב וְהַבָּשָׁן מִן שַׁדְמוֹת הַפִּסְגָּה
עַד קְצֵה אַרְנוֹן. וּמֵאַבִּירֵי בָשָׁן אֵלֶּה
עוֹד לֹא שָׂבְעָה נַפְשׁוֹ עַד כִּי הִטָּה
גַם לֵב שְׁלֹמֹה, רֹאשׁ חֲכָמִים וּמְלָכִים.

לִבְנוֹת לוֹ בָּמָה בְּהַר הַמַּשְׁחִית
מִנֶּגֶד לְמִקְדַּשׁ יְיָ; וְגַם בָּמוֹת הַתֹּפֶת
נִקְדְּשׁוּ לַעֲבֹדָתוֹ בְּגֵיא בֶּן הִנֹּם,
וְלָכֵן יֹאמְרוּ הַמֹּשְׁלִים „שְׁאוֹל כְּתֹפֶת וְגֵיהִנֹּם".
(ע' 15)

.. והנה לפנינו בליעל
אֵל אֱלֹהֵי הָעַוְלָה
וַאֲבִי כָּל נְבָלָה: וְאֵין בַּבּוֹגְדִים מָשְׁלוֹ,
וְגַם לֹא קָם כָּמוֹהוּ בְּכָל רוּחוֹת הָרָעוֹת,
וְהוּא אֵין לוֹ הֵיכָל מִקְדָּשׁ אוֹ מִזְבֵּחַ
לָשִׂים קְטוֹרָה בְּאַפּוֹ, אֲבָל כָּל בַּיִת יְכַלְכְּלֵהוּ,
וְיָרִיחַ מִכָּל מִזְבֵּחַ אֲשֶׁר כֹּהֲנָיו סֹרְרִים,
כִּבְנֵי עֵלִי אֲשֶׁר חָמְסוּ בְּשַׂר הַזֶּבַח
וְשָׁכְבוּ אֶת הַנָּשִׁים פֶּתַח אֹהֶל מוֹעֵד.
וְגַם יִשְׂתָּרֵר בְּהֵיכְלֵי מֶלֶךְ וְאַרְמְנוֹת שָׂרִים;
וְכָל עִיר הוֹמִיָּה הַמְלֵאָה לָהּ תְּשֻׁאוֹת
וְתוֹךְ וְחָמָס יַעֲלוּ מֵעַל לְחוֹמוֹתֶיהָ הַגְּבוֹהוֹת;
וּבִפְרֹשׂ הַלַּיְלָה כְּנָפָיו אָז יִשְׁתַּקְשְׁקוּן בָּרְחוֹב
בְּנֵי בְלִיַּעַל אֲשֶׁר זְנוּת וָיַיִן יַדְלִיקֵם,
וְהֵם אֲשֶׁר נָסַבּוּ עַל הַבַּיִת בִּסְדוֹם
וּבַלַּיְלָה הַהוּא בַּגִּבְעָה, בְּהוֹצִיא זְקַן הַבַּיִת
פִּלֶגֶשׁ לְהִתְעַלֵּל בָּהּ לַחֲשֹׁךְ נְבָלָה גְדוֹלָה מִזּוּ.
(ע' 18)

אך הנה ממון קם לשאת מדברותיו, והוא מדבר כמי שמכיר בטיב הכסף ומבין את הערך המסחרי אשר למצבו הנכחי. בעוד שמולך קורא למלחמה באלהים, תהיינה התוצאות מה שתהיינה, ובליעל, מרוך לבו, מיעץ להכנע לפני הגורל, יען כי „טובות צרות אלה מצרות רעות מאלה” (ע׳ 36), הנה ממון מוצא שטוב לנאספים להמנע ממלחמה מטעם אחר לגמרו. הוא מרבה לדבר על „האחוזה” שאבדה להם בשמים, והוא מבטיח להם שגם באבדון עוד אשרם לפניהם ואוצרות חשך נכונו להם. כסוחר אמן ומנוסה הוא יודע כי

אַדְמַת עֵיפָתָה זוּ לֹא תֶחְסַר הֲדָרָהּ
אֲבָנִים יְקָרוֹת וְזָהָב? וְיָדֵנוּ לֹא קָצָרָה
בְּכָל מְלֶאכֶת מַחֲשֶׁבֶת לַעֲשׂוֹת גְּדלוֹת וּנְצוּרוֹת,
וּמַה־לָּנוּ בַּשָּׁמַיִם גְּדלוֹת מִכָּל אֵלֶּה?

(עע׳ 38 — 39)

ולעומת עצת שלום הזאת מתקומם בעל־זבוב שהמשורר מתאר אותו כעין רישליֶה, ביקונספילד או ביסמרק, „איל ברזל” אשר בית המלך ארונו נשען עליו, ובידו לבנות אימפריה גדולה ואדירה במזמות החכמה המדינית העמוקה שבלבו. הוא איש־תבונה היודע לכון את השעה וליעץ את העצה הדרושה באותו הרגע שבו היא עלולה ביותר להתקבל על הלבבות. הוא בעל־זבוב —

אֲשֶׁר רָם כִּסְאוֹ מִכָּל הַשָּׂרִים
וְקָרוֹב לְכֵס הַשָּׂטָן. כִּרְאוֹתוֹ כָל אֵלֶּה
עָמַד בְּהַדְרַת פָּנָיו וּמַרְאֵהוּ הָיָה בְעָמְדוֹ
כְּעַמּוּד בְּהֵיכַל מַלְכוּת, וּמִצְחוֹ יַעֲנֶה בוֹ
כִּי מַחֲשַׁבְתּוֹ בְעֵצָה וְדַאֲגַת הָעֵדָה דַּאֲגָתוֹ,
וּכְאוֹר פְּנֵי מֶלֶךְ יָאִיר בְּסוֹד שָׂרִים
אַף כִּי יוֹשֵׁב בַּחשֶׁךְ וּבֵית זְבוּלוֹ אֲבַדּוֹן.
וְהוּא נֶאְדָּר בְּחָכְמָה וְנָכוֹן בְּקוֹמָה וְחָסֹן
לָשֵׂאת מִשְׂרָה עַל שִׁכְמוֹ גַּם כְּרַבַּת הַמַּמְלָכוֹת.
וְכַאֲשֶׁר נָשָׂא עֵינוֹ כֻּלָּם נָטוּ לִשְׁמֹעַ,
וְשָׁתוּ לִבָּם לְהַקְשִׁיב בִּדְמָמָה דַקָּה כַּלָּיִל
וּכְרוּחַ חֲרִישִׁית בַּקָּיִץ. (עע׳ 39 — 40)

אם בציורו של השטן והשדים נסמך מילטון הרבה על המסורת התנ״כית והתלמודית, גם ציורו של המלאכים הטהורים ושל האלהים עצמו הוא לא פחות מיוסד על האגדה הישראלית. האלהים היושב במרום „על כסאו גבוה מעל גבוה בעצם שמי האור״. ואשר „מסביב לו נצבים צבא הקדש בשמים, כצבא כוכבים לרב ואת פניו ישבעו שמחות ונעימות אין למלל״ (ע׳ 68) — זהו מחזה לקוח מן הדמיון העברי העתיק. מובן, שאף לבן־אמונה חפשי בדעותיו כמילטון אי־אפשר היה לחסר את היסוד הנוצרי מתוך חזיונו. הרי סוף סוף לא בא שירו זה אלא לשמש כראי שבו ישתקפו פני

העולם הגדול של הנוצרים. וכן אנו מוצאים בין חבורת המלאכים והשרפים העוטרים את כסא־הכבוד גם את „בן האלהים", היושב על יד ימין האלהים והוא „זהר דמות כבודו". בן־אלהים זה מובא לתוך השיר רק לשם הבלטת האמונה המקובלת של התיאולוגיה הנוצרית הכללית. אם השטן הוא ה„אנטי־כריסט" המורד באלהים ובמשפטיו, אז הדעת הפיוטית נותנת שבן־האלהים, זה ה„כריסטוס" שלאחר־כך, יהיה המתנגד הגדול בשמים של השטן השוכן באבדון. בדמותו הרוחנית בשמים הבן הזה הוא הטפוס המוקדם של אותו בן־אלהים של התיאולוגיה הידועה, שבמשך הזמן נתגשם בגוף אנושי ויצא לאור חיי אדמות רק לבעבור יוכל להקריב את חייו בשביל תשועת מין האדם. כזה הוא אמנם התפקיד שהוא לוקח על עצמו באותו הרגע שהוא מכיר את הסכנה הצפויה לאדם ואשתו בעדן מיד השטן. היסוד הדרמתי של השיר מתחיל באותה שעה, כשהאלהים צופה ממעון קדשו ורואה פתאום את השטן —

הָאוֹרֵב שָׁמָּה בִּמְעוּף צוֹקָה וַאֲפֵלָה,
מִחוּץ לְכֹתֶל הַשָּׁמַיִם בְּעֵבֶר מְמִיטֶלֶת הַלָּיְלָה,
בַּהֲכִינוֹ בְּכָנָף עֲיֵפָה וְכַף רֶגֶל נְטוּיָה
לְהָגִיחַ מִמְּקוֹמוֹ לָבוֹא לִקְצֵה גְבוּל הָאָרֶץ. (ע' 68).

הבן, בחמלתו על שני היצורים האנושיים התמימים, מציע לתת את נפשו כפר נפש האדם בזה שיצא למלחמה על

השטן ויערה למות נפשו, — רמז על מותו של „כריסטוס" אחרי־כן לשם גאולת מין האדם. כאן מתגלה לפנינו תמונה נהדרה ביותר. מעבר מזה השטן הדולג ומתהלך

עַל גַּב הַגַּלְגַּל הַגָּדוֹל וְהָעֶלְיוֹן
מֵעַל אֶרֶץ וְשָׁמַיִם; הוּא הַגַּלְגַּל הַחִיצוֹן
הַמַּבְדִּיל בֵּין הַכַּדּוּרִים מְפִיקֵי אוֹר פְּנִימָה
וּבֵין גְּבוּל תֹּהוּ וַאֲחֻזַּת חֹשֶׁךְ הַקַּדְמוֹנִי (ע' 80).

ומהעבר השני בן־האלהים המתכונן לצאת למלחמת־תנופה עם בן־האבדון ולהפר את העצה אשר יעץ על האדם.

בעוד שהתיאולוגיה של „אבדת העדן" היא התיאולוגיה המקובלת של הנצרות, הסמלים שבהם משתמש המשורר במקום שאינם יוניים הם כולם עברים. המלאכים של מילטון הם כלם עברים בשמותיהם, והתפקיד שנתן המשורר לכל אחד מהם מיוסד אם על התאור שלהם בכתבי־הקדש או בספרי האפוקריפה, או בתלמוד [1]. המלאך הראשון שהשטן פוגש בו, אוריאל, הוא מלאך האור, „אחד משבעת השרים העומדים לפני אדני לשרתו אצל הכסא". גם יתר המלאכים ידועים לנו בשמותיהם והננו נפגשים אתם כאת מכירים

[1] ראה את התרגום הפרוזי של שיר מילטון זה שנעשה מאת שמואל בן־משה ראפאלאוויץ מירושלים בשם „תולדות אדם והוה" (ירושלים, 1892), שבו מביא המחבר בהערותיו המענינות את האגדות הישראליות כמו גם את חזיונות המקובלים שבישראל, שעל פיהם, כמו שיש לשער, תאר מילטון את מלאכיו ושדיו.

וחברים מכבר: גבריאל ומיכאל, עוזיאל ורפאל, יטוריאל וצפוניאל וצפיאל. רפאל הוא

מַלְאָךְ טוֹב אֲשֶׁר יְסֻפַּר עָלָיו
כִּי עָבַר בַּדֶּרֶךְ וַיַּעְזֹר לְבֶן טוֹבִיָּה
לָקַחַת לוֹ כַּלָּתוֹ אֲשֶׁר אֹרָשָׂה שִׁבְעָתַיִם. **(ע׳ 134)**

וכן הוא גם מראה פני השרף שבדמותו התחפש רפאל. בציורו זה נסה מילטון להוסיף על חזיונו של ישעיהו הנביא:

וְלוֹ שֵׁשׁ כְּנָפַיִם לְכַסּוֹת גְּוִיָּתוֹ כְּחַשְׁמַל:
שְׁתַּיִם מֵעַל שִׁכְמוֹ יַעֲטֶה כְּאֵפוֹד קָטָן
וּכְחֹשֶׁן עַל לִבּוֹ: שְׁתַּיִם יִשָּׂא כָּאֵזוֹר,
כְּעֵין רָקִיעַ וְכוֹכָבִים וְזֵר זָהָב סָבִיב
מִמָּתְנָיו עַד יְרֵכָיו: וּבִשְׁתַּיִם יְכַסֶּה רַגְלָיו
כְּמִכְנָסַיִם מַעֲשֵׂה רִקְמָה הַשְׁקַשִּׂים וְנוֹצָה.
(ע׳ 136)

וכל אלה המלאכים העוטרים את כסא־הכבוד הם ממלאכי השרת הידועים לנו על פי מסורת הדמיון העברי הקדמוני. הם עורכים תפלה ואומרים שירה לכבוד שם הבורא הגדול. זהו אחד המקומות היותר־יפים שבשיר, כשמילטון מתאר את „העבודה" של המלאכים במרום:

וּקְהַל הֲמוֹן הַמַּלְאָכִים הֵרִיעוּ בְקוֹל רִנָּה
כְּקוֹל הָמוֹן חֹגֵג לֹא יְסֻפַּר מֵרֹב,
וְקוֹלָם עָרֵב וְנָעִים כְּמַנְעִימֵי זִמְרַת יָהּ,
עַד אֲשֶׁר הַשָּׁמַיִם צָלְלוּ מִקָּצֶה לַקָּצֶה,
וְזֶה אֶל זֶה קָרְאוּ וְאָמְרוּ הוֹשַׁעְנָא!
וַיַּחְדָּיו כָּרְעוּ בְאֵימָה לִפְנֵי כִסְאוֹת שְׁנֵיהֶם
וְזָרְקוּ בְהַדְרַת קֹדֶשׁ עֲטָרוֹת לְרַגְלֵיהֶם
הַמְּשֻׁבָּצוֹת זָהָב טָהוֹר, וָפֶרַח מִגַּנְּנֵי מְרוֹמִים
הוּא הַפֶּרַח הַנֶּאֱמָן אֲשֶׁר אֵינֶנּוּ נֹבֵל
וַאֲשֶׁר צָץ וְעָלָה אֵצֶל עֵץ הַחַיִּים
בְּגַן עֵדֶן מִקֶּדֶם; וְרַק בְּאַשְׁמַת הָאָדָם
לְקָחוֹ אֵל מִתַּחַת וַיִּטַּע אוֹתוֹ בַשָּׁמַיִם
כַּאֲשֶׁר הָיָה שָׁם מֵרֹאשׁ מִקַּדְמֵי אָרֶץ,
וְנֶטַע נַעֲמָן הַזֶּה מִתְעָרֶה כְּאֶזְרַח רַעֲנָן
וְשֹׁלֵחַ צִלּוֹ עַל פְּנֵי מְקוֹר הַחַיִּים
אֲשֶׁר מִמֶּנּוּ נֹזְלִים פַּלְגֵי מֵי בְרָכָה
הַנֹּתְנִים שִׁקּוּי לְצִיצִים וְכָל מַטָּע בַּשָּׁמָיִם.
בְּצִיצִים וּפְרָחִים אֵלֶּה אֲשֶׁר לֹא יִבֹּלוּ
יֶאֶרְגוּ מַלְאֲכֵי צְבָאוֹת אֶת מַחְלְפוֹת רֹאשָׁם
וְיַעֲשׂוּן תַּלְתַּלֵּי זָהָב מְלֵאִים חֵן וָזֹהַר,
וְקִשֻּׁרִים וּצְנִיפוֹת אֵלֶּה הִשְׁלִיכוּ בְלִי סְדָרִים
עַל רִצְפָּה הַזַּכָּה אֲשֶׁר תּוֹפִיעַ בַּשַּׁחַק
כְּיָם זְכוּכִית וְיָשְׁפֶה וּבִצְבִי שׁוֹשַׁנִּים נֶעֱלָסָה.

וְאַחֲרֵי־כֵן שָׁבוּ וְעִטְּרוּ עֲטָרוֹת לְרֹאשָׁם
וְלָקְחוּ כִּנּוֹרֵי הַזָּהָב הַתְּלוּיִם כִּכְלֵי נֶשֶׁק
וְנִצְצִים עַל יְרֵכָם; וְטֶרֶם יָשִׁירוּ בַקֹּדֶשׁ
פָּתְחוּ רֹאשׁ נְגִינָתָם בְּמֶתֶק וְנֹעַם רָב
לְעֹרֵר אֹזֶן וָלֵב לְהַפְלִיא הַפְלֵא וָפֶלֶא.
אֵין קוֹל חָסֵר וְאֵין אֶחָד נֶעְדָּר
לְהֵיטִיב נַגֵּן בַּשָּׁמַיִם שֶׁכֻּלָּם תַּמִּים מִלְמָעְלָה.

(ע' 78 — 79)

מה שעושה את „אבדת העדן" לבר־קימא עולמי הוא הדבר, שהוא מכיל גם יסודות אנושיים עראיים, וגם יסודות מוסריים נצחיים. היסודות האנושיים, כלומר, אלה שהם בטוי החיים היומיים של האדם, דאגותיו ותקוותיו, עוזרים על יד היסודות הנצחיים ועושים אותם לבולטים ביותר, כמו שרגיל הדבר בשעה שהקל עומד לצד הכבד, שההבדל שביניהם מתבלט אז יותר לעין. לכאורה, הרי אין שיר זה אלא ספור יפה ומלבב, המצודד את לבותינו בשפתו הרעננה והדשנה ובתמונות הנפלאות שהמשורר השכיל כל־כך לתארן. אבל מתוך כל המליצה העשירה ושפע הציורים אנו לוקטים פה ושם גרעינים של מוסריות נעלה, תורות ושיטות ואמונות שהמחבר מלבישן אם בלבוש ספורי ישר, או במסוה דק של סטיריות חדה ועוקצת, ושכל עצם השיר לא נברא אלא לשמם. „אבדת העדן", אם הוא מעיד על איזו תכונה

כל־שהיא ברוחו של מילטון, אז הוא מעיד על העובדה המיוחדת שמילטון ידע את החיים לכל פרטי פרטיהם, את אמתותיהם ואת שקריהם, והתעודה הגדולה שהוא לוקח לעצמו היא ליטול גם את הקורה מבין העינים גם את הקיסם מבין השִנַים, לפקוח את עיני האדם לראות ולהוכח כי אמנם ערום ונבער הוא במאד לגבי החכמה העליונה שנטע הבורא בעולמו.

שיר זה כלו, המיוסד על אגדה ביבלית, אינו באמת אלא אליגוריה נהדרה אחת שכונתה לבטא „מוסר־השכל" נשגב. נקח נא, לדוגמה, את הספור בדבר המלחמה בין השטן וחבריו והמלאכים הטהורים שנשארו נאמנים בברית האלהים. אנו מכירים מיד שמלחמה זו היא חלום ששברו בקרבו. השטן, זה המנהיג הנמרץ של רבבות מלאכים מורדים, איננו רק מורד פשוט המתקנא בכחו וממשלתו של בן־האלהים. גם הוא עומד על פלטפורמה הגיונית בצורה. וכאן נחוץ להעיר שהאלהים שבשיר מילטון שני פנים לו, שהאחד מורה עליו באופן אליגורי במה שנוגע למילי דארעא, והשני מורה עליו במובן דתי, בכל מה שנוגע למילי דשמיא ולשלטון האלהים והשגחתו בעולם. אם נשפט על הספור מתוך מובנו האליגורי אז נראה במרידה השמימית של השטן ומרעיו רק מחאה עזה ונמרצה כנגד השררה והתקיפות והאלמות שהשליט הכל־יכל תופס בידיו לדכא בהן את הנתינים הנמצאים ברשותו. מילטון עשה את השטן לגבור

המוני החביב מאד על העם, ושם עליו חן וזיו רוחני המושך את העינים והלב, מפני שבאמת בא השטן במעשיו לבטא את המית רוחם של הפוריטנים המתקוממים כנגד ה„אני־ואפסי־עוד" של השלטון הסטוארטי. אותה שעה השטן מדבר בשם החופש שלשמו אסר מלחמה גדולה ונוראה ושבעטיה הוא סובל יסורים בתפת. נקל לנו לראות בו טפוס של בן־הקמונוויל, ואם תרצו, את דיוקנו של קרומוול עצמו. אנו מרגישים בדברי השטן את כל השנאה העמוקה ששמרו מילטון ובני מפלגתו לאותה השיטה הנותנת ליחידים למשל על הרבים ולנהג את נשיאותם ביד רמה, בכח איזו „זכות אלהית"[1] שבדו מלבם. כנגד השיטה הזאת מתקוממת רוח בן־החורין, המצפה תמיד להזדמנות טובה להתפרץ ממסגרותיו. מי שרוחו נכונה בקרבו, ויודע את טיבו של החפש, יבכר אף את העניות במצב של חרות, על פני העבדות בתוך עשירות נפרזה. „טוב לנו דרור ברב עמל וטרח מעבדות בהיכלי ענג" (ע' 38) — כזאת היא טענתו הצודקת של ממון. „ממנו ובנו נבקש טובה לנפשנו וממקור נפשינו נרוה ונחיה לנו ולעצמנו, כי הננו חפשים ואין שופטים עלינו" (שם). אין לך מצב יותר מגונה מזה של העבדות מתוך טובה חמרית. כמה שנון הוא הלעג של השטן בהתוכחו עם המלאך עבדיאל בעת פגישת שני המחנות במרום:

[1] Diwine Right

לְפָנִים חָשַׁבְתִּי חֹפֶשׁ וְשָׁמַיִם יַחְדָּיו
הֵם זֶה כָּזֶה אֲחוּזָה לִבְנֵי הַמָּרוֹם,
אֲבָל עַתָּה מָצָאתִי רֻבָּם מֵרֹב עַצְלָה
יִבְחֲרוּן עֲבֹדַת עֶבֶד לִהְיוֹת מַלְאֲכֵי הַשָּׁרֵת,
כְּדַרְכָּם לְשָׁרֵת בֶּחָג וּלְנַצֵּחַ עַל הַשִּׁיר.

(ע' 163)

דברים אלה נטויים הם כלפי כל אותם מלחכי הפנכא שבחצר המלך, הלורדים והלידים, השתים תמיד חֹנף להם ומשתחוים אלף פעמים ביום כנגד צל צלו של הכח השלטוני אף אם לבם בל עמם, ובשעה שהמלך מתנהג עמם בקלות־ראש ושולח בהם חצי לשונו הם נכונים לנשק את האגרוף המכה בחרפה על ראשיהם.

אבל החפש הוא חרב־פיפיות הגוזרת על ימין ועל שמאל. טענתו של השטן היא צודקת רק במקצת. כי לא הכל כדאים וראויים למצבו של בן־חורין גמור; לא הכל יכלים לסבל את הקרנים הלוהטות של שמש־החרות הבוער. אם נכונים דברי השטן במה שנוגע למלך בשר ודם, אין דברים אלה אומרים כלום במה שנוגע להאלהים, האלהים במובן האמונה הנטועה בלב על ההשגחה האלהית שבעולם. כי גם האלהים חפץ בחרות האדם. החופש האישיי הוא באמת אחד החקים העליונים שקבע הבורא בעולמו. ואולם ליהנות מן החופש הבלתי־מוגבל הנאה גמורה יכל רק איש שהוא „אדון לנפשו", איש הכובש את יצרו והוא מעל

לקנאה ונקמה וכל התאוות השפלות. מי שהוא „אדם העליון" באמת עומד ממעל לחקים המגבילים, ואינו נזקק להם: גם בלעדיהם יתנהג במישרים. האלהים קבע את חקי ההנהגה בעולם מפני שלא נולד עוד מי שהוא אשר יהיה ראוי לשם בן־חורין אמתי, ואין אדם בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא". אפילו המנהיגים היותר־גדולים אשר הקימו להם יד ושם גדול בהסטוריה לא היו בני־חורין אלא עבדים נרצעים לתאוותיהם ולמזמות־לבם. השטן הוא אמנם מנהיג גדול אבל גם הוא אינו ראוי לחפש המוחלט אחרי כי איננו חפשי בנפשו, והוא מורד באלהיו רק מפני שהוא מתקנא בבן־האלהים, בכבודו ובכחו השלטוני. אך לטובת האנושיות חקק האלהים את החק הנצחי שעל פיו חייבים הקטנים להיות נשמעים לגדולים, חלשי הרוח לגבורי הנשמה. ואף־על־פי־כן גם השעבוד לאידיאל מרומם ונשא לא לעבדות יחשב, ובאמת אינו כן בעיני אדם־המעלה. אילו היה השטן באמת חוזר רק אחרי האמת וטובת־הכלל מבלי כל פניה עצמית, אז לא החזיק בדעה המשובשת והמזקת האומרת „טוב מלך בשאול מעבד בחצרי מלכים" (ע' 10). עבודת האלהים, כלומר, הכרת האמתות הנצחיות השולטות בעולם וההכנעה בפניהן, היא באמת רק עבודה של בני־חורין גמורים. הלא כה דברי עבדיאל אל השטן:

הַאִם יִתָּכֵן לִקְרֹא בְּשֵׁם עֲבֹדַת עֶבֶד
עֲבֹדָה צִוָּה אֱלֹהִים וְחֹק אֵין לְהָשִׁיב?
הֲלֹא דְבַר אֱלֹהִים וְחָק־עוֹלָם הוּא

כִּי הַגָּדוֹל אֲשֶׁר לוֹ יֶתֶר שְׂאֵת וָעָז
יִמְשֹׁל בַּקְּטַנִּים מִמֶּנּוּ. וַעֲבֹדַת עֶבֶד הִיא
לַעֲבֹד אֶת הַנָּבָל אוֹ הַבּוֹגֵד
הַמֹּרֵד בְּאָדוֹן הַגָּדוֹל כָּמוֹךָ הַיּוֹם הַזֶּה,
אֲשֶׁר יַעַבְדוּךָ רֵיקִים, וְאַתָּה אֵינְךָ חָפְשִׁי
כִּי עֶבֶד אַתָּה לִשְׁרִירוּת לִבְּךָ הָרָע. **(ע' 164)**

ועל התורה הזאת הוזר מילטון ומשנן אותה בכל פעם בנוגע להאדם ולתעודתו על האדמה. האדם נוצר מאת האלהים חפשי על ידי זה שנתן בידו את הבחירה לעשות את הטוב ולחדל מרע:

הֵן טוֹב וְיָשָׁר יְצַרְתִּיו אַף עֲשִׂיתִיו
וְכֹחַ בּוֹ לַעֲמוֹד וְלִנְפֹּל אִם יִבְחָר. **(ע' 69)**

ככה דובר האלהים כשהוא רואה את השטן מתפרץ מן השחת להכשיל את האדם בעון. וכן הם גם דברי רפאל אל האדם בשעה שהוא מזהיר אותו על הסכנה הצפויה לו:

— — — — — — — — הָעֹנֶג וְהַשַּׁלְוָה
מִיַּד אֲדֹנָי לְךָ, וְאֹרֶךְ יְמֵי הַשַּׁלְוָה
בְּכֹחַ יָדְךָ הוּא; כִּי תוּכַל לִשְׁמֹעַ
וּלְהַאֲמִין בִּדְבַר אֲדֹנָי וְגַם תּוּכַל לַחֲדֹל
— — — — — — — — — — — —
כִּי בְּאֵין חֹפֶשׁ אֵיךְ יִבָּחֵן הָאָדָם
אִם עֲבֹדָתוֹ שְׁלֵמָה אוֹ בְּלֵב וָלֵב? **(ע' 144)**

ולפיכך שם האלהים את השכל והתבונה בלב האדם למען יוכל לדעת על ידם מה הוא טוב ומה רע:

אֵין אוֹיֵב מִחוּץ יוּכַל לְהָרַע לוֹ
בִּלְתִּי נַפְשׁוֹ פְּנִימָה אִם לֹא יִמְשֹׁל בְּרוּחוֹ,
וְרָעָה לֹא תְבוֹאֶנּוּ לוּלֵא יְבִיאֶנָּה בִּרְצוֹנוֹ;
אַךְ רְצוֹנוֹ לְבַד הֵנִיחַ אֱלֹהִים חָפְשִׁי,
כִּי הַשֹּׁמֵעַ לְשֵׂכֶל חָפְשִׁי הוּא וְלֹא עָבֶד,
וְהַשֵּׂכֶל יָשָׁר הוּא אֵין בּוֹ עַוְלָתָה (ע' 242).

וגן־העדן עצמו אינו אלא אותו מקום החפש המוחלט, המצב האידיאלי של החיים האנושיים, כשהאדם יודע למשל בעצמו ולשעבד את חושיו ורגשותיו ותאוותיו לתעודה היותר־רמה, לעבודת האלהים ולשמירת מצוותיו. תוספת הדעת אינה בהכרח סבה למכאוב ויסורים, ואם היא רק טובה ונכונה אז היא גורמת לאדם

לְהַשְׂכִּיל לְמַעְלָה רֹאשׁ לָבוֹא עַד הָאֱלֹהִים
(ע' 144).

בכח הדעת להשביח את מצב האדם אפילו בעדן, ומן העדן התחתון יוכל האדם להתרומם ל„עדן העליון" (ע' 143). כי הדעת הזכה והמזוקקה היא מזון לנפש ולרוח, היא „דעת קדושים", מאכל מלאכי מרום:

הִנֵּה יָבוֹא הַמּוֹעֵד וְאָדָם מִשֻּׁלְחַן הַמַּלְאָכִים
מִפַּת בַּגָּם יֹאכַל וְגַם יִמְתַּק לְחִכּוֹ,
וְלֹא יִתְאוֹנֵן לֵאמֹר הוּא לֶחֶם הַקְּלֹקֵל.

(ע' 143)

אדם וחוה חטאו וגורשו מגן־העדן רק מפני שהדעת שאליה שאפו לא היתה הדעת הנכונה להם והטובה לאשרם המוסרי. פרי העץ שאכלו פקח את עיניהם רק לדעת „את הטוב אשר אזל ואיננו" ואת „הרע אשר קנה לנפשו" **(ע' 303)**. זו לא היתה רדיפה אחרי הדעת של חקי האלהים בתבל ומקום האדם בטבע, כי אם דעת התענוגים המשכרים את הלב וגוזלים את התֹם מן הנשמה —

— — — — — — — לוּא הֶחֱזִיק בְּתֻמָּתוֹ
לֹא יֶחְסַר כָּל טוֹב וְכָל רָע לֹא יֵדַע. **(ע' 303)**

וכל התורה הזאת באה למילטון מן השיטה התיאולוגית שאחז בה, והיא שהאלהים הוא הכל וממנו בא הכל. מילטון אינו מאמין בבריאת יש מאין. דבר בריאת העולם לא הוסיף שום דבר חדש על החמרים שכבר נמצאו בעולם מקדם קדמתה. החמר היה לעולמים והוא גם ישאר לעולמי עד. „אין כל חדש תחת השמש".

— — — — — — אֶחָד הוּא הָאֱלֹהִים,
הַכֹּל בָּא מִמֶּנּוּ וְהַכֹּל אֵלָיו יָשׁוּב
בִּלְתִּי הַסָּר מִטּוֹב אֲשֶׁר יֵלֵךְ לָאֲבַדּוֹן. **(ע' 142)**

והפסיכולוג שבמילטון יש שהוא יותר נכבד לנו אף מן התיאולוג שבו. הציור שהוא נותן מן אדם וחוה בגן־העדן הוא באמת חדירה עמוקה לתוך תעלומות נפש האדם. ואולם בהליכותיהם זה עם זו, בדרכיהם ומשפטיהם, אין אדם וחוה באים אלא להבליט את הרעיון שאחז בו המחבר, שאמנם „עשה האלהים את האדם טוב וישר, אלא שהמה בקשו חשבונות רבים״, ועל־כן סרו מהדרך הישר. שני האנשים הראשונים, בציורו של מילטון, הם — —

— — — — — עֹלִים בְּתֹאַר וְתִפְאֶרֶת
בַּעֲלֵי קוֹמָה וּמִדָּה כְּתֹאַר בְּנֵי עֶלְיוֹן,
עֹז וְהָדָר לְבוּשָׁם וְהוֹד יִשְׂאוּ בְנַפְשָׁם
וּפְנֵיהֶם פְּנֵי אֲדֹנִים הַמֹּשְׁלִים בַּכֹּל,
כִּי עַל פְּנֵיהֶם יִזְרַח צֶלֶם אֱלֹהִים
אֱמֶת דַּעַת וְקֹדֶשׁ עִם תֻּמַּת יְשָׁרִים,
וּלְאָדָם שֶׁכָּכָה לוֹ הֲלֹא יָאֲתָה הַמֶּמְשָׁלָה.
וְהֵם שְׁנַיִם שְׁנֵיהֶם בִּדְמוּת זָכָר וּנְקֵבָה:
לוֹ יֶתֶר בִּינָה וְתִפְאַרְתּוֹ כֹּחַ יָד,
וְלָהּ יֶתֶר נֹעַם וְתִפְאַרְתָּהּ לִוְיַת חֵן;
הוּא לְבַדּוֹ לַאדֹנָי וְהִיא לַאדֹנָי עִמּוֹ.
רֹחַב מִצְחוֹ, הֲדַר פָּנָיו וְרוּם עֵינוֹ
יַעֲנוּ וְיֹאמְרוּ לַכֹּל כִּי הוּא הַשַּׁלִּיט.
קְוֻצּוֹתָיו תַּלְתַּלִּים שְׁחֹרוֹת שֹׁרְקוֹת

נִפְלָגוֹת בַּחֲצִי קָדְקֳדוֹ וּתְלוּיוֹת עַד הַשֶּׁכֶם,
וּמַחְלְפוֹת רֹאשָׁהּ אֲרֻכּוֹת, קְוֻצּוֹת שֵׂעָר צָהֹב
מְפֻזָּרוֹת כְּשָׂרִיגֵי הַגֶּפֶן בְּלִי עֵרֶךְ וּסְדָרִים
וִיכַסּוּ חֶלְקַת בְּשָׂרָהּ כְּצָעִיף עַד הַטַּבּוּר.
בָּזֹאת נִכֶּרֶת לָעַיִן כִּי נִכְנַעַת מִפָּנָיו
וְהוּא יִמְשֹׁל בָּהּ בְּנַחַת וְלֹא בְחָזְקָה,
כִּי בְאַוַּת נַפְשָׁהּ תִּכָּנַע תַּחַת יָדוֹ
וּתְמַלֵּא חֵשֶׁק לִבּוֹ בְּבוֹשֶׁת־פָּנִים וַעֲנָוָה:
רֶגַע תִּתְחַמֵּק מִמֶּנּוּ לְהִתְנַגֵּר בּוֹ בְּאַהֲבָה
וְרֶגַע תָּשׁוּב אֵלָיו לָתֵת לוֹ דוֹדֶיהָ.

(עע' 101—102)

ומאושרים מאד הם שני אלה בגן־העדן, מאושרים בינם לבין עצמם, ומאושרים בסביבה הנהדרה שהם בה. את ששון־לבם מתאר מילטון בשורות היפות האלה:

וְכֵן הָלְכוּ עֲרוּמִים לְעֵינֵי אֱלֹהִים וּמַלְאָכִים
וְלֹא יִתְבּוֹשָׁשׁוּ כִּי לֹא חָשְׁבוּ רָעָה,
וּשְׁנֵיהֶם אֲחוּזֵי יָד הִתְהַלְּכוּ כֹּה וָכֹה
מְחַבְּקִים יַחְדָּיו וּמִתְעַלְּסִים בְּאַהֲבַת דוֹדִים.
וְצֶמֶד יָפִים כָּאֵלֶּה, נֶאֱהָבִים וּנְעִימִים,
לֹא נִמְצָא מֵעוֹלָם; כִּי בְזַרְעָם אַחֲרֵיהֶם
לֹא קָם כְּאָדָם בַּבָּנִים וְלֹא כְחַוָּה בַּבָּנוֹת.
וְלִפְנוֹת עֶרֶב יָשְׁבוּ עַל תֶּלֶם יָרֹק

תַּחַת חֹרֶשׁ מֵצַל אֵצֶל מַבּוּעַ מָיִם
לְהִנָּפֵשׁ שָׁם מִמְּלָאכָה אֲשֶׁר עָשׂוּ בַגָּן,
כִּי שָׁקְדוּ בַּעֲבֹדָה לֹא בְזֵעַת אַפֵּיהֶם
כִּי אִם לִמְצֹא יֶתֶר עֹנֶג בַּמְּנוּחָה,
לִשְׁאֹף צֵל נָעִים אַחֲרֵי טֹרַח הַיּוֹם,
לְהַמְתִּיק אֹכֶל לְחִכָּם וְשֵׁנָה לְעֵינֵיהֶם.
וְלֹא בְעָמָל רַב הֵכִינוּ מַטְעַמִּים לָעֶרֶב,
כִּי בְעוֹדָם בִּמְסִבָּם עַל מַצַּע פְּרָחִים
קָטְפוּ בְיָדָם מִפְּרִי מְגָדִים יְקָרִים
הַתְּלוּיִם מֵעַל לְרֹאשָׁם; וְכַאֲשֶׁר סָעֲדוּ לִבָּם
וּמָצְצוּ עֲסִיס רִמּוֹנִים שָׁתוּ מַיִם חַיִּים
אֲשֶׁר שָׁאֲבוּ בַזָּג כְּכוֹס מִן הַמַּבּוּעַ.
וּלְהַעֲלוֹת חֵשֶׁק לִבָּם צָחֲקוּ צָהֲלוּ יַחַד
וְהִתְגָּרוּ כְּדֶרֶךְ בַּעַל עִם אֵשֶׁת נְעוּרָיו.
וּלְמוּלָם שִׂחֲקוּ שָׁם מִכָּל חַיּוֹת הָאָרֶץ,
כִּי הַחַיּוֹת טֶרֶם לָמְדוּ לִטְרֹף טָרֶף,
לֹא שָׁכְנוּ כִּפְרָאִים בַּמִּדְבָּר אוֹ בַיָּעַר:
אֲרִי יְדַלֵּג לִפְנֵיהֶם וּגְדִי יִשְׁתַּעֲשַׁע בְּכַפּוֹ,
דֹּב וְנָמֵר יְרַקֵּדוּן, זְאֵב וְתַיִשׁ יַחְדָּיו.
וְהַפִּיל הַגָּדוֹל יַחְפֹּז חָטְמוֹ עֲקַלָּתוֹן
וּמַפְלִיא לַעֲשׂוֹת, וַיְהִי כִּמְצַחֵק בְּעֵינֵיהֶם.
וְהַנָּחָשׁ הֶעָרוּם שָׁכַב חֶרֶשׁ בְּתוֹכָם
וַיְשֹׂרֵג זְנָבוֹ כָּאֹרֶג וַיְהִי לְאוֹת וּלְמוֹפֵת

כִּי עָרְמָה וּמַשָּׁאוֹן עַל יָדוֹ תֵּצֶאנָה.
וְצֹאן וּבָקָר יִכְרְעוּ יִרְבְּצוּ בֵּין שְׁפַתָּיִם,
רָעוּ כְּדָבְרָם בַּיּוֹם וְיִגְּרוּ גֵּרָה בָעָרֶב,
כִּי יָרַד הַשֶּׁמֶשׁ וְאָץ לִשְׁקֹעַ בַּיָּם
וְכוֹכָבִים דָּרְכוּ מִמְּסִלּוֹתָם לְהָאִיר הַלָּיְלָה.

(עע' 102—103)

זו היא אמנם אידיליה נחמדה המתאימה לדמיון המקובל של אשר אבותינו הראשונים באהבתם הראשונה ובחיי העדן שלהם.

אדם הראשון הוא תלמידם הותיק של המלאכים רפאל ומיכאל היורדים משמים ארצה להורותו דעת ומוסר. הוא תם־הנפש, המאמין באלהים ושומר פקודותיו; ג׳נטלמן אמתי האוהב את אשתו תכלית אהבה, קושר ומביא לה צרורי פרחים, וקורא לה כנויים של חבה, כמו „רעיתי יפתי״ (ע׳ 112), „חוה אשה משכלת״ (ע׳ 114), „מנת חלקי בנעימים וראש שמחתי בחיים״ (ע׳ 105), או „צלם נפשי וכבודי, חצי עצמי ובשרי״ (ע׳ 130). בשבילה הוא נכון גם להפקיר את חייו. והיא גם היא משיבה אהבה ואמונה אל חיקו, מתרפקת עליו וקוראה לו „מחוקקי״, „הורי ומורי״ (ע׳ 113), „אדם בחיר־היצורים מלא רוח אלהים (ע׳ 137). היא רואה בו לא רע וחבר אלא גם בעל מגן ואיש הרם עליה בכחו ושכלו. ושניהם גם יחד יראים את האלהים ומתפללים לו ומזמרים תהלותיו ערב ובקר, בשכבם ובקומם.

חוה היא תמונה מצוינה של האשה כמו שהיא, ברוח החן והעדינות השפוכים עליה, ברוך ופינוק בשרה, בנטיתה לתענוגים ושעשועים, וברפיון תכונת נפשה ורצונה. כשהיא מתיחדת עם אישה בליל חתונתם, היא נזהרת ליפות ולקשט את משכב־הדודים שלהם:

הִצִּיעָה בְּיַרְכְּתֵי מְלוּנָתָהּ
צִצִּים וְגַבְלוּת פֶּרַח, וְנָפָה מִשְׁכָּבָהּ מֹר
עִם רָאשֵׁי בְשָׂמִים. (ע׳ 115)

והיא גם אשת־חיל המכלכלת עניני ביתה בטוב טעם. הנה המלאך רפאל בא להם בשליחות האלהים, וחוה עושה כל מה שביכלתה להראות לו מדה גדושה של הכנסת־אורחים כבעלת־בית מנוסה. היא חושבת בלבה —

מַה־מַּטְעַמִּים לַעֲרֹךְ וּמַה־מְּגָדִים לִבְחֹר,
אֵיךְ לַעֲשׂוֹת אֹתָם לְמַעַן יֶעֶרְבוּ לְחֵיךְ
וְאֵיךְ לַעֲרֹךְ אֹתָם לִהְיוֹת נֶחְמָדִים לָעָיִן.
(ע׳ 138)

וכמו שהיא מצטינת בכל אותן המעלות הטובות שאנו מונים באשה, כן גדול אצלה גם רפיון־הרוח הרגיל אצל בת־מינה. היא נכשלת בעברה בו ביום שהנחש דובר אליה חלקות ומהלל את יפיה וחנה ובינתה. קשה עליה לעמד בנסיון ולבלי לשמֹע לקול חנף. כמעט אך אכלה מפרי העץ ועיניה

נפקחו, וכבר הקנאה, קנאת האהבה, מתחילה לפעם בקרבה. עדין היא האשה האחת בתבל, ובכל זאת עינה כבר צרה בחברתה, תהיה מי שתהיה, אשר תבא לרשת את מקומה אם תמות. זוהי הטענה היותר־נמרצה שבה היא מוצאה לה זכות להשיא את אישה שיחטא גם הוא וימות יחד עמה — —

אַךְ אִם אֱלֹהִים הִשְׁקִיף מִמְּכוֹן שִׁבְתּוֹ
וְיָבוֹא בְמִשְׁפָּט עִמָּדִי, וּמוֹת אָמוּת וְאֵינֶנִּי,
וְאָדָם יִמְצָא לוֹ חַוָּה אַחֶרֶת לְאִשָּׁה,
מִי יוּכַל עֲמוֹד כִּי תִקְרֶאנָה כָּאֵלֶּה?
הֲלֹא הִגָּיוֹן זֶה רַע עָלַי מִמָּוֶת.

(עע' 256—257)

ואולם בבא עליהם הענש שהאלהים גזר עליהם, ומיכאל המלאך בא להוציאם מגן העדן, אז האדם מקבל עליו את הדין בלי תלונה, לא יתאונן ולא יתחנן. לבו קשה בקרבו, והוא מתעתד לכל הצרות והתלאות של מצב קיומם החדש. הוא רק מתחרט על כי אין בידו להיטיב את עותתו. לא כן חוה, שאינה נשמעת לשכל כי אם לרגש. כאשה שהבכיון קל עליה, היא מרבה בדמעות, עצביה נרעשים, והיא צועקת מרה:

הוֹי אֵיד פִּתְאֹם, שֶׁבֶר מַר מִמָּוֶת!
אֵיךְ אֶעֱזֹב גַּנִּי וְאֶרְחַק מִמְּקוֹם מוֹלַדְתִּי,
אֵיךְ אֶעֱזֹב כַּרְמִי מְשַׂמֵּחַ אֱלֹהִים וַאֲנָשִׁים,

וַאֲנִי אָמַרְתִּי פֹּה בִּדְמִי יָמֵינוּ נֵשֵׁבָה
וּבְשׁוּבָה וָנַחַת נִוָּשֵׁעָה עַד בּוֹא חֲלִיפָתֵנוּ:
וְעַתָּה אָבְדָה תוֹחַלְתִּי אֵין תִּקְוָה עוֹד.
צַר לִי עֲלֵיכֶם פְּרָחִים יְקָרִים נְעִימִים!
שַׁחַר קַמְתִּי לִרְאֹתְכֶם וְאֵחַרְתִּי עֲלֵיכֶם בַּנֶּשֶׁף,
כְּאֵם גִּדַּלְתִּי וְרוֹמַמְתִּי וָאֶתֵּן לָכֶם שֵׁמוֹת.
מִי יִפְקֹד אֶתְכֶם לַעֲרֹךְ מִין לְמִינֵהוּ
מִי יַשְׁקֶה כָּל צָמֵא מִמְּקוֹר מַיִם חַיִּים?
וְאַתְּ סֻכַּת שְׁלוֹמִי אַפִּרְיוֹן חֲתֻנָּתִי!
יָפָה עֲשִׂיתִיךְ לְמַרְאֶה לְרֵיחַ בְּשָׁמַיִךְ טוֹבִים.
אֵיךְ אוּכַל לְעָזְבֵךְ לְהַרְחִיק נְדֹד בַּמִּדְבָּר,
אֵיךְ נִשְׁאַף רוּחַ עַל אֲדָמָה טְמֵאָה
וְתַחַת מַעֲדַנֵּי מַלְאָכִים נֹאכַל שָׁם בְּאֻשִּׁים?

(ע' 309—310)

כזה הוא משפט האשה, זה טבעה וזו היא חולשתה.

„אבדת העדן" מצטין באפי אחד ומיוחד המוציא אותו מכלל השירים המדברים בנושאים ביבליים. השיר כלו הוא כעין פרוש גדול וארוך לספור מעשה־בראשית. מילטון משתמש בכל מקרה הבא לידו להכנים את היסוד הדרשני והפרושי לתוך ציוריו הפיוטיים. דבר זה אמנם מונח בעצם תכניתו של השיר, שלולא זה לא יכול עמד אלא אם שנה את צורתו וגזרת בנינו. דברי הכתוב בבראשית: „הוא ישופך ראש ואתה תשופנו עקב" (בראשית ג', ט"ו) הם באמת היסוד

שכל הבנין הפיוטי הזה בנוי עליו.[1] אחרי שבהם מצא המשורר את הרעיון בדבר המלחמה התמידית של האדם בהשטן, הוא יצר־הרע שבלב. ובמשך דברי השיר מתאמץ מילטון לבאר ולתרץ עוד כמה מקומות בתנ״ך. כבר הזכרתי שהוא מבאר את ענין עץ הדעת טוב ורע: דעת „הטוב אשר אזל ואיננו״ ו„הרע אשר קנה לנפשו״. באופן דומה לזה הוא מישב גם את הדברים „ואכל וחי לעולם״ (בראשית ג, כה):

וְאָכַל וָחַי לְעוֹלָם חַיֵּי צָרָה וְיָגוֹן. (ע' 304)

וכן הוא מבאר את דבר בריאת האור בספור בריאת העולם:

הוּא הָאוֹר הָרִאשׁוֹן וְהַזַּךְ בִּיסוֹדֵי עוֹלָם
אֲשֶׁר נִבְקַע מִקֶּדֶם וְהוֹפִיעַ בְּמַחֲשַׁכִּים
טֶרֶם זָרַח הַשֶּׁמֶשׁ; כִּי שָׁכַן בַּעֲרָפֶל
וְעוֹדֶנּוּ לֹא יָצָא מִתּוֹךְ עֲנָנֵי חוּפָּתוֹ. (ע' 196)

על בריאת הרקיע בתוך המים שיהא „מבדיל בין מים למים״ הוא אומר:

וְהוּא קִיר מַבְדִּיל בֵּין הַמַּיִם מִתַּחַת
וּבֵין מֵימֵי הַיָּם אֲשֶׁר מֵעַל לָרָקִיעַ.
כִּי יָם גָּדוֹל מוּצָק בָּהִיר וָזָךְ
כִּזְכוּכִית אוֹ כְשַׁיִשׁ סוֹבֵב מֵעַל לָרָקִיעַ

[1] מילטון חוזר על דברי הכתוב הזה פעמים הרבה. ראה „ויגרש את האדם״ ע' 156, 273, 282, 298, 305, 334, 340, 342, 344.

לְהָגֵן בְּעַד תֵּבֵל לְבַל יִנָּטֶה עָלֶיהָ
קַו תֹהוּ וָבֹהוּ מִתְּהוֹם הַהוֹלֵךְ וְסֹעֵר
וּמָחָה אֹתָהּ כַּצַּלַּחַת, מָחָה וְהָפַךְ עַל פָּנֶיהָ.
(עע' 196 — 197)

וכן על בריאת השמש:

מִכָּל צְבָא הַשָּׁמַיִם יָצַר הַשֶּׁמֶשׁ רִאשׁוֹנָה
כַּדּוּר רְחַב יָדַיִם בְּלֹא אוֹר בַּתְּחִלָּה
אַף כִּי עַצְמוֹ כְּעֶצֶם הַשָּׁמַיִם לָטֹהַר
וְאַחַר עָשָׂה אֶת הַיָּרֵחַ כְּעָגֹל כֶּסֶף
וְכוֹכָבִים כַּקָּטֹן כַּגָּדֹל וַיִּזְרָעֵם בַּשָּׁמַיִם
כְּזֶרַע הַשָּׂדֶה לָרֹב. מֵאוֹר הַצָּפוּן בַּמָּרוֹם
אָצַל חֵלֶק שִׁבְעָתַיִם עַל פְּנֵי הַשֶּׁמֶשׁ
כִּי יְצָרוֹ בְחָכְמָה, וּבָרָא בוֹ נְקָבִים
נְקָבִים וַחֲלִילִים דַּקִּים לִשְׁתּוֹת מִנְּהַר דִּי־נוּר
וּלְהָכִיל שְׁבִיב אִשּׁוֹ בְּקִרְבּוֹ וַיְהִי לְהֵיכַל הָאוֹר.
וְהוּא הַמָּקוֹם לַכּוֹכָבִים לִשְׁאֹב אוֹרָם מִמֶּנּוּ
וְגַם כּוֹכַב הַשַּׁחַר קַרְנַיִם מִיָּדוֹ לוֹ. (ע' 199)

הוא מתאר את עלי־התאנים שתפרו להם אדם וחוה:

וְלֹא כְּאַחַת הַתְּאֵנִים הַנֹּשְׂאֵת פְּרִי לְמִינָהּ
כִּי אִם כִּתְאֵנָה הַנּוֹדַעַת בְּאֶרֶץ הֹדּוּ
אֲשֶׁר טַרְפֵּי צִמְחָהּ גְּדֹלִים וּרְחָבִים. (ע' 265)

והכתנות אשר עשה להם האלהים:

הִפְשִׁיט עוֹר בְּהֵמָה אוֹ חַיָּה
אוֹ לָקַח עוֹר אֲשֶׁר יִפְשֹׁט הַנָּחָשׁ
וַיַּעַשׂ לָהֶם כָּתְנוֹת עוֹר וַיַּלְבִּישֵׁם. (ע׳ 274)

והוא מצדיק את ענש־המות שהאדם הביא על עצמו בפשעו:

כִּי חַיֵּי עוֹלָם נָטַעְתִּי בוֹ בְּהִבָּרְאוֹ
וְחַיֵּי אשֶׁר בְּנַפְשׁוֹ, וּבְאִוַּלְתּוֹ אָבַד אָשְׁרוֹ
וּמַתְּנַת חַיֵּי עוֹלָם הָיְתָה לוֹ לְרָעָה
כִּי יָקוּץ בְּחַיָּיו מִפְּנֵי עָמָל וָכָעַס.
לָכֵן אָמַרְתִּי לוֹ הַמָּוֶת טוֹב מאֹד
כְּרֹפֵא לְכָל תַּחֲלוּאָיו, כִּי בִימֵי חַיָּיו
יִבָּחֵן בְּכוּר הָעֹנִי וְיִצָּרֵף כְּכֶסֶף בַּעֲלִיל.
עַד יֵצֵא מְזֻקָּק בֶּאֱמוּנָתוֹ וּמַעֲשֵׂי יָדָיו
וּמֵת מוֹת יְשָׁרִים וְקָם וָחַי לְעוֹלָם
בְּעוֹלָם טוֹב וְחָדָשׁ, הוּא עוֹלָם הַבָּא. (ע׳ 303)

ועל הביאור שבס׳ בראשית על השם חוה שהיא „אם כל חי", הוא מוסיף:

הֲכִי נִקְרֵאת חַוָּה אֵם לְכָל חָי,
אָדָם חַי בִּגְלָלֵךְ וְכָל חַי בִּגְלָלוֹ. (ע׳ 306)

מילטון משתמש בהאגדה העברית הידועה: „זה ספר תולדות אדם מלמד שהראהו הקב״ה דור דור ודורשיו וכו׳״ (סנהדרין ל״ח, ב׳). מילטון עושה את מיכאל לשליחו של האלהים והוא המראה לו את עתידות העולם. גם בדברי המלאך הזה עם מיכאל נמצאים כמה באורים לספורי כתבי הקדש או הכתובים האחרונים:

וּבְכֵן עָלוּ שְׁנֵיהֶם בְּמַרְאוֹת אֱלֹהִים
אֶל רֹאשׁ הָהָר הַהוּא הַמִּתְנוֹסֵס בְּגַן עֵדֶן,
הַר גָּבֹהַּ וְתָלוּל מִכָּל גִּבְעוֹת עוֹלָם
אֲשֶׁר מִשָּׁם יַשְׁקִיף הַצּוֹפֶה סָבִיב סָבִיב
וַיִּרְאֶה אֶת הָאָרֶץ כִּמְגִלָּה פְּרוּשָׂה לְעֵינָיו.
(ע׳ 313)

ומה שעשה רפאל לטוביה עשם גם מיכאל להאדם:

וַיְגַל אֶת עֵינָיו לְהַרְאוֹתוֹ חָזוּת הַכֹּל,
וַיָּסַר עוֹר דַּק אוֹ תְּבַלֻּל מֵעֵינָיו,
כִּי בְּיוֹם אָכְלוֹ מִפְּרִי כַחַשׁ הַהוּא
דָּמָה לִהְיוֹת פִּקֵּחַ וְהָכָּה בְּעִוָּרוֹן. (ע׳ 313)

ובתוך שאר הדברים הוא מגלה לו גם מדוע הוליך האלהים את בני ישראל ארבעים שנה במדבר, ולא דרך ארץ נושבת:

מִדְּאָגָה מִדָּבָר פֶּן יִנָּחֵם הָעָם
בִּרְאוֹתָם מִלְחָמָה וְשָׁבוּ לְבֵית עֲבָדִים,

כִּי כַנִּקְלֶה כַּנִּכְבָּד בִּלְתִּי מְלֻמְּדֵי מִלְחָמָה
יִבְחֲרוּ חַיֵּי עֶבֶד מִלִּנְפֹּל לְפִי חָרֶב.
וְגַם מַחֲשָׁבָה אַחֶרֶת תִּכּוֹן בְּעֵצָה זוּ
כִּי בְהִתְמַהְמְהָם בַּמִּדְבָּר יִמְצְאוּ לָהֶם יָדַיִם
לְכוֹנֵן מֶמְשֶׁלֶת עַמָּם בְּיַד זִקְנֵי הָעֵדָה
רָאשֵׁי בֵּית אָבוֹת לִשְׁנֵים עָשָׂר מַטּוֹת,
הִיא הָעֵדָה הַגְּדֹלָה תַּחֲזִיק שֵׁבֶט הַמִּשְׂרָה
לַחֲרֹץ כָּל דִּין וּמִשְׁפָּט עַל פִּי הַתּוֹרָה
אֲשֶׁר יִתֵּן אֱלֹהִים בְּרֹאשׁ הַר סִינָי.

(עע' 336 — 337)

ואולם הצד היותר־מענין שבשיר הזה הוא לא התיאולוגיה או הפילוסופיה שבו, אף לא היסודות הביבליים שעליהם נבנה, או השפעתה של הקלסיות הנכרת בו בכל מקום, כי אם ההומור הנאצל והנעלה המתגלה פה ושם בין שורותיו. הומור זה הוא עוקץ וחודר, מגיע עד הנפש ומזעזע את נבכי הנשמה, והוא העושה את השיר ליותר משיר ספורי, ליותר מדרמה של תוגה או בדיחה. השעורים המוסריים הנשמעים בו רק דרך־אגב, כאילו שלא במתכוון, כח פעולתם עלינו גדול הרבה יותר מאשר יכל להיות אילו נאמרו הדברים בדרך ישר. את דעותיו היותר נמרצות ומשפיעות משמיע מילטון כעומד מן הצד, והן באות רק כעין „סרח העודף" להמעשה המסופר או הרעיון המבוטא שקדמו לו. אבל העין הבוחנת לא תוכל לשגות ש„סרח־עודף" זה הוא באמת העקר, וכי

כל הדברים שבאו לפניו אינם אלא הטפל והאמתלא בעבורו.

הנה השדים, עם השטן בראשם, גומרים את אספתם שבה הם מחליטים לשלח את צירם הנאמן אל האדמה למען אשר ישיא את זוג האדם לחטא ויפר בזה את עצת האלהים. השלום ואחדות־הלב הגמורים השוררים בין יצורי השאול האלה, בנגוד לפרוד־הלב, הקנאה והשנאה המתגלים תמיד בין בני האדם, נותנים מקום למילטון להפליט מעטו את המוסר השנון הזה:

הֲלֹא יֵבוֹשׁ הָאָדָם לִרְאוֹת שֵׁדִים אֲרוּרִים
כְּאַחִים יַחְדָּיו יִדְבָּקוּ; וֶאֱנוֹשׁ נִפְרָד מֵרֵעֵהוּ,
וּנְבוֹנֵי דָבָר כָּמוֹהוּ מְיַחֲלֵי לְחַסְדֵי מָרוֹם
וְקֹרְאֵי בֶאֱלֹהֵי שָׁלוֹם, יִשְׂנְאוּ יִשְׂטְמוּ וִירוֹצְצוּ
אִישׁ אֶת עֲמִיתוֹ וְיָרִימוּ גַם מִלְחָמֶת
לְהַחֲרִיב אֶרֶץ וּמְלֹאָהּ לְבְלֹעַ אִישׁ אָחִיו,
וְלֹא יָחוּשׁוּ לְיַחֵד לִבָּם, לֵאמֹר רַב לָנוּ,
הֲלֹא רַבִּים קָמִים עָלֵינוּ מִשְּׁאוֹל תַּחְתִּית
הַצֹּדִים יוֹמָם וָלַיְלָה אֶת נַפְשֵׁנוּ לְקַחְתָּהּ.

(ע׳ 46)

וכמה דוקר הוא העֹקץ שבדבריו על מלחמת המלאכים במרום! כל הפרטים המבהילים של מלחמת־הטיטנים הזאת, שמילטון הצליח לתאר בצבעים כל־כך בהירים, אינם אלא תמונה סטירית נאמנה של מלחמות בני האדם אלה באלה,

כמו שגם ציורו מהסבות אשר הולידו את המלחמה ההיא אינה אלא סטירה על התחרות, הקנאה ואהבת־עצמם של „הגדולים" ואנשי השם, הלורדים והברוניטים, המתלוננים בצל המלך ומיחלים לרצונו וחסדו. הוא מתאר את טכסיסי המלחמה ואת כלי הנשק של שני המחנות הערוכים זה כנגד זה, שבראש האחד עומד עבדיאל הנאמן לד׳ ובראש השני השטן המורד באלהים, ובקראנו זאת יש שאנו שוכחים שדבר לנו כאן עם מלאכי עליון, וכי זו היא מלחמה לא בארץ כי אם בשמים. הן גם על האדמה מתחת הורגים בני הארץ האחת את בני הארץ האחרת רק על פי פקודת שר ומפקד, אף כי אינם יודעים איש את אחיו ואין להם שום סבה פרטית שבעבורה ירדו איש לחיי חברו, — הורגים ואינם חושבים על החיים המקוטפים בלי עת, ועל אלפי האומללים הנשארים אחריהם לשמה ולחלי ולכפן, הורגים ושוכחים כי אב אחד לכלנו ואל אחד בראנו. הסטירה שבדברי מילטון אך מוסיפה על תוגת האנחה הנשמעת מהם:

וַיִּפָּלֵא בְעֵינֵינוּ אֵיךְ יָרִיבוּ מַלְאָכִים
וְיִלָּחֲמוּ אֵלֶּה בָאֵלֶּה אַחֲרֵי אֲשֶׁר הִסְכִּינוּ
לָשֶׁבֶת כְּאַחִים יַחְדָּו, לְהִתְחַבֵּר בְּאַהֲבָה וְגִילָה
וְלָשִׁיר שִׁירֵי יוֹצְרָם כְּבָנִים אֶל אֲבִיהֶם?
אֲבָל אֵין רַכּוּת וּנְדִיבוּת בְּיוֹם נָשֶׁק,
כִּי הַכֹּל נִשְׁכָּח בְּהִנָּתֵן אוֹת קְרָב. (ע׳ 161)

והוא משתמש במקרה שבא לידו להגיד, שכלי־המשחית הנוראים שהצבא עושה בהם במלחמה את עבודת ההריסה והכליון, אבק־השרפה וכלי־התותח, הם ילדי השטן, שבמוחו נולדו, ומעשה ידי השדים חבריו שהוציאו את מזמות רוחו אל הפועל:

וּכְרֶגַע כָּרוּ מַקֶּבֶת בְּמַעֲבֵה שְׁמֵי מָרוֹם
וַיִּמְצְאוּ שָׁמָּה מְקוֹר גָּפְרִית וָנֶתֶר.
אֶת אֵלֶּה לָקְחוּ וְעָשׂוּ כְּמוֹ מִרְקַחַת
טָחוֹן וּבָלוֹל הֵיטֵב עַד אֲשֶׁר הֵכִינוּ
כְּזֶרַע גַּד שָׁחֹר, הוּא אֲבַק הַשְּׂרֵפָה.
וִידֵי אֲחֵרִים חָפְרוּ וְהָצְבוּ נְחֹשֶׁת וּבַרְזֶל
כְּמוֹ גִידֵי בַרְזֶל הַנִּמְצָאִים בְּבֶטֶן אֲדָמָה,
וַיַּעֲשׂוּ קְנֵי הַמּוֹרֶה, שֶׁלַח וְאַבְנֵי קֶלַע
כְּמַלְאֲכֵי מָוֶת כֻּלָּם. וְגַם עָרְכוּ לָהֶם
פְּתִילִים בֹּעֲרִים בָּאֵשׁ לְהַדְלִיק קְנֵי הַמּוֹרֶה.

(ע' 176)

מילטון, שבעצמו סבל הרבה יסורי אהבה, אשר בעוד לא מלאו לו ארבעה שבועות לחתונתו וכבר מצא את האשה מר ממות, ואשר ראה את כל הצביעות של חיי־הנשואין שרב בני ארצו שקעו בה, מוצא הרבה חצים בצקלונו לירות בהם אל השקרים המוסכמים בדבר האהבה שנהיו בימיו לקנין הרבים. את האהבה האמתית הטהורה הוא מרומם ומפאר עד

מאד. אבל לאסונה של האנושיות אהבה כזאת רק בגן־העדן מקומה, והיא ידועה היתה לאדם ואשתו רק בטרם חטאו בעץ הדעת. התמונה שהוא נותן מן האהבה המינית היא יקרה ונפלאה, וכמעט שאין למצא דוגמתה אצל שום סופר אחר:

מַה־יָּפִית וְנָעַמְתְּ אַהֲבָה בַּחֲתֻנַּת דֹּדִים!
יָדֵךְ עָשָׂה פֶלֶא וּמְקוֹר חַיִּים עִמֵּךְ;
בָּךְ יִפְרֶה הָאָדָם וְזַרְעוֹ יִרְבֶּה כַּחוֹל,
גַּם יוֹשְׁבֵי עֵדֶן טֶרֶם קָנוּ מְאוּמָה
הָשְׁבוּךְ כְּרֵאשִׁית קִנְיָנָם וְגַם אַתְּ הִרְחַקְתְּ
תַּאֲוַת נְאֻפִים מֵאָדָם לְבַל יִדְמֶה לִבְהֵמָה;
עַל פִּיךְ הִתְיַחֵשׂ אִישׁ לִשְׁאֵרוֹ וּבְשָׂרוֹ
וְנִקְשַׁר הָאָב בִּבְנוֹ וְנֶפֶשׁ אִישׁ בְּאָחִיו
וּלְבֵית אֲבוֹתָם יִחָשְׁבוּ כְּדַת שֵׂכֶל הַיָּשָׁר.
חָלִילָה לִי לְהַרְשִׁיעֵךְ לָתֵת בָּךְ דֹּפִי
וְלֵאמֹר לֹא תָבוֹאִי אֶל אַדְמַת קֹדֶשׁ.
מְשׂוֹשׂ אַתְּ וְחַיִּים לְכָל בַּיִת וּמִשְׁפָּחָה,
מִטָּתֵךְ כְּבוּדָה וּטְהוֹרָה וּמוּם אֵין בָּךְ.
כַּאֲשֶׁר לְפָנִים וְעַתָּה גַּם אָבוֹת וּקְדוֹשִׁים
עָלוּ עַל יְצוּעֵךְ וְאֵין עַוְלָתָה בָּם.
פֹּה יוֹרֶה הַחֵשֶׁק חִצִּים וְרִשְׁפֵּי אֵשׁ,
פֹּה יָעִיר כְּנָפָיו וְאֶבְרָתוֹ כִּירַקְרַק חָרוּץ,
פֹּה יִרְהַב יִתְעַלֵּס — לֹא בִשְׂחוֹק זוֹנוֹת

אֲשֶׁר אֶתְנַן תְּבַקֵּשְׁנָה וְאֵין אַהֲבָה וְרָצוֹן,
וְלֹא בְמִרְוַחַת סְרוּחִים רְקוֹד וַאֲפֵר עֵינַיִם,
וְלֹא בְשִׁירֵי עֲגָבִים וּמְחֹלוֹת תַּעֲנוּגֵי לָיְלָה,
כִּי אִם יִרְוֶה דֹדִים מְנָת אִשָּׁה וּבַעֲלָהּ.

(ע' 117)

אבל אושר־אהבה כזה אפשרי הוא כל זמן שהתם והצניעות שולטים בלב. גם אשרם של אדם וחוה גז ופרח מיד אחרי שנכשלו ונפלו. תחת האהבה הטהורה שהתענגו עליה עד כה באה חמדת־בשרים שפלה, ותאוה משעבדת:

אֵין אֱמוּנָה וּבִטָּחוֹן וְאֵין שָׁלוֹם עוֹד
כִּי חָדְלוּ לִשְׁמֹעַ בְּקוֹל יֹשֶׁר וָדַעַת
וְנָטוּ אַחֲרֵי חֶמְדָּה אַחֲרֵי שְׁרִירוּת לִבָּם,
כִּי הַדַּעַת בָּאָדָם לָהּ מִשְׁפַּט הַבְּכוֹרָה
לִהְיוֹת כִּגְבִירָה, וְחֶמְדָּה כְּאַחַת הַשְּׁפָחוֹת;
וְאֵין טוֹב לַשִּׁפְחָה כִּי תִירַשׁ גְּבִרְתָּהּ
כִּי תָבִיא רֹגֶז וְכַעַס וְאֵין נָחַת: **(ע' 265)**

התרבות המזויפת שבעולם היא שגרמה לכמה מן המכשולים המוסריים ולצביעות החברותית שבאדם. מילטון קדם לרוסו ברעיונו שעל האנושיות לשוב אל מצב הפראות, שהוא המצב הטבעי, אם ברצונה לחיות חיים בריאים ושלמים. אדם וחוה מאושרים הם כל זמן שהם פראים־תמימים. האהבה הטהורה והצניעות גם הן שכיחות יותר אצל הפראים מאשר

אצל בני הישוב. אדם וחוה הולכים ערומים ולא יתבוששו, יען כי העירום הוא דבר טבעי אצלם, ואינו מגרה אותם לדבר־חטא. הדעת, כלומר, התרבות, היא שהוציאה את האדם מעולמו המאושר, הכניסה לתוכו את רגש־הבושה שהביא אתו גם את התאוה ומכשוליה. המעשה הראשון שאדם ואשתו עושים מיד אחרי החטא ופקיחת־עיניהם הוא לתפר להם עלי תאנה לכסות את ערותם. באותם עלי־התאנה שעשו להם אבותינו הראשונים מתחלת הציבילזציה וקלקוליה המרובים. הבגדים היו מאז מעולם המכשול הגדול לאשר המין האנושי. הם שהביאו אתם קנאה בין אדם וחברו וביחוד בין אשה וחברתה ובין איש ואשתו, הם שהכבידו את עול החיים וטרח הפרנסה, והם גם שהגדילו את התאוה והפריצות בעולם. מילטון מתעורר על זה:

הוֹי זְנוּת וָחֵטְא! עֲכַרְתֶּם בְּנֵי הָאָדָם
כִּי לְכַסּוֹת עֵינַיִם יִלְבְּשׁוּ בְּגָדִים לְבָנִים
אוֹ כָתְנוֹת עוֹר; אַךְ הִתְנַצְּלוּ עֲדָיִם
הוּא אֹשֶׁר הַנֶּפֶשׁ וְיִשְׁרַת הַלֵּב וְתֻמָּתוֹ.

(ע' 102)

ואת חצי לעגו המר הוא שולח גם אל כל אלה הגברים העצלים והמתפנקים, שאין בנפשם עוז וגבורה למדי למצא את דרכם בחיים ולהתפרנס מיגיע כפיהם, והם מוכרים את נפשם לכל אשה עשירה ההוזרת אחרי בעל ומרבה במחיר

רק למען שיקרא שם איש עליה. בדברו על הדבורים, שנוצרו בין יתר בעלי החיים במעשה בראשית, הוא אומר:

הֵן הֵנָּה הַנְּקֵבוֹת נֹתְנוֹת מָזוֹן וָטֶרֶף
לְבַעֲלֵיהֶן הָעֲצֵלִים, וּבֹנוֹת בָּתֵּי דֹנַג
מְלֵאִים נֹפֶת צוּפִים לִהְיוֹת לְמִחְיָה לָהֶן.

(ע' 203)

וגם על הנשים נבובות הלב והמוח, ההולכות בטל כל היום וחוזרות אך אחרי דברים של מותרות ותענוגים גופניים, הוא שופך את קיתון לעגו:

הֵן הֵנָּה הַבָּנוֹת אֲשֶׁר רָאִיתָ בַּמַּרְאֶה
מְלֵאוֹת חֵן וָיֹפִי וְקֶסֶם עַל פְּנֵיהֶן,
אַךְ קַלּוֹת הֵנָּה וְרֵקוֹת מִכָּל טוּב
אֲשֶׁר לִנְשֵׁי חַיִל לְכָבוֹד וּתְהִלָּה יֵחָשֵׁב,
כִּי הֵנָּה מְלֻמָּדוֹת רַק לְתַאֲוָה וַעֲגָבִים
לָשִׁיר לָחוּל בִּמְחֹלוֹת, לָשׂוּם עֲדִי וְקִשֻּׁרִים
לְבַטֵּא בְּנִיב שְׂפָתַיִם וּלְשַׂקֵּר עֵינָיִם.

(ע' 319 — 320)

העקץ היותר חד שבסטירתו של מילטון הוא, אולי, זה שבדבריו על הכנסיה הקתולית וכמריה, ועל ה„אחוות" הדתיות השונות שנולדו בקרבה. גם אלה באו לעולם רק לאחר שגבר השטן והאדם נפל משאתו:

— — — — — — — — בְּהִתְעָרֵב חֵטְא וָהֶבֶל
בְּמַעֲשֵׂי יְדֵי אָדָם, עָלוּ שָׁמָּה מֵאָרֶץ
הֲמוֹן פֹּחֲזִים וְרֵיקִים כְּאֶגְלֵי אֵד בָּרוּחַ,
וְכָל קַלֵּי עֵרֶךְ וּפֹעֲלֵי שָׁוְא וָאָוֶן
אֲשֶׁר בַּהֶבֶל יֶהְבָּלוּ וְלִבָּם סָמוּךְ בָּטוּחַ
לִקְנוֹת שֵׁם וְכָבוֹד וְחֵלֶק בְּנַחֲלַת אֵל
בִּימֵי חַיֵּיהֶם בָּזֶה אוֹ בְחַיִּים הַבָּאִים;
וְכָל הַיְּגֵעִים לְהִשְׁתַּכֵּר בִּפְרִי אֱמוּנַת שָׁוְא
וְקִנְאָה יְתֵרָה בָּאָרֶץ הֲלֹא הֵם הַמְּבַקְשִׁים
לְהִשְׁתַּבֵּחַ בִּתְהִלַּת אָדָם...............
— — — — — — — — — — — —

וַאֲנָשִׁים רַבִּים כָּאֵלֶּה אֲשֶׁר רַבּוּ מִלְּסַפֵּר,
פְּתָאִים אֱוִילִים וּנְזִירִים וְאַף כְּמָרִים שׁנִים
לְבָנִים שְׁחֹרִים וּבְרֻדִּים לְפִי צֶבַע רִקְמָתָם,
וְגַם רַבִּים בָּאוּ מִן הָעֹלִים בְּרֶגֶל
לְבַקֵּשׁ הַמֵּת בַּקֶּבֶר וְחַי הוּא בַשָּׁמָיִם,
וְאֵלֶּה אֲשֶׁר בְּמוֹתָם מִתְעַטְּפִים בִּמְעִיל דָמִינִיק
וּמִתְחַפְּשִׂים בַּאֲפֵר פְרַנְצִים כִּי יִבְטְחוּ בָזֹאת
לָבוֹא לְפַרְדֵּס בְּשָׁלוֹם.............
— — — — — — — — — — — —

אָז יֵרָאֶה פֶּטְרוּס כְּעֹמֵד פֶּתַח הַשָּׁעַר
אֹחֵז מַפְתְּחוֹת בְּיָדוֹ וְשֹׁמֵר לְעֵת בּוֹאָם.
אַךְ טֶרֶם יַצִּיגוּ רַגְלָם לַעֲלוֹת לַמָּרוֹם

וְהִנֵּה סְעָרָה בָּאָה מֵעֵבֶר מִזֶּה וּמִזֶּה
וַתִּשָּׂאֵם מֶרְחָק רָב וַתִּזְרֵם כַּמֹּץ בָּרוּחַ.
אָז רָאִיתִי בְּעֵינָי כִּי מִצְנָפוֹת וּמִגְבָּעוֹת
בִּגְדֵי בַד וְנֹשְׂאֵיהֶם כֻּלָּם יִשָּׂא רוּחַ
כְּהִנָּדֵף קְרָעִים בָּלִים וּכְאָבָק פֹּרֵחַ יַחְדָּיו,
וְכֵן שְׁאֵרִית הַקְּדוֹשִׁים עִם תּוֹרִים וַחֲ־וּזִים
וּמִכְתְּבֵי כֹּמֶר הָרֹאשׁ, הֲנָחָה הַתָּרָה וּסְלִיחָה,
כָּל אֵלֶּה גְּנֻבָתָם סוּפָה לְצַחֵק בָּם,
וּבָזֶה יַעֲלוּ לְמַעְלָה וְיִנָּשְׂאוּ כֻלָּם לְמֵרָחוֹק
מִגַּב הַגַּלְגַּל וָחוּצָה לְחָצֵר רְחַב יָדַיִם,
הַנִּקְרָא אַחֲרֵי כֵן בְּשֵׁם פַּרְדֵּס־הָאֱוִילִים
הַנּוֹדַע כַּיּוֹם לָרַבִּים וַאֲשֶׁר רַק לְפָנִים
לֹא יְדָעוֹ אִישׁ וְלֹא הִדְרִיכוּהוּ בְּנֵי אָדָם.

(עע' 81 — 83)

גם הישועיים, האומרים שהמטרה מקדשת את האמצעים, באים תחת שוט לשונו של המשורר־המוכיח. אנו מוצאים זאת בדברי השטן, בשעה שהוא מתגולל בגופת הנחש:

אוֹי מֶה הָיָה לִי! אֵיךְ יָרַדְתִּי פְּלָאִים.
הָרֹב עִם שַׁדַּי יָבוֹא בְּקֶרֶב בְּהֵמָה?
וְדוֹמֶה לְאֵל עֶלְיוֹן יִתְגֹּלֵל בְּפֶרֶשׁ וּמֵעַיִם?
תְּמוֹל אִוִּיתִי שֶׁבֶת מִמַּעַל לְכוֹכְבֵי אֵל
וְעַתָּה אֲגוּרָה בְּבֶטֶן לִהְיוֹת זֹחֵל עָפָר.

אַךְ מִי יֹאמַר לְרַהַב מַה־תִּפְעָל?
וּלְנֹקֵם מַה־תַּעֲשֶׂה? הֲנִשָּׂא עַיִן לִגְדֹלוֹת
יַשְׁפִּיל נַפְשׁוֹ לַעֲשׂוֹת כָּל קָלוֹן וּנְבָלָה
וְלֹא יָשִׁיב מִכֹּל. וְהַנְּקָמָה מְתוּקָה הִיא
אַף כִּי תָשׁוּב לִהְיוֹת מָרָה בָּאַחֲרֹנָה. **(ע' 236)**

ומן הקתוליות ואחוותיה וישועיה הוא סר להשליך אבנים אחדים של קטגוריה נמרצה כלפי כל אלה הרודים ברוח העם לטובתם ולהנאתם הפרטית, הם מורי האמונה, המאשרים המתעים, שבכל דור ודור:

רֹעִים לֹא טוֹבִים, זְאֵבִים טֹרְפֵי טָרֶף
סוֹד הַיְשׁוּעָה יַעֲרִימוּ בְּעַד בֶּצַע כֶּסֶף
וְדִבְרֵי קֹדֶשׁ יְחַלְּלוּ כִּי יִמְצְאוּ מְחִיר.
הַבְלֵי שָׁוְא יוֹסִיפוּ עַל תּוֹרָה תְמִימָה
וְעַל מִצְוַת אֲדֹנָי מִצְוַת אֲנָשִׁים מְלֻמָּדָה,
וּבְזָדוֹן לִבָּם יַעְפִּילוּ לַעֲלוֹת בִּמְקוֹם גְּדֹלִים
לִקְנוֹת לָהֶם שֵׁם לְהַחֲזִיק בְּשֵׁבֶט הַמִּשְׂרָה,
וּבִזְרוֹעַ בָּשָׂר יֹאמְרוּ לְתַקֵּן מַלְכוּת שָׁמָיִם.
וְעַל רוּחַ הָאֱלֹהִים יַחְפְּאוּ דְבָרִים לֵאמֹר
לָהֶם נִתְּנָה לְמוֹרָשָׁה וְלֹא לְכָל הָעֵדָה,
וְלָכֵן יְאַלְּצוּ בְּחֶרֶב כָּל נֶפֶשׁ וָלֵב
לִשְׁמֹעַ תּוֹרָה מִפִּיהֶם אֲדֹנָי לֹא צִוָּה.

אַף חֶסֶד אֵל יִכְלְאוּ יִתְּנוּ לַאֲשֶׁר יִתְּנוּ,
יָסִירוּ דְרוֹר מֵאֶרֶץ וְחֹפֶשׁ מִבְּנֵי חֹרִים,
הֵיכַל אֲדֹנָי יֶהֶרְסוּ הוּא הֵיכַל הַדָּת
אֲשֶׁר יְסוֹדוֹ אֱמוּנָה הַבָּאָה מִמְּקוֹר הַלֵּב,
וְהֵיכַל זָר יִבְנוּ הֵיכַל מַעֲשֵׂה יְדֵיהֶם
לְהִקָּרֵא כֹּהֲנֵי אֲדֹנָי יֹדְעֵי דַעַת עֶלְיוֹן;
הָאֲנָשִׁים רָעִים וְחַטָּאִים יֹאמְרוּ זַךְ לִקְחֵנוּ
וְגֶבֶר נִתְעָב וְנֶאֱלָח יָדַעְתִּי דַעַת עֶלְיוֹן?
אָכֵן זֶה מִשְׁפַּט הַכְּמָרִים מִדּוֹר דּוֹר
בַּאדֹנָי יִתְהַלְלוּ לַשָּׁוְא וְאֵת עֹבְדָיו בֶּאֱמֶת
יִרְדְּפוּ עַד חָרְמָה. וּשְׁאֵרִית הֲמוֹן הָאֲנָשִׁים
יַחְשְׁבוּ עֲבֹדַת יָדַיִם אוֹ דְבַר שְׂפָתַיִם
רַב לַעֲבֹדַת הַקֹּדֶשׁ. אֱמֶת תִּסֹּב לְאָחוֹר
כִּי הִזִּילוּהָ; וֶאֱמוּנָה טְהוֹרָה נֶעְדָּרֶת.
כֵּן יַעַבְרוּ הַיָּמִים יָמִים רָעִים וְקָשִׁים,
אוֹי זֶרַע לַצַּדִּיק וּלְנַעֲנֵי לֵב שִׂמְחָה.

(עע' 346 — 347)

וולטר, זה בעל עין־הבקרת החדה והחודרת, עושה, בסוף ספרו הגדול „דורו של לואי הארבעה־עשר", סך־הכל לכשרונו של מילטון כמו שנתגלה זה בשירו „אבדת העדן". וכדאים הם דבריו שנביאם בזה לסיום הפרק הנוכחי:

„לא אחזור פה על מה שאמרתי על מילטון במקום אחר. אמת הדבר, שאחדים ממבקריו דנים אותו לכף חובה ומאשימים

אותו בהגזמה עקשנית בציורו: כמו, למשל, כשהוא מדבר על פרדס־האוילים; חומות־מראה־השיש אשר הקיפו את גן־העדן; השדים אשר שנו את דמותם מענקים לגמדים כדי שלא יצר להם המקום בדביר המועצה של האבדון אשר נבנה כלו מזהב טהור; היריה בכלי־תותח בשמים; ההרים שהלוחמים השליכו איש על ראש אחיו; המלאכים הרוכבים על סוסים, ומלאכים אשר גזרי גופותיהם הקצוצים שבו והתלכדו יחדו שנית. הם מתאוננים עליו על הכפילו במלים וחזרו על דבריו בלי־הרף, ואומרים עליו שאינו מגיע לא לאוביד ולא להֶסִיוֹד בציורו הארוך של בריאת הארץ ויצירת החיות והאדם. הם מותחים קו בקרת זעומה על תורתו האסטרונומית כעל דבר יבש החסר ענין. דמיונו הוא בעיניהם לא כח נפלא אלא דבר־הבאי, שיותר משהוא מושך את לבם הוא מעורר את געלם: כמו, לדוגמה, הגשר הארוך שממעל לתהו־ובהו; חטאה ובנה מות המנאפים זה עם זו ומולידים ילדי־זנונים, הם כלבי השחת: המות המריח —

— — — — — — — — רֵיחַ הַנִּיחֹחַ
אֲשֶׁר יִזַּל מֵאֶרֶץ מִבְּנֵי תְמוּתָה שָׁם.
כְּעוֹף טֹרֵף טֶרֶף יָשׁוּט לְיוֹם מִלְחָמָה
עַל שְׂדֵה קֶטֶל וְשָׁם יִשְׁמֹר יֶאֱרֹב
לֶאֱכֹל מִבְּשַׂר זֶבַח וְלִשְׁתּוֹת מִדַּם חָלָל;

אותו המות הרודף תמיד אחרי החטאה ואשר בתניתו המבהילה הוא מכה על ארבעה היסודות

חֹם וָקֹר גַּם לַח וָיָבֵשׁ
אַרְבָּעָה רָאשֵׁי יְסוֹדוֹת מִתְנַגְּחִים לְהִשְׂתָּרֵר,
וְכָל אֶחָד מֵבִיא אָבָק חֹמֶר הַקַּדְמוֹן
לִלְחֹם מִלְחַמְתּוֹ;

בקצרה: את כל חצי אשפתם מכלים הסופרים בבקרתם על הספר המהולל הזה; ואף על פי כן אין קץ להמעלות היתרות אשר בו. מילטון ישאר לעולם בן רום מהללם ופארם של עם האנגלים, ולעולם ישימו אותו בשורה אחת עם הומירוס שחסרונותיו גם הם גדולים, כמו שתמיד יבכרו אותו על פני דנטה, אשר דמיונו היה עוד יותר מוגזם".

וכל אלה שקראו את השיר המילטוני במקורו ושמו עין בוחנת על כל היופי וההוד האצורים במוסריותו כבמליצתו, יודו שאמנם כזה הוא משפט הפוריטני הגדול הזה, המשורר הנביא והמוכיח, אשר עיניו העורות הצליחו כל־כך לראות את אור השבעתים הגנוז במסתרי ההויה ובמפלאות האלהים בעולמו.

ד

רק עוד קוים אחרים ברצוני להוסיף לשכלול דמותו הרוחנית של דשוהן מילטון, והתמונה תצא מלפנינו גמורה, אם גם לא שלמה. במסגרת הצרה שהיה עלי לתת להערכתי זאת היה זה דבר בלתי־אפשרי לעשות תמונה שלמה מאיש שהיה כל־כך מרובה־הצדדים ברוחו, כל־כך נעלה ונאצל — ומשונה, גם כאיש פרטי וגם כאדם צבורי, כסופר וכמשורר, כריבולוציונר שפעל כה הרבה לקעקע את בירת העריצות של דורו ושל כל הדורות, וכאיש תם יושב־אהל, שלכאורה אין לו בעולמו אלא ספריו ותלמידיו ומחשבותיו וכתביו.

ועלינו ללכת עוד הפעם אל השירים שכתב, אל האחרונים שבהם.

בשנת 1671 הוציא מילטון במחברת אחת שני שירים: „השיבה אל העדן" [1] ו„שמשון הגבור" [2].

[1] Paradise Regained [2] Samson Agonistes

שני אלה, שהם שירים גדולים בכמותם, הם „שירת־הברבור" של המשורר העור, ונגמרו רק שלש שנים קודם פטירתו, בשנת 1674. הם יצאו מבית הדפוס בעת ובעונה אחת, כאילו נועדו שניהם יחדיו למלאות איזו שליחות מיוחדת. אבל באמת אין שום קשר מוסרי ביניהם, ואין בין האחד למשנהו אלא מקרה ההדפסה בלבד. ולא עוד אלא יש גם נגוד טבעי ותכונתי המתבלט לפנינו מבין שני השירים האלה. הצד השוה שבהם הוא ששניהם נוסדו על „ספרי־הקדש" שנכתבו בידי יהודים, ועל ההסטוריה הישראלית. אבל בעוד השיר האחד מיוסד על הביבליה הנוצרית וחזיונותיה, לקוה השני מן התנ"ך העברי ורוח הלאומיות העברית העתיקה מלאה אותו. השיר האחד הוא אפותיאוזה של הנצרות ומיסדה, והוא בטוי לכל אותה השאיפה הדתית והמשיחית בתקופה האחרונה של קיום הלאום העברי; השיר השני הוא אחד הבטויים היותר־נמרצים של הלאומיות העברית כמו שנתגלתה זו בחיים הישראליים הקדומים, בראשית צמיחת ההכרה הלאומית החזקה שעל ידה נעשו שבטי ישראל, המתחרים זה בזה ועוינים איש את אחיו, לעם אחד בארץ, — בזמן תקופת השופטים.

ונבדלים הם שני השירים האלה גם בטיב ערכם הספרותי. בה במדה שהאחד הוא אחת היצירות היותר־מעולות שיצאו מעטו של מילטון, לא בא השני אלא להראות עד כמה עלול אפילו סופר גאוני להכשל לפעמים בעבודה ספרותית בלתי־

הגונה, או לסכול מחמת לקוי השכינה הספרותית ולהוציא מתחת ידו דבר שאינו מתוקן.

„השיבה אל העדן" הוא היותר־פחות בערכו מכל השירים הגדולים שכתב מילטון. אין זה אלא הד קלוש ורפה של השירה האדירה על „אבדת העדן". נכר, שכתב מילטון את השיר הזה בחפזון, וכנראה כדי למלא את תאות לבו להשלים את התמונה של האדם והעדן, שלפי דעתו לא נשלמה בשיר "אבדת העדן". מתהלכת גם אגדה האומרת שמילטון כתב את „השיבה אל העדן" כדי להפיק רצון מאת אחד מאוהביו, אשר הוכיח אותו על פניו על כי בלה כל־כך זמן וכשרון בחבור „אבדת העדן" ולא הפנה את לבו לעסק בענין „מציאת העדן". לאחר איזה זמן בקר אותו ידידו ההוא עוד הפעם ולתמהונו הושיט לו המשורר כתב־יד של שיר חדש, זה של „השיבה אל העדן". ואמנם בהשואה אל השיר האל־מותי הראשון מתראה לנו שיר זה כיצירה מלאכותית שלא נולדה מן הלב אלא מן המוח, והוא מין „סרח־העדף" לשיר הגדול ההוא שאילו נעדר לא נרגש חסרונו כלל. האות היותר מוכיח על זה היא העובדה, שהמבקרים הספרותיים אינם מתחשבים כלל עם שיר זה לדון על פיו את ערך כשרונו של מילטון, ויש שגם עוברים עליו בשתיקה גמורה. חסרים בשיר זה כל אותם היסודות החשובים העושים את „אבדת העדן" ליצירה ספרותית מיוחדה במינה: הדמיון הפורח, המליצה העשירה והרעננה, ואפילו תכנית־

עלילה[1] הגונה ורעיונות מוסריים חשובים. הוא מצטין רק ברגש־אמונה חזק, והוא באמת הימנון דתי ארוך שנכתב לשם הערצת הנצרות והקדשתה. אנו קוראים אותו כקראנו את הספרים הקדושים, ספרי המוסר או ספורי הנפלאות של החסידים והקדושים הנוצרים של ימי הבינים. חפץ מילטון לכתוב שיר־מלואים לשירו הגדול „אבדת העדן" ולא עלה הדבר בידו. אפילו הגרעין התיאולוגי של השיר אינו מקורי ביותר. גבורו של השיר הזה הוא ישו המשיח, הוא „אדם השני", כמו ש„אדם הראשון" הוא גבור השיר האחר, ושני הגבורים האלה מקבילים איש לעומת אחיו, והם משמשים סמלים לכחות מוסריים המתנגדים זה לזה. ישו הוא „אדם העליון" לגבי אדם הראשון, והוא סמל התם והשלמות והגבורה הנפשית היותר גדולה, ואין בו מן הפגימות שהיו ברוחו של אדם הראשון. אדם הראשון בא לידי נסיון על ידי השטן בעוד הוא יושב בעדן, והוא נופל משאתו ומגורש מגן־עדנו: ישו בא לידי נסיון, גם־כן על ידי השטן, כשהוא במדבר, כמסופר בהאיבנגליון, והוא יוצא בשלום כמנצח. אדם הראשון חוטא ומביא את המות לעולם; ישו מכפר על עון האדם בדמו, ומנחיל מהאנושיות חיי־עולם. כזה הוא „ספור המעשה" וזהו המוסר היוצא ממנו.

בנגוד ל„אבדת העדן" המיוסד על „הברית הישנה", מיוסד „השיבה אל העדן" על ספר „הברית החדשה".

[1] plot

ההבדל שבין שני השירים האלה הוא כזה שבין שני „ספרי הברית" הנזכרים. כזה כן זה תכנו קדש, אבל מזה שופע אור השמש האדיר, בעוד שמן השני נשקף רק אורה הרפוי של הלבנה המתקימת רק בזכותו של השמש ובחסדו.

ונפלא הוא הדבר, שמילטון עצמו האמין ביתרון השיר הזה על „אבדת העדן", ובטעותו זאת מת. מה שמזכיר לנו את הטעות שטעה אברהם מאפו שלנו, בזה שבכר את „אשמת שמרון" על „אהבת ציון". כמה עורות הן עיניו של אב־אוהב מראות במומי ילדיו! ואולם לדעתי ישנה איזו סבה פסיכולוגית גם לזה שכתב מילטון שיר כזה, וגם לחבה שהראה לו. הטנדנציה הנוצרית המופרזת המורגשת בשיר זה מטפחת על פנינו ואומרת דרשוני. אי־אפשר אמנם להאמין, שמילטון נעשה ל„בעל־תשובה" אמתי במה שנוגע לעקרי הדת הנוצרית. הוא, אשר בפה מלא כפר באמונת שִלוש־האלהות ושם דפי בהרבה מן המסורות הנוצריות, ושכל כך הרחיק ללכת עד כדי להטיף לרעיון רבוי־הנשים, שהוא לתועבה לכנסיה הנוצרית ותורותיה, — לאדם קיצוני שכזה אי־אפשר היה להפך בפעם אחת את הקערה על פיה ולהתחיל לאמר טהור וקדוש לאשר קרא לו טמא כל ימיו. אבל מילטון היה איש שהסנטימנט מושל בו בכל מקום שאין סנטימנט זה אלא פיוט, ואינו דורש קרבן של רעיון ועקר שבלב. לעת זקנתו אפשר שהתחילו מתחזקים בקרבו הגעגועים לזכרונות ומסורות הדת, שהשפיעו עליו כל־כך בימי ילדותו.

ר.

וכן יצא השיר הזה, שאין העקרים הדוגמתיים שבו צריכים להתקבל כעקרי האמונה של המחבר, אלא כדברי פיוט בלבד, שהרעיונות הדתיים המובעים בהם אינם אלא אמתלה וטפל לגבי השיר עצמו, צורתו ומגמתו המוסרית.

„שמשון הגבור" הוא הדרמה היחידה שכתב מילטון, וצריך לאמר, שאין היסודות הדרמתיים שבו מצוינים ביותר וכי, בכלל, מראה לנו חזיון זה שלא נועד מילטון להיות סופר דרמתי. על המגרעות הדרמתיות שבחזיון זה כבר עמדתי בדברי בסוף הפרק השני. הליריות הבולטת שבו מעכבת בעד התפתחותה הטבעית של הדרמה ומחסרת ממנה את אפשרות הפעולה[1] שבה תלויה הצלחתה של כל דרמה. ואולם ערכו של „שמשון אגוניסטיס" אינו תלוי בצדו הדרמתי. גדול הוא החזיון הזה גם כשיר של ליריקה נשגבה, שקשה למצא דוגמתה, גם כמחזה הסטורי וביבלי. וכעיון פסיכולוגי עמוק בתוך נשמתו של אחד הגבורים העברים. נוסף לזה, הנה „שמשון" זה הוא, בהרבה מפרטיו, ציור אבטוביוגרפי של מילטון עצמו. היסודות הסוביקטיביים שבו לא יוכלו לנכר את אותותיהם שלא כוונו אלא לתאר את מצב רוחו של המשורר עצמו, לרגלי כל המקרים הסוערים שבאו עליו והפכוהו מגבור חיל מדיני לאיש בעל גוף לקוי ונפש רצוצה.

והיסוד האבטוביוגרפי הזה כמעט שמאליו הוא בא לתוך השיר הביבלי הזה. אילו כתב מילטון את השיר הזה בימי

[1] action

חרפו, ובעודנו עומד על מפתן פעולת חייו, אז ודאי שלא מצא שום השואה בינו ובין הגבור הביבלי ההוא, ולא הרגיש איזו קרבה נפשית יתרה אליו. אמנם יש לעמוד על העובדה, שמילטון הקדים לראות את האפשרות הספרותית שבספור שמשון בעודנו צעיר מאד לימים, וכשלשים שנה קודם שכתב את החזיון. אבל אז נראה לו ספור זה באור אליגורי, שלדעתו התאים יפה עם המצב המדיני באנגליה בימים ההם. זה היה בשנת 1641, בעוד שהיה המלך טשרלס הראשון מושל בכפתו, ומילטון היה שקוע ראשו ורובו בשאלת הפרלמנט והכנסיה האנגליקנית, כותב פמפליטין בדברי קנתור ונאצה כנגד מתנגדיו המדיניים ומכין את עצמו לעבודה רבה בצבור לעתיד לבא. אז כתב והדפיס את מחברתו על מצב הכהונה והכנסיה באנגליה [1] שבסופה ימצא הבאור האליגורי הזה לספור שמשון ודלילה:

„רצוני להראות בזה בקצרה, בטרם אכלה, שכמו שהכהנים האנגליקנים הם מפגע לנתיניו של המלך, הם עם־זה גם הבוגדים היותר־גדולים החותרים מתחת כסאו של המלך עצמו, אף כי הם מתראים כאוהביו הנאמנים. לא אוכל למצא דוגמה יותר טובה למצבו ותכונת־רוחו של המלך, מזו של אותו הנזיר־הגבור שמשון. הוא אשר מרחם חֻנך בתורה ובמעשה, בדרך של מתינות ופרישות, נזיר מן היין המשכר של התאוות המשפילות והנפסדות, — הריהו גדל ומגיע למצב

[1] Reason of Church Government Urged Against Prelaty

של גבורה שלמה ואצילית על ידי מחלפות־הזהב הנחמדות אשר לו, כלומר, החקים, המתנוססות ונופלות על כתפי־האלים שלו. וכל זמן שהוא שומר עליהם ונושא אותם כמו שהם, אינו גוזזם ואינו מעדיר מהם כלום, אפשר לו להשתמש אפילו בלחי־החמור, כלומר, אפילו בצו ופקודה של אחד מפרחי פקידיו, לדכא ולשעבד מאות ואלפים מן המתקוממים כנגד שלטונו הצודק. אבל מיד אחרי שהוא מניח את ראשו על ברכי חנופת־הזונה של הכהנים והוא ישן שם את שנתו מבלי לדעת את הרעה הצפויה לו, אז יגלחו הם את המחלפות המזהירות והכבדות של חקיו וזכיותיו המיוחדות והצודקות, שהיו לו להדר ולמעוז, וימסרו אותו לידיהם של יועצי־בליעל אשר, כאותם הפלשתים, ינקרו את עיניו היפות והמביטות למרחוק, עיני בינתו הטבעית, ויעשו אותו לטוחן בבית־האסורים של מטרות־האון והמזמות אשר חבלו עליו. ורק כשיוכח לדעת, שתער־הכהנים הוא אשר גזל ממנו את כחו הרגיל, אז יתחיל עוד הפעם להגן על שערותיו הכבירות, הם קוי־הזהר של המשפט והצדק, השערות אשר, כשהן מונעות בחזקה ובחמת־נקם, אפשר להן להביא שואה ומהומה על ראשי יועצי־האון, אף כי גם עליו עצמו יביאו בזה אסון".

זהו אמנם „דרש" יפה, ומראה שבאמת אבד להכנסיה במילטון מטיף בעל כח דרשני גדול ופורה.

ולא נחוץ כלל להתפלא על הדבר, שמילטון חזר אחרי

נושא ביבלי לכתיבת דרמה. אותה החבה וההערצה לספר־הספרים שהניעה אותו לחבר את „אבדת העדן" כשיר אֶפִּי היא שהניעה אותו גם לקחת את מארע שמשון ליצירת דרמה. מילטון, שחי באנגליה, שאף תמיד לתוכו את אויר חיי־הנשמות של ארץ־העברים הקדומה. ומן הארץ ותרבותה קו ישר אל העם שחי בארץ ההיא ושיצר את התרבות ההיא. אחת היא לנו הפעם אם אהב או שנא מילטון את היהודי בן־הגלות; את העם העברי, יוצר הערכין המוסריים הנשגבים, ודאי שאהב. לתוך נבכי נשמתו של אותו העם צלל, ומעמקי רוחו דלל כמה מאידיאליו העצמיים. „שמשון אגוניסטיס" הוא נסיון לציר את החיים העתיקים של עם ישראל בעודו יושב על אדמתו ומשתדל לבצר את עמדתו המדינית. עד כמה הצליח המשורר לחדר לתוך תוכה של הנפש העברית הקדמונית, כפי שהבינה הוא, יראה לנו בדברים המובאים להלן.

התאר „אוגוניסטיס" איננו מדויק כל צרכו כתרגום למלת „גבור". זוהי מלה יונית שמובנה אתליט, כלומר: אדם שכחו במתניו היודע פרק בהלכות חלוק־עצמות ובכללי ההתגוששות הגופנית. במובן הזה אין התאר „אגוניסטיס" יאה לשמשון, שלא היה „בעל־זרוע" פרופיסיונלי, אלא סתם גבור, שנחן בכח־ידים יוצא מן הרגיל, ומילטון לא השתמש בו אלא בכדי להעיד על האפיזודה האחרונה בחיי־שמשון שבה הוא בא לפני קהל ועדה „לצחק לפניהם", לבדח את לבם במראה דוגמאות

אחדות של כחו הגדול. גם כאן אחז מילטון בהרגל שנעשה לו לטבע ברב ספריו ושיריו: לקרא להם שמות בעלי צלצול זר, הלקוחים מן השפה האיטלקית, הרומאית או היונית.

בבנין הדרמה הזאת לקח מילטון מן החמר המוכן לפניו בספר שופטים, ולא השתמש כלל בזכות־המשוררים שלו להרחיב את הגבולים. אנו מוצאים בה אותה התכנית שיכלנו לשער אותה לנו מקודם על פי מה שידוע לנו מן התנ"ך. אנו רואים שם את כל אותם האנשים הנזכרים בשופטים, בתוספת אחד או שנים שהכנסתם לתוך המחזה אינה מעלה ואינה מורידה להרחבת הציור. ושוב אנו חוזרים שם על כל אותם ספורי הגבורה והאהבה והבגידה בחיי השופט העברי שעד היום הזה אנו קוראים אותם ברגשות השתוממות והתפארות והתגעגעות כאחד.

בהפך מכל יתר שירי מילטון, הארוכים והקצרים, אין בשיר זה שום שמוש במיתולוגיה היונית, או אף רמז כל שהיא עליה. וזה מראה לנו שהשתדל מילטון להשאר נאמן לתעודתו כסופר דרמתי, אף כי דבר זה, בלי ספק, קשה היה עליו אחרי שאצלו היו הסמלים והמיטפורות היוניים לשמן־המשחה לשים על אופני מוזתו למען תרוץ בלכתה. „שמשון" הוא חזיון עברי הנתון בתוך מסגרת ואטמוספירה עברית, אף אם הצורה הדרמתית שבה הוא מתלבש שאולה מהספרות היונית. ואם הדרמה שבשיר זה לא עלתה יפה, הליריקה

שבו ודאי שהצליחה מאד, והוד יפיה מורגש גם מבעד לתרגום העברי שלפנינו[1].

ועברי הוא החזיון הזה לא רק מפני שהנפשות העושות בו הן ברובן עבריות, אלא משום שהוא גם לאומי, על ידי זה שהמחבר מתאמץ להבליט את גאון־הגזע העברי של גבוריו. גאון־גזע זה הוא שעושה אותם למה שהם, לוחמים וסובלים ומעונים, רק כדי לקדש את שם אלהי עמם, ולהגן על חרותם המדינית. החזיון כלו אינו אלא בטוי אחד גדול ונמרץ של ההכרה העצמית של עם ישראל כעם השוכן לבדד ובגויים לא יתחשב, שנפשו חרדה תמיד על חפשתו, והוא מקנא לכבוד שמו, ויותר לכל: לכבוד אלהיו.

וכאן עלי להוסיף ולהעיר, שמאחר שעסק לנו פה עם דברים של שיר, לכן אחת היא לנו אם מתאר מילטון דברים כהויתם או אין הם אלא מיטב השיר, אם באמת היו היהודים הקדמונים עם של גבורים הנכונים תמיד להלחם בעד אמונתם וחרותם הלאומית, או אין זה כי אם אגדה המיוסדה על ספור־הדברים שבכתבי־הקדש. מה שחשוב לנו בזה הוא הדבר שכזה וכזה כתב מילטון, כזאת היתה דמות עם ישראל הקדמוני בעיני המשורר הפוריטני, וזה הוא קלסתר פני העם הזה שציר מילטון בדרמתו המפורסמת.

[1] הקטעים המובאים בזה „משמשון" תורגמו מאת הד"ר שמעון גינצבורג ולו אני מביע בזה את תודתי הרבה.

המלחמה התמידית שהיתה להעברים עם הפלשתים היא למילטון האמצעי להבליט בו את עזוז גאונם הלאומי של העברים וקנאתם לשם שמים. כשהחזיון מתחיל אנו רואים את שמשון בנולותו, במצב עבודתו, כשהוא שבוי ועור וטוחן בבית־האסורים, ואי־אפשר לנו שלא לראות בו כוכב שנפל „מאיגרא רמה לבירא עמיקתא", ענק שהמון ננסים מתעללים בו. שמשון הוא שר וגדול אפילו כשהוא לבוש סחבות ותארו משחר בעבודת הכלא המפרכת, והוא דברן ומנהיג לאחיו אף בשעה שהוא עצמו נהוג על ידי נער קטן, אחרי שעולמו חשך בעדו כשנוקרו שתי עיניו מאת אויביו הפלשתים.

ואת הדבר הזה משכיל מילטון לתאר בהדגישו את הקוים הפסיכולוגיים שעל ידם אפשר לנו להכיר את הלך־רוחו של הגבור העברי לאחר שנפל ממרום־מצבו ונמסר לראוה בידי אוביו.

ראשית־כל מתבלט לפנינו הנחם שעל ידו מתענה שמשון בנפשו עוד יותר משהוא סובל ומעונה בגופו. נחם זה נושא עליו אֹפי אצילי, ומראה על נשמה נדיבה ופטריו־טית. אין שמשון מתחרט על מעשיו הפזיזים והמגונים רק מפני שבמעשיו אלה גרם רעה לעצמו, אלא מפני שבגללם באה הרעה הגדולה על אחיו, הם שהאמינו בו ועשו אותו לשופט ומנהיג עליהם, וקוו ובטחו שעל ידו תבא לישראל תשועה קימת ועולמית.

אחיו העברים באים אליו לראותו ולנחמו בעניו, והוא מתנה לפניהם את צרת לבו:

— — — — — — — — — הֵן רְאִיתֶם, רֵעַי,
מָה רַבּוֹת רָעוֹת יְכַתְּרוּנִי סָבִיב;
בְּכָל זֹאת גֹּדֶל־אֲסוֹנִי עַתָּה כְּאַיִן לִי,
עִוְרוֹנִי, יַעַן לוֹ אוֹר עֵינַי אִתִּי, בְּשִׁתִּי
וְאֵיךְ יָכָלְתִּי הַבִּיט נִכְחִי, הָרֵים רֹאשׁ,
אֲנִי, אֲשֶׁר כְּרַב־חוֹבֵל חֲסַר־לֵב, אֳנִיָּתִי
שָׁבַרְתִּי, זוּ מִמָּרוֹם בְּיָדַי הָפְקְדָה
עִם מִכְלוֹל מִפְרָשֶׂיהָ? וָאֲגַל,
אִי נַעַר־בַּעַר! מַתַּת־אֵל וָרָזוֹ,
בְּאַחַת מִלָּה, בְּאַחַת דִּמְעָה, לְאֵשֶׁת־תַּרְמִית.

מכת לבבו אנושה, ויסוריו הנפשיים גדולים הם מנשא:

הוֹי כִּי לֹא יִמְצָא מַכְאוֹב שִׁפְקוֹ
בְּפִצְעֵי גֵו וּבְחַבּוּרוֹתָיו,
בְּמַחֲלוֹת אֵין־סְפוֹר
לְלֵב, רֹאשׁ, חָזֶה וַחֲלָצַיִם;
כִּי־אִם בַּסֵּתֶר יַחְתֹּר לַעֲבֹר
אֶל חַדְרֵי־חֲדָרִים שֶׁלַּנֶּפֶשׁ,
לִשְׁלֹחַ בָּהּ כָּל מַדְוָיו הַנֶּאֱמָנִים,
וְהָיוּ לוֹ לְטֶרֶף טְהוֹרֵי־מַעְיָנֶיהָ,

כְּהְיוֹת בְּנֵי־מֵעַיִם, שְׁרִירִים וַאֲבָרִים,
וְהֻכּוּ בְּחַבְלֵי־שְׁאוֹל מַתְאִימִים, קָשִׁים יוֹתֵר
אִם־כִּי בְּאֵין כְּאֵב־בָּשָׂר.
עֲצָבַי לֹא רַק הַכְּאֵב יַכְאִיבוּנִי
כְּמַחֲלָה נוֹשָׁנָה,
כִּי, מִבְּלִי מָצְאָם תִּקּוּן, בִּי יִסְעָרוּ,
וְכִפְצָעִים לָמוֹ תְרוּפָה אָיִן
יָזוּבוּ פְּתוּחֵי־פִיּוֹת, אַף כָּאֵשׁ יִבְעָרוּ,
עֲדֵי תְקֹף אוֹתִי תִּמָּהוֹן יֵאוּשׁ שָׁחוֹר.
מַחְשְׁבוֹתַי מְזַעְזְעַי, חֲמוּשֵׁי מַדְקְרוֹת־מָוֶת,
עֲדִינֵי מֵיתְרֵי נַפְשִׁי יַפּוּ עַד לְהַשְׁחִית,
פָּצוֹעַ וְהַכֵּה בְּשִׁגָּעוֹן, וּבִיקוֹד
דַּלֶּקֶת, לֹא יְקָרְרֶנָּה עֵשֶׂב־מַרְפֵּא
וְלֹא יָפִיג חֻמָּה שִׁקּוּי־סַמִּים,
אוֹ מַשַּׁב־אָבִיב קַר מֵהָרֵי־אָלֶף.
שְׁנָת נָדְדָה מֵעֵינַי, וַתִּתְּנֵנִי
בְּיַד סַם־הַמָּוֶת, מַרְפֵּא יָחִיד לִי;
וַיְהִי מְנָת חֶלְקִי עִלָּפוֹן יֵאוּשׁ אַחַר עִלָּפוֹן,
וְהַדַּעַת כִּי נֶעֱזַבְתִּי מֵאֱלֹהַי.

וידע מילטון למצות את עֹמק־הדין של המוסריות הגבוהה הנמצאת בספור היפה הזה, שהאגדה מרובה בו כל־כך על אמתותו ההסטורית, ושכלו אומר דרשוני. המארע של שמשון הרי אינו אלא כעין באור להתורה המוסרית: „איזהו

גבור הכובש את יצרו". שמשון נועד להיות ראש ומנהיג לעמו בחנוכו הנזירי, ובכח הגופני הגדול ואמץ־הלב שנחן בו. הוא גדל בתנאים של נזירות ופרישות רק למען יוכל להיות אדון לעצמו שאז ודאי אפשר יהיה לו להיות גם אדון ומנהל לאחרים. אבל מיד אחר גדלו הוא שוכח או משליך אחרי גוו את משנת המוסר הרם ששקדו רבותיו לטעת בלבו. הוא נוטה אחרי התאוות הגופניות האוכלות לב ובשר, רודף אחרי נשים, ומשתמש בכחו הגדול לא למלוי התפקיד הרם שהושם עליו, אלא להשיג את משאלותיו החמריות ולהטיל אימה על שונאיו. וכל זמן שהוא מוסיף ללכת בדרך הזאת אין אדם זה אלא חיה אנושית שחוש הגשמיות בלבד מושל בה. הכח הגדול המצין אותו הוא גם סבת כשלונו ונפילתו. מבלעדי הכמת־הלב הנחוצה לישרת דרכו של כל אדם באשר הוא, וביחוד לזו של איש שהמשרה על שכמו, כל גבורת־ידים כאין היא. גם שמשון בא אחרי־כן לידי הכרה זו, שהוא עצמו, ברפיון רוחו, הוא האשם בכל התלאה שבאה עליו ועל אחיו, והוא קורא ביאוש נפשו:

הוֹי רִפְיוֹן־שֵׂכֶל תּוֹךְ גֵּו כַּבִּיר־אוֹן!
מָה כֹּחַ אִישׁ אִם אֵין פִּי שְׁנַיִם לוֹ
בְּבִינָה?

ואולם, מכיון ששמשון מגיע להכרה־שבלב זו, אות הוא שכחו הרוחני הולך ושב אליו. „ויחל שער־ראשו לצמה

כאשר גלח" (שופטים ט"ז, כ"ב). דוקא בעת ששמשון הוא בזוי ושסוי וממורט בעורונו ועבדותו, הוא מוכיח שהוא בעל נפש נאצלת ועדינה, אחרי שרק במצב ההוא עיניו נפקחות לראות את עותתו עד־כה. ואם היו חייו חיים של טעויות ושגגות וזדונות, מותו הוא בודאי כפרה על כל חטאתיו ומגרעותיו, והוא מוכיח שאמנם ראוי היה זה לשם „שמשון הגבור", גבור ברוחו כבגופו.

והמשורר מעביר לפנינו את התגלות רוחו של שמשון העור כשהוא מתעמק במחשבותיו, וזכרונות מארעות־חייו הרבים עולים על לבו. בזכרונות אלה הוא מחטט והוא מוצא, שאף אם אשמתו היא גדולה, עוד יותר גדולה היא אשמת יתר מנהיגי העם, „הזקנים וראשי המטות", הם, החנפים ומוני־הלב, אשר מיראתם לבל יבולע לעצמם בגדו בו ובישראל כלו בהסגירם אותו בידי האויב ככפר בעד שלום מדומה, ולא מצאו עוז בנפשם ללחום את מלחמת כבודם. חוסר האחדות בין השבטים הוא שהביא עליהם את מפלתם:

לוּ בָא יְהוּדָה אַחֲרֵי בַּיּוֹם הַהוּא,
לָהֶם מוֹרָשָׁה הָיְתָה חוֹמַת גַּת
וּמָשְׁלוּ הֵמָּה בְּמוֹשְׁלֵיהֶם עַתָּה.

ומה שמציק לו ביותר הוא, שבמצבו הנוכחי אי־אפשר לו עוד להיות לעזר ותועלת לאחיו:

מַה יוֹעִיל גִּבּוֹר מֵגֵן עַל מְבוֹא שַׁעַר,
אִם בְּעַד מִשְׁנֵהוּ יִתֵּן אוֹיְבוֹ לָבוֹא,
מְנַצֵּחַ־הַתַּפְנוּקִים ? וְאָנֹכִי עַתָּה
שְׂבַע קָלוֹן, עִוֵּר, נוֹאָשׁ, נַעֲנֶה,
אֵיךְ אֶעֱבֹד אֶת עַמִּי וְהַמִּפְעָל
עָלַי מִמְּרוֹמִים הֻטַּל, וּלְמָה אֶצְלַח —
כִּי־אִם לָשֶׁבֶת בָּטֵל לְיַד הָאָח,
וְלֶאֱכֹל לֶחֶם־עַצְלוּת ; הָיֹה שְׂחוֹק לְכָל רוֹאִי,
אוֹ עוֹרֵר אֶת חֶמְלָתָם, בַּעֲתֶרֶת סְבַךְ
תַּלְתַּלִּים יוֹרְדִים בְּשֶׁפַע־אוֹן לְאֵין מַטָּרָה,
לַכֹּחַ זֵכֶר רֵיק, עַד שֹׂבַע־שָׁנִים
וְקִפְאוֹן הַבַּטָּלָה יַחֲלִישׁוּ גֵוִי
לִהְיוֹת חֶלְכִּי זָקֵן נִבְזֶה נִשְׁכָּח ?
עַל כֵּן בַּפֶּרֶךְ אֶבְחַר הָבִיא לַחֲמִי פֹּה,
עַד מַפַּל לֶחֶם עֹנִי אוֹ הַכִּנָּם
יְכַלֶּה בְשָׂרִי, וְהַמָּוֶת רַבּוֹת קְרָאתִיו
יְמַהֵר לָשִׂים קֵץ לְכָל מַכְאוֹבַי.

אבל עברי נאמן ביותר הוא שמשון ולא לו היאוש בדבר עתידות עמו. מלחמה זו שבין ישראל והפלשתים הלא היא באמת מלחמה בין יהוה ודגון. וכי אפשר שאלהי העברים לא יצא כמנצח ממלחמה הזאת? בדבריו אל אביו מנוח :

ריב

רַק תִּקְוָה זוּ תְּשַׁעְשְׁעֵנִי, כִּי הַקְּרָב
עִמְּדִי תַּם; כָּל הַמִּלְחָמָה עַתָּה
הִיא לַאדֹנָי בְּדָגוֹן; דָּגוֹן כִּי הִתְאַמֵּר,
בְּנַחֲלֵי מַפָּלָה, שָׂרוֹת לָאֵל,
בְּהִדַּמּוֹת לוֹ וּבְתֵת הַיִּתְרוֹן לֵאלֹהוּתוֹ
עַל אֱלֹהֵי אַבְרָהָם. וְהוּא, בָּטַח,
לֹא יִדֹּם לְקוֹל מְחָרְפוֹ וְלֹא יִתְמַהְמַהּ,
כִּי לְמַעַן שְׁמוֹ הַגָּדוֹל יָקוּם הוּא.
וְכָרַע דָּגוֹן לְפָנָיו, וְעַד מְהֵרָה
רַב כְּלִמָּה יַנְחִילֵהוּ, לָבֹז מֶנּוּ
תִּפְאֶרֶת שָׁלָל מָצָא בְנִצְחוֹ אוֹתִי,
וְלָהֵם אֶת קְהַל עוֹבְדָיו.

וכאלה הם גם דבריו עם הָרָפָה, אחד מגבורי הפלשתים, ואביו של גלית מכרנו, בבואו לראות את הגבור העברי השבוי ולהתעלל בו בדברים. הלז מתפאר לפני שמשון בגבורתו ומתאונן על כי נעדרה ממנו ההזדמנות לנסות את כחו עם גבור העברים אחרי כי עור הוא. אבל שמשון, שהוא עדין אביר־רוח ומלא עוז, אומר לו שהוא נכון ללחם עמו אף למרות עורונו, כי בטוח הוא שהאלהים יעמד לימינו:

אֲנִי לֹא אֵדַע נַחַשׁ, וְאֵין בְּיָדִי קְסָמִים;
בִּטְחוֹנִי בְּאֵל חַי, אֲשֶׁר לִי נָתַן,

בְּגִידַי מְנִי רֶחֶם, כֹּחַ זֶה, מְלָאוּהוּ;
כָּל שְׁרִירַי וַעֲצָמַי, מִשֶּׁלְּךָ לֹא רָפוּ,
בְּעוֹד לֹא עָבַר מוֹרָה עַל רֹאשׁ נִזְרִי,
וְהָיָה לְאוֹת כִּי נִדְרִי לֹא חִלַּלְתִּי.
וְזֶה מוֹפֶתְךָ: אִם אֵל דָּגוֹן לְךָ,
אֶל בֵּית־מִקְדָּשׁוֹ לֵךְ, עֶזְרָתוֹ בַּקֵּשׁ
בִּתְפִלָּה נֶאֱמָנָה, פְּרֹשׂ לְפָנָיו
כָּל גֹּדֶל עֶרְכְּךָ דָּבְרְךָ לְשֵׁם כְּבוֹדוֹ,
לָשִׂים לְאַל תַּעֲצוּמוֹת קְסָמִים אֵלֶּה,
אֲשֶׁר פִּי יָקָּבֵם עֹז־יָהּ,
וּבְשֵׁם אֵל אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל אֶקְרָא
לַקְּרָב אֶת דָּגוֹן וְאִתְּךָ, גְּדָל־גִּבּוֹרָיו
הָאַמִּיץ וְנֶעֱזָר בְּכָל כֹּחַ־אֱלָהוּתוֹ:
וְרָאִיתָ אָז, וְהִרְגַּשְׁתָּ הִישׁ, לְדַאֲבוֹנְךָ,
אֵל מִי מִשְּׁנֵינוּ יִגְבַּר.

ומענינת היא תוכחת־השפתים של שמשון עם איש־ריבו זה, שעל ידה נותן לנו מילטון מעין התנצלות על הנהגתו העריצית והאכזרית של גבור העברים כלפי אויבי עמו:

בֵּין בְּנוֹת הַפְּלִשְׁתִּים
בָּחַרְתִּי בְּאִשָּׁה, זוּ לֹא כְּאוֹיֵב הִתְרָאֲתָה;
וָאַעַשׂ בְּעִירְכֶם מִשְׁתֵּה־חֲתוּנָתִי.

אֲבָל שָׂרֵיכֶם סוֹרְרֵיכֶם בְּרֹעַ־לִבְּכֶם,
בִּדְמוּת מֵרֵעִים שְׁלֹשִׁים
עָלַי הִפְקִידוּ שְׁלֹשִׁים מְרַגְּלִים.
וְהֵם, בְּאֵימַת מָוֶת אַכְזָר, אִשְׁתִּי פִּתּוּ
כִּי תְדַלֶּה סוֹדִי הִיא, וְלָהֶם תְּגַלֶּה
הַפִּתְרוֹן לְחִידָתִי.
וַיְהִי בִּרְאוֹתִי כֻלָּם נוֹטְרִים אֵיבָה לִי,
וָאָשִׁיב שִׂנְאָה אֱלֵי חֵיקָם; כַּאֲשֶׁר
בָּם אֶפְגַּע, אַךְ בָּהֶם, וָאֶקַּח חֲלִיצוֹתָם
לְשַׁלֵּם לְאוֹיְבַי מְנַדַּי כְּמוֹ שְׁלָלָם.
לְסַרְנֵי פְּלִשְׁתִּים עֶבֶד הָיָה עַמִּי,
בְּכֹחַ הַנִּצָּחוֹן זֶה נָחָלוּ; וּבְכֹחַ
יִדָּחֶה כֹּחַ, כִּי יְהִי לְאֵל־יַד הַמְנַצֵּחַ.

זו היא תורת הדפלומטיה של הכח, אשר ימיו כימי האדם על הארץ, ואשר בזכותו בלבד נתקימו אבותינו על אדמתם ההסטורית. „שמשון" הוא כאן סמל ובטוי להלאומיות החזקה ובעלת־הזרוע, שבה בלבד יגבר עם ויכה שרשיו בארץ. „בכח ידחה כח". כמה נחוץ הדבר, לשנן לנו את התורה הזאת פעמים אין ספורות עד אשר תהיה לחלק בלתי־נפרד של עצמותנו, אם באמת נקוה להצליח בבנין הלאום העברי החדש והמחודש בארצו של שמשון הגבור!

בפני עוז־רוח ומרץ־נפש כזה של הגבור העברי העור יחתה אפילו ענק ובעל־כח כהרפה. אנו רואים אותו מתחמק והולך לו בבושת־פנים. השבוי העברי הסומא, זה שבמצבו השפל הוא „משול כחרס הנשבר", עדיין גבור הוא למדי עד להטיל אימה בלב הפלשתי הגאה, שעיניו פקוחות ולו חנית ושלט, שריון־קשקשים וקובע־נחושת.

וגבורת־נפשו של שמשון מתגלית לפנינו גם בשעה שהפקיד הפלשתי בא לקחת אותו למקום התגיגה שנערכה לכבוד דגון האליל, למען ישעשע את לבות אלפי הנאספים במסת כחו הגדול. לראשונה ממאן שמשון ללכת מפני שהוא רואה בזה בזיון לעצמו, לעמו, וביחוד לאלהיו. אך פתאום הוא משנה את דעתו ומת־צה ללכת עם הפלשתי. הוא רואה במקרה זה אצבע אלהים, הזדמנות שבאה לידו להנקם מעם־חרמו. הוא הולך למות על קדוש שם אלהי ישראל. לאחיו הדואגים לו הוא מדבר דברי תנחומים:

כִּי תִשְׁמְעוּ אֲשֶׁר יִקְרֵנִי, דְּעוּ: מְאוּם
לֹא תִשְׁמְעוּ דְּבַר אִי־כָבוֹד, בִּלְתִּי־טָהוֹר,
לֹא נָאוֶה לֵאלֹהֵינוּ, לְתוֹרָתֵנוּ, לְעַמִּי,
אוֹ לְזִכְרִי — — — —

ודבר מותו של הגבור העור מסופר מאת המשורר העור בצבעים נהדרים, אשר כדי להעריכם היטב נחוץ לקרא את

הדברים במקורם האנגלי. בעזרתם יכולים אנו ביותר להבין את הרגש הצפון בתפלת „תמות נפשי עם פלשתים”. מות כזה הוא באמת „מיתת נשיקה”. השכיל מילטון לתת לנו ציור נשגב של איש היודע לכון ולעשות את מיתתו לבכיון לדורות לאויביו. אנו רואים כאן לא רק נקמה בעלמא של איש נרדף ומעונה, העושה מה שהוא עושה מחמת יאוש, אלא נקמה פטריוטית כזו שרק בעלי־אמונה נלהבים וקנאים קיצונים יכולים לעשותה. את פרטי המארע מספר הפליט שנס ממקום האסון למקום שבו עמדה מקהלת העברים:

הַבֹּקֶר אֶל הָעִיר הַזֹּאת נִקְרֵיתִי,
שְׁעָרֶיהָ בָּאתִי כַּעֲלוֹת הַשַּׁחַר —
וּבְאָזְנַי חֲצוֹצְרוֹת־בֹּקֶר מְבַשְּׂרוֹת חַג
בְּכָל שׁוּק וּרְחוֹב. מִשְׁלַחַת־מְעָט מִלֵּאתִי,
וְהַשְּׁמוּעָה הִנֵּה פָּשְׁטָה, כִּי הַיּוֹם
שִׁמְשׁוֹן יוּצַג לְהַרְאוֹת אֶת הָעָם
כָּל עֹצֶם כֹּחוֹ וּגְבוּרָתוֹ בַּמִּשְׂחָקִים.
עַל שִׁבְיוֹ נֶעֱצַבְתִּי, אַךְ אָמַרְתִּי
בַּל מְקוֹמִי שָׁם בַּמַּחֲזֶה יִפָּקֵד.
הַבַּיִת הָיָה בֵּית־חִזָּיוֹן רְחַב־יָדַיִם,
חֲצִי־גֹרֶן, נִשְׁעָן עַל עַמּוּדֵי־תָוֶךְ שְׁנַיִם,
מוֹשָׁבוֹת בּוֹ לִסְרָנִים וְשָׂרִים לְפִי מַעֲלָתָם

לָשֶׁבֶת שָׁם בַּטּוּר וְלִרְאוֹת בַּמַּחֲזֶה;
וְצַד מִשְׁנֵהוּ גָּלוּי, לַעֲמוֹד
הֶהָמוֹן בּוֹ עַל בָּמוֹת וְעַל אֲדָנִים:
בֵּין אֵלֶּה גַּם אֲנִי עָמַדְתִּי בְהַצְנֵעַ.
כַּעֲלוֹת הַחַג וְהַצָּהֳרַיִם, וְהַזֶּבַח
אֶת לִבָּם מִלֵּא גִיל וְצָהֳלָה, וָיַיִן, —
וַיִּפְנוּ אֶל מְשַׂחֲקֵיהֶם. מַהֵר־חִישׁ
כְּפָקִיד נוֹשֵׂא מִשְׂרָה שִׁמְשׁוֹן הוּבָא,
לָבוּשׁ מְעִיל שְׂרָד; לְפָנָיו מְנַגְּנִים
בַּחֲלִילִים וּמְצִלְתַּיִם, וְשׁוֹמְרִים לוֹ מֵעֲבָרָיו,
פָּרָשִׁים וְרַגְלִים חֲמוּשִׁים, לְפָנָיו וּמֵאַחֲרָיו
חַיִל מוֹרִים עִם קְלָעִים, וְרוֹכְבִים בַּכִּידוֹנִים.
לְמַרְאֵהוּ כָּל הָעָם הֵרִיעוּ — וּלְקוֹלָם
הָאָרֶץ נִבְקָעָה, וַיְהַלְלוּ אֶת אֱלֹהֵיהֶם,
הַנּוֹתֵן אוֹיְבָם זֶה הַנּוֹרָא לְעֶבֶד לָמוֹ.
וְהוּא אֶל אֲשֶׁר נְהָגוּהוּ, סַבְלָן, אַךְ בְּלִי חַת,
לַמָּקוֹם נִגַּשׁ, וְכָל שֶׁנִּתַּן לוֹ,
אֲשֶׁר בְּלִי עֶזְרַת עַיִן יֵשׁ וָיֵשׁ לַעֲשׂוֹתוֹ,
לְהַסִּיעוֹ, לַהֲרִימוֹ, אוֹ לְשָׁבְרוֹ, אוֹתוֹ עָשָׂה
בְּתַעֲצוּמוֹת כֹּחַ אַדִּיר לֹא־יְאֻמָּן,
וְאִישׁ לֹא הֵעֵז נֶגְדּוֹ לְהִתְיַצֵּב.
וּכְבוֹא עֵת בֵּינָתַיִם, וַיַּעֲמִידוּ אוֹתוֹ
בֵּין הָעַמּוּדִים שָׁם; וַיֹּאמֶר אֶל הַנַּעַר

הַמַּחֲזִיק בְּיָדוֹ — כֵּן הַקְּרוֹבִים אֵלָיו סִפְּרוּ —
לַחֲמִישׁוֹ הָעַמּוּדִים אֲשֶׁר גַּג־הַבַּיִת
עֲלֵיהֶם נָכוֹן, וְנִשְׁעַן כִּמְעַט־קָט
עֲלֵיהֶם בִּשְׁתֵּי יָדָיו, כִּי בִּמְאֹד מְאֹד עָיֵף.
הַלָּז בְּתָם־לִבּוֹ נְהָגוֹ; וְשִׁמְשׁוֹן,
כְּנוֹחַ יָדָיו עַל שְׁנֵי הָעַמּוּדִים, נִצַּב
כְּפוּף־רֹאשׁ וְעֵינָיו לֹא תְנוּעֶינָה, כְּמִתְפַּלֵּל,
אוֹ כְמַחֲלִיט בְּלִבּוֹ אֵיזֶה דָבָר גָּדוֹל.
לְסוֹף הִגְבִּיהַּ רֹאשׁוֹ עָל וַיִּקְרָא:
עַד הֵנָּה, סְרָנִים, אַחֲרֵי פְּקוּדוֹתֵיכֶם
מִלֵּאתִי, לַעֲשׂוֹת הַכֹּל כַּחוֹבָה,
לִהְיוֹת לָכֶם לְרַאֲוָה וּלְתִמְהוֹן־עֹנֶג;
עַתָּה אַרְאֲכֶם אֲנִי עוֹד מַסָּה אַחַת,
מַסַּת־כֹּחִי, גְדוֹלָה מֵאֲשֶׁר הָרְאֵיתֶם,
לְהַכּוֹת כָּל לֵבָב בְּתִמָּהוֹן וּבְשִׁמָּמוֹן. —
כְּאָמְרוֹ, אִמֵּץ שְׁרִירָיו אָז וַיִּלָּפֵת,
וּכְמוֹ בְּכֹחַ רוּחוֹת־עֹז וּמַיִם כְּלוּאִים
בְּרַעַשׁ הַר־פְּרָצִים, אֶל שְׁנֵי הָעַמּוּדִים טִלְטֵל
יָמִין וּשְׂמֹאל טַלְטֵלַת־רֶתֶת נוֹרָאָה,
וַיְנִיעֵם, עַד נְפֹל הָאַדִּירִים, וְעִמָּם
אַף גַּג־הַבַּיִת כֻּלּוֹ נָחַת בְּקוֹל כָּרַעַם
עַל רָאשֵׁי כָל הָעוֹמְדִים שָׁם מִלְמַטָּה,
הַשָּׂרִים עִם הַגְּבִירוֹת, פְּקִידִים וְכֹהֲנִים,

כָּל מִבְחַר אֲצִילֵיהֶם וְסֹלֶת־עָם
בָּעִיר הַזֹּאת, וְכֵן מִיֶּתֶר עָרֵי פְּלִשְׁתִּים,
מִקְצוֹת הָאָרֶץ אֶל הֶחָג הַזֶּה נוֹעָדוּ.
וּבְתוֹךְ כָּל אוֹיְבָיו, לְלֹא־מָנוֹס, שִׁמְשׁוֹן
הֵבִיא גַם עַל עַצְמוֹ כְּלָיָה זוּ מִמַּעַל;
הָעוֹמְדִים מִבַּחוּץ — רַק הֵם נִמְלָטוּ.

מיתה כזאת, אנו מרגישים, יפה היא לאיש אשר כזה, בן־תקופה ברברית ועריצית, שהאנושיות עוד חיה בה על חרבה ועל קשתה ועל אגרופה. שמשון מראה בעליל שאם לא ידע לחיות בחשבון, לפחות ידע „לחשב את הקץ" ולעשות את מותו לקללה לאויביו באותה מדה שהיה, בתוצאותיו הכבירות, לברכה לעמו.

והרי כזאת היא תכונתו האמתית של הגבור הנכון, הגבור היודע לא רק לשחוק למות ולנוראותיו, אלא אף להשלים עמו, ולעשותו לשותף בהוצאת המזמות שבלבו.

„שמשון הגבור" הוא, אולי, המצבה היותר־נהדרה שהציב לו המשורר הפוריטני הגדול. אי־אפשר אלינו שלא לראות ולהרגיש שמילטון עצמו הוא המדבר אלינו מתוך תמונתו של שמשון, ובדעתנו את כל החליפות שעברו על הלוחם הגדול הזה, נקל לנו להבין את מצב־רוחו באותם הימים המעוננים

והקודרים של זקנתו, ימים שבהם הועמה לו אפילו נחלת התקוה האחרונה שהמצב עוד ישונה, וכבודו הראשון ישוב אליו לשמח ולפאר את ימיו האחרונים. ודוקא צרת־לב זו שמילטון בא לתאר בחזיונו, היא שעוזרת לעשות את החזיון הזה ליצירה נפלאת במינה. איזו אטמוספירה של קדושה מלטפת את החזיון הזה כלו וכאילו רואים אנו בו את „עלית הנשמה" של מילטון הזקן והעור.

ואם צינתי את האיש הזה לא רק כמשורר אלא גם כנביא, עשיתי כזאת לא רק מפני שבחבתו העזה לרוח ישראל העתיק העמיד מילטון עמודי־זכרון עולמיים לספרות ישראל ותולדותיו בשפה האנגלית, אלא גם מפני שבחייו העצמיים הראה שאמנם אח ורע הוא לנביאי העברים הקדמונים, — בלהב אידיאליותו הגדולה, באמץ־רוחו הנפלא, במסירותו החזקה לדעותיו, ובכחו הגדול לסבל את היסורים המרובים שבאו עליו ושקבל באהבה וביראת־הקדש של בן־אמונה תמים ונלהב.

כן. אפילו בזרות רוחו שהראָה מזמן לזמן, ובדעותיו הקצוניות שהשמיע בתקופות שונות בחייו ושבהן שחה כנגד זרמי החיים של דורו והרבה את מספר אויביו ומקטרגיו, גילה מילטון נשמה אצילה שקשה למצוא דוגמתה אפילו

בין נשמות אותם המעטים שבכל תולדות האנושיות שהשם „גדולים״ הולם אותם באמת.

לא רק לבני אנגליה ארצו אלא גם, ואולי ביחוד, לנו, בני עם הביבליה שכל כך חבבה והעריצה, יהיה זכרו ברוך תמיד.

JOHN
MILTON
THE MAN,
THE POET,
THE PRO-
PHET

Raisin